

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ:
ТРАДИЦІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ, ІННОВАЦІЇ**

Збірник наукових праць

УДК 141.7(477)
ББК 88.3(4Укр)
С 91

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф., акад. НАН України О. С. Онищенко,
д-р філос. наук, проф., акад. НАН України М. В. Попович

Відповідальні редактори:

д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України А. Є. Конверський,
д-р філос. наук, проф. Л. О. Шашкова

*Рекомендовано до друку вченою радою філософського факультету
(протокол № 11 від 24 червня 2011 року)*

С 91 Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації : збірник наукових праць / відп. ред. А. Є. Конверський, Л. О. Шашкова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – 303 с. – [16] окр. с. іл.

ISBN 978-966-439-447-2

Збірник наукових праць упорядковано до ювілею доктора філософських наук, професора, академіка НАН України, академіка НАПН України, ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. В. Губерського, відомого українського філософа, фахівця із соціальної філософії і філософії політики, філософських питань міжнародних відносин і філософії освіти, одного із провідних учених та організаторів науки й освіти в Україні.

Перша частина є збіркою вибраних виступів, доповідей, статей, інтерв'ю ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. В. Губерського. Матеріали, що публікуються, охоплюють період 2008–2011 років, окреслюють перспективи та стратегії розвитку університету, діяльності Спілки ректорів вищих закладів освіти України, яку очолює Л. В. Губерський.

Друга частина об'єднує праці науковців і викладачів філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – членів спеціалізованої вченої ради Д 26.001.17, яку очолює Л. В. Губерський, провідних фахівців у галузі спеціальностей "Соціальна філософія та філософія історії", "Діалектика та методологія пізнання", "Філософія науки".

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку сучасної української філософії, науки, освіти.

УДК 141.7(477)
ББК 88.3(4Укр)

ISBN 978-966-439-447-2

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2011

Присвячується

Леоніду Гудерському

А. В. Селевнин

ОСНОВНІ ДАТИ НАУКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Л. В. ГУБЕРСЬКОГО

Леонід Васильович Губерський народився 4 жовтня 1941 року в м. Миргород, Полтавської області.

- 1964–1969** – Студент філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.
- 1970–1973** – Аспірант філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.
- 1973–1989** – Асистент, старший викладач, доцент, професор філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.
- 1975** – Захистив кандидатську дисертацію на тему "Роль ідеології в суспільстві".
- 1976–1978** – Працював радником Центрального університету Республіки Куба.
- 1982–1988** – Проректор з міжнародних зв'язків Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.
- 1988–1997** – Проректор з навчальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- 1992** – Захистив докторську дисертацію на тему "Ідеологія як соціокультурний феномен".
- 1994–2008** – Директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- 1995** – Обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук України.
- 1997** – Обраний членом-кореспондентом Національної академії наук України.
- 2001** – Надзвичайний і Повноважний Посол України.
- 2003** – Обраний академіком Національної академії наук України.
- 2008** – Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- 2009** – Присвоєно звання Герой України.
- 2010** – Присвоєно звання "Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка".
- 2010** – Обраний академіком Національної академії педагогічних наук України.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Конверський А. Є.

Від студентської науки до академічної 11

Частина I

**Вибрані доповіді, статті, виступи, інтерв'ю ректора
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
академіка Леоніда Васильовича Губерського**

Губерський Л. В.

Вступне слово на конференції

"Ідея університету: сучасний дискурс" (26 травня 2011 р.) 23

Губерський Л. В.

Вступне слово на урочистостях з нагоди 150-ї річниці

перепоховання Тараса Шевченка (23 травня 2011 р.) 26

Губерський Л. В.

До співпраці Київського національного університету

імені Тараса Шевченка з НАН України.

Доповідь на загальних зборах НАН України (21 квітня 2011 р.) 30

Губерський Л. В.

З виступу на Міжнародній науково-практичній конференції

"Екзистенційні виміри філософсько-антропологічного пізнання:

творча спадщина В. Шинкарука" (14 квітня 2011 р.) 34

Губерський Л. В.

Виступ на зібранні

Євроазійської асоціації університетів (15 жовтня 2010 р.) 37

Губерский Л. В.

Университет прирастает наукой.

Из интервью еженедельнику "Зеркало недели" (2 октября 2010 г.) ..42

Губерський Л. В.

З виступу на засіданні

Кабінету Міністрів України (27 серпня 2010 р.) 51

Губерский Л. В.

Секреты эффективного руководства.

Из интервью журналу "Indigo" (№ 21, 2010 г.) 54

Губерський Л. В., Третяк О. В.

Про підготовку дослідників нового покоління

в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 56

Губерський Л. В.

З виступу на парламентських слуханнях

у Верховній Раді України (9 червня 2010 р.) 61

Губерський Л. В.

Доповідь учасника засідання круглого столу

"Стан та проблеми участі України

в Болонському процесі" (1 червня 2010 р.).....64

Губерський Л. В.

Виступ на засіданні Колегії МОН України (22 квітня 2010 р.).....71

Губерский Л. В.

Философские основания современного образования:

проблемы и перспективы (Москва, 2009 г.).....77

Губерський Л. В.

Підготовка фахівців-міжнародників у класичному університеті:

традиції й виклики сьогодення.

Виступ у Дипломатичній академії (Квітень 2010 р.) 88

Губерський Л. В.

Слово про М. М. Боголюбова.

Виступ у Національній академії наук України.....93

Губерський Л. В.

До питання про міжнародну співпрацю

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.....99

Губерський Л. В.

Виступ на урочистостях, присвячених відзначенню 175-ї річниці

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка (30 жовтня 2009 р.) 102

Губерський Л. В.

До питання співпраці між Київським національним університетом

імені Тараса Шевченка та Національною Академією Наук України

в галузі соціально-гуманітарних наук.

Доповідь на засіданні Президії НАН України (30 вересня 2009 р.)..107

Губерський Л. В.

З виступу голови Спілки ректорів ВНЗ України

на засіданні Кабінету Міністрів України під час розгляду питання

"Про сучасний стан вищої школи, актуальні проблеми

розвитку галузі та шляхи їх вирішення" (23 вересня 2009 р.) 112

Губерський Л. В.

Виступ на зборах трудового колективу

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка (16 жовтня 2008 р.) 116

Губерський Л. В.

З виступу на парламентських слуханнях

проекту "Закону про вищу освіту"

у Верховній Раді України (18 червня 2008 р.) 123

Частина II

Сучасна українська філософія в її теоретичному і практичному вимірах

Андрущенко В. П. Він зробив себе сам...	129
Губерський Л. В., Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів	132
Кремень В. Г. Філософсько-методологічні засади модернізації освіти	150
Добронравова І. С. Постнекласичне знання як процес – Київська філософська школа надає засоби розуміння	161
Кирилюк Ф. М. Гуманіст новітньої епохи	173
Новіков Б. В. Філософія як теорія і методологія творчості	180
Предко О. І. Психологія релігії як галузь гуманітарного знання: людиномірний контекст	193
Сидоренко Л. І. Аксіологія постнекласичної науки	204
Хилько М. І. Екологічна культура – нова парадигма філософії культури, духу й поступу	223
Хоменко І. В. Аргументація у контексті сучасного логічного знання	246

Шашкова Л. О.

Діалогічний вимір соціальної комунікації.....260

Ярошовець В. І.Філософія Леоніда Губерського у парадигмі постсучасності:
культура, ідеологія, освіта.....274**Ящук Т. І.**Трансформація історичної свідомості
як умова консолідації української модерної нації.....285**Відомості про авторів** 303

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

А. Є. Конверський

ВІД СТУДЕНТСЬКОЇ НАУКИ ДО АКАДЕМІЧНОЇ

Моя перша зустріч із Леонідом Васильовичем відбулася у жовтні 1966 року. Це було в "Жовтому корпусі" (так студенти називали будинок по бульвару Т. Шевченка, 14), в аудиторії 73 на комсомольських звітно-виборчих зборах. Ми, першокурсники, уперше взяли участь у такому заході. Для нас все було незвичним: активність комсомольців, гарячі дискусійні виступи, реакція аудиторії на кожен виступ, кожную репліку. І от слово взяв Леонід Губерський. Це був спортивного вигляду юнак, цивільний одяг якого ледь приховував його військову виправку. Його виступ був присвячений питанням, які сьогодні називають студентським самоврядуванням. Мова його була чіткою, розсудливою, відчувалося, що він досконало володіє питаннями, про які йшлося у виступі.

Потім наші студентські, професійні, життєві шляхи переплелися. Ми жили в одній кімнаті в студентському гуртожитку, працювали в комітеті комсомолу університету, який очолював Льоня Губерський, навчалися разом в аспірантурі, працювали на одній кафедрі й тепер працюємо в Рідному Університеті, ректором якого є академік Леонід Васильович Губерський.

Леонід Васильович є багатогранною особистістю. Я хочу торкнутися тієї грані його діяльності, яка пов'язана з його науковими дослідженнями, свідком яких я є.

Друга половина 60-х років XX століття заявила про себе у західно-європейському просторі низкою заворушень, протестів, учасниками яких стала студентська молодь, представники нового покоління інтелігенції і політиків. Це студентський бунт у Парижі 1968 року, Польщі, Німеччині, студентські заворушення у Празі, результатом яких стала чехословацька "оксамитова революція" кінця 80-х років XX століття, апогей ідеологічної боротьби між СРСР та США, феномен "шістдесятників" та "дисидентів" у культурах тодішніх республік Радянського Союзу тощо.

У травні 1968 року у Парижі розпочинаються студентські виступи проти існуючої системи освіти, які набувають загальнонаціонального

масштабу та кидають виклик не лише системі освіти, але й існуючим принципам і нормам суспільного життя, економічного розвитку, функціонування політичної системи. Подібні, але не такі масштабні студентські протести, відбуваються у Чехословачії, Польщі, Німеччині.

Спочатку ці протести сприймалися владою як "юнацький максималізм", "хуліганство", "бешкетництво", тобто як невід'ємну від життя суспільства певну девіантну поведінку молодого покоління, яка тимчасово вийшла з-під контролю. Про таке сприйняття свідчать першопочаткові заходи французької влади, яка вирішила відповісти студентам виведенням на вулиці Парижу 50-тисячного війська поліцейських, перед якими стояло завдання силовими методами встановити громадський порядок. Наслідком такого рішення влади стало те, що вулиці Парижу та деяких провінційних міст Франції перетворилися на справжні поля бойових дій, оскільки до студентів приєдналися й представники робітничого класу, деякі міські жителі та, як наслідок, усі сподівання на швидке придушення бунту зникли, оскільки поліція мала справу не з окремою нечисельною групою студентів – "порушників громадського порядку", а із представниками нової суспільної реальності, значною частиною суспільства, яка вже мала інші інтереси й цінності та прагнула їх реалізації.

Якщо прискіпливіше подивитися на події, що мали місце у другій половині 60-х років у Франції, Чехословачії, Німеччині, Польщі, то можна побачити, що вони відбувались на основі певних ідеологічних засад і мали чітко виражене ідеологічне замовлення.

Як студент філософського факультету Леонід Губерський цікавився ідеологічними спонуками цих подій. У кожному конкретному випадку студентські виступи мали відповідну ідеологічну складову. Усе це зумовило науковий інтерес тодішнього третьокурсника філософського факультету до проблем духовного виробництва суспільства та його виявів у молодіжному середовищі. Цій проблематиці присвячені його курсові роботи, виступи на теоретичних семінарах, наукових конференціях.

На той час серед інтелігенції широкої популярності набули соціально-філософські та політичні теорії таких мислителів, як Г. Маркузе, Е. Фром, З. Бжезінський та ін.

Зокрема, досить відомим стає соціально-філософське вчення Г. Маркузе, зміст якого викладений у таких відомих працях мислителя

як "Ерос та цивілізація", "Одномірна людина", "Розум та революція", що принесли йому світову славу. У цілому вчення Г. Маркузе має критичний характер, спрямований на заперечення всіх (правих чи лівих) соціально-політичних систем розвитку суспільства, які обрали для свого розвитку шлях "несвободи". Проте все ж таки головним об'єктом критики у вченні Г. Маркузе поставало високоіндустріалізоване суспільство, до основи життя якого були покладені масове виробництво, створення штучних цінностей, які позбавляли людину свободи тощо.

Учення Г. Маркузе було по-особливому сприйняте новими "лівими" політичними силами. У результаті рецепції соціально-філософської теорії Г. Маркузе у середовищі нових лівих політичних сил сформувалися уявлення про сучасне суспільство як таке, що позбавлене справедливості, гуманності та моральності, про що свідчать чисельні порушення економічних і політичних прав громадян різних країн, постійна загроза ядерної війни, невикористання успіхів науково-технічного прогресу та культурного поступу для розвитку особистості. Отже, на думку політичних послідовників учення Г. Маркузе, сучасне індустріальне суспільство перетворилось на систему пригноблення людини, уніфікації і примітивізації її потреб, сформувало "одномірних людей", думками й поведінкою яких можна легко маніпулювати. Адже "одномірна людина" – це, по-суті, індивід, що потрапив під вплив масової культури, індивід, який мислить, діє відповідно до вимог системи, що, на думку Г. Маркузе, нав'язує йому хибні потреби, легітимізуючи таким чином тяжку працю, агресивність, несправедливість, поведінку, що відповідає рекламним образам тощо.

Поставивши у такий спосіб проблему "одномірної людини", яку породила західна цивілізація, Г. Маркузе пропонує нову теорію про революційні сили сучасності, яка була активно використана новими лівими силами у 60-80 роках ХХ століття. Зміст цієї теорії полягав у тому, що робітничий клас уже втратив здатність бути революційною силою та вже не відіграє провідної ролі у розвитку суспільного життя. На думку Г. Маркузе, у нових умовах головним чинником соціальних змін може стати молодь, студентство, інтелігенція, для якої робітничий клас може бути підтримуючою силою.

Ідея Г. Маркузе про молодь як нову революційну силу дістала широкої популярності серед політичних сил західного світу у 60-х роках ХХ століття і, навіть, можна сказати, стала консолідуючим чинником

нових лівих політичних рухів 60-х років XX століття в єдиний протест. Цілком зрозуміло, що студентам і молодим людям, які завдяки юнацькому запалу вбачали у розвитку суспільства невідповідність ідеальних ілюзій із прагматичною дійсністю, гостро відчували агресивний вплив масової культури, культури масового споживання та масового виробництва, імпонували ідеї Г. Маркузе, знаходячи таким чином благодатну ниву для розвитку на практиці.

Розвиваючи ідеї Г. Маркузе, нові ліві піддають сумніву та критиці ідеали й цінності просвітницької культури, серед яких чільне місце займають раціоналізм, науково-технічний прогрес, матеріальне та духовне виробництво й культура виробництва в цілому. Однією з ідей, запозичених новими лівими політичними силами у Г. Маркузе, є думка про те, що праця, сфера виробничої діяльності, яка не відповідає схильностям і бажанням індивіда, є антиподом свободи. Сутність ідеї полягає у відмові від способу оцінки життя та діяльності людини, виходячи з кількості виробленої нею продукції (матеріальної чи інтелектуальної).

Натомість новими політичними силами культивувалася ідея "вільної праці", яку людина виконує не за "примусом системи", створення " нової людини" з " новою чуттєвістю" і, зрештою, побудова " нерепресивної цивілізації". До основи окреслених поглядів було покладено досить евристичну, на наш погляд, ідею Г. Маркузе про формування гуманістичної складової суспільного життя, оскільки в суспільстві, що орієнтоване на переважно матеріальне виробництво, була втрачена цінність людини як особистості та її творчих потреб. Подібні риси можна побачити у соціально-філософських вченнях Е. Фрома та З. Бжезінського.

Студент філософського факультету Леонід Губерський розумів, що популярність ідеологічних доктрин Г. Маркузе, Е. Фрома та інших виникла не випадково. Вона " підживлювалась", ґрунтувалась на недоліках тогочасної ідеологічної роботи. І ці недоліки мали не стільки технічний характер, тобто стосувалися не засобів ведення ідеологічної роботи, скільки відображали те, що спотворене тодішніми популяризаторами та коментаторами соціалістичне вчення не відповідало сучасному стану розвитку суспільства, його об'єктивним і суб'єктивним потребам.

Глибоко усвідомлюючи наявну ситуацію, Леонід Васильович розумів, що протистояти популярним на той час критичним соціальним концепціям заборонами, чи замовчуванням, чи голим запереченням неможливо.

Натомість Леонідом Васильовичем була усвідомлена необхідність здійснення глибокого, усебічного та систематичного соціально-філософського аналізу тих ідеологічних процесів, що мали місце у розвитку тодішнього світу.

Саме ці проблеми та питання знаходили своє віддзеркалення в його курсових роботах, чисельних наукових доповідях, конкурсній студентській науковій роботі, яка здобула перше місце на Всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт із проблем суспільних наук.

Підводилися підсумки конкурсу та нагороджувалися переможці на Всесоюзній науковій студентській конференції у м. Ульяновськ. Головував на конференції улюблений професор Леоніда Губерського, на той час уже член-кореспондент АН СРСР, директор Інституту філософії АН СРСР Павло Васильович Копнін. Уже тепер можна з упевненістю сказати, що квітнева зустріч 1968 року Леоніда Губерського з П. В. Копніним, його довгі розмови з Учителем значною мірою вплинули на його вибір теми кандидатської дисертації.

Ліва частина дисертації присвячена аналізу суб'єктивного фактору революції. На той час дати об'єктивний аналіз цього обов'язкового чинника будь-якого революційного процесу було надто сміливо.

Шестидесяті роки стали свідками розпаду колоніальної системи, появи нових незалежних держав на Африканському континенті, месійних пошуків Че Гевари на Латино-Американському континенті.

Різні ідеологічні центри по-своєму намагалися тлумачити ці процеси. Але потрібен був об'єктивний аналіз. Саме цим був зайнятий Леонід Губерський, здійснюючи дисертаційне дослідження.

У кандидатській дисертації він аналізує суб'єктивні фактори революційних процесів. На відміну від об'єктивних факторів (несумірність продуктивних сил і виробничих відносин, суспільна нерівність, класове пригноблення тощо), суб'єктивним чинникам революції (духовні потреби суспільства, особистісні потреби людини, умови для творчої самореалізації тощо) приділялося небагато уваги у класичних працях філософів і політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття.

Саме тому одним із положень, що виносилося на захист у кандидатській дисертації Леоніда Васильовича, було обґрунтування того, що сам розвиток суспільства є революційним процесом. Революція – не лише певний якісний стрибок у суспільному розвитку, але й перма-

нентний (безперервний) процес формування нових світоглядних, особистісних та інституціональних цінностей.

Цікавою гіпотезою кандидатської роботи Леоніда Васильовича стала думка про те, що засоби здійснення революційних процесів змінюватимуться та зазнають трансформації від військових, силових і провокаційних дій до діяльності, пов'язаної із формуванням нової суспільної свідомості, нових світоглядних та особистісних цінностей, формуванням нової духовно розвиненої особистості. Іншими словами, на думку тодішнього здобувача кандидатського ступеня, принципи гуманізму можуть і реалізовуватимуться у революційних процесах.

Ще однією цікавою частиною наукових пошуків Леоніда Васильовича є аналіз ідеології як "хибної свідомості". Ідеологію, на думку дослідника, некоректно вважати ілюзією, викривленим зображенням дійсності, що позбавлене будь-якого соціального смислу. Пояснення світу та місця людини в світі, відношення людини до світу має ідеологічну складову. Тобто ідеологічне знання не є чимось відірваним від реальності, а, скоріш, навпаки, є складовою її соціального конструювання й таким, що безпосередньо використовується на практиці.

Утім, одночасно, ідеологія, репрезентуючи інтереси певної групи людей, завжди прагне до "абсолютизації", "возведення до абсолютної форми", "доведення до крайнощів" тих чи інших аспектів суспільного життя, цінностей, уявлень, переконань і знань, що функціонують у суспільній свідомості.

Наприклад, у певному культурно-історичному та соціально-політичному контексті навіть наукове дослідження мови може стати предметом зацікавленості певної групи людей і, як наслідок, потрапити до певної ідеологічної площини, стати "заідеологізованим". Навіть повсякденне використання мови, її граматичні норми та правила можуть потрапити до ідеологічного поля та змінюватись залежно від нього. Так, відносно нещодавно граматично коректним вважалося висловлювання "Тарас Шевченко народився **на** Україні", а вже з позицій діючої нині граматики української мови це висловлювання не є таким, натомість коректним буде висловлювання "Тарас Шевченко народився **в** Україні". Або ж певне несприйняття суспільством і негативну позицію може викликати надмірне залучення до рідної мови іншомовних слів: "гелікоптер", "летовище", "амбасада" тощо.

У наукових розробках Леонід Васильович розвиває тезу про неперервність ідеології у суспільному житті й обґрунтовано доводить, що у процесі розвитку суспільства не існує станів "ідеологічної порожнечі", а місце зникаючої завжди займає нова ідеологія. Ця ідея була висловлена вже у часи "перебудови", коли у зв'язку з відомими історичними подіями ідеологія почала сприйматися у негативному сенсі як "догматично-контролююча" система, яка є зовнішньою щодо суспільної свідомості та суспільної практики.

У той час важливо було, відмовившись від попередньої ідеології, обрати вірний для суспільства шлях стабільного розвитку, що, зрештою, й сталося, і, на нашу думку, позитивні зміни у житті українського суспільства відбулися завдяки реалізації поколінням учених, до яких належав Леонід Васильович, своїх наукових переконань на практиці управління суспільними процесами.

Ще хочу нагадати про важливу постать в науковому становленні Леоніда Васильовича – це декан філософського факультету (коли Леонід Васильович вступав на перший курс), член-кореспондент Академії наук СРСР, незмінний директор Інституту філософії НАН України Володимир Іларіонович Шинкарук.

Наукові контакти Леоніда Васильовича з Володимиром Іларіоновичем, свідком яких я був, їх запальні розмови з проблем гуманістичних засад суспільства, формування людини як творчої особистості значною мірою вплинули на вибір теми майбутньої докторської дисертаційної роботи.

Глибоким, систематичним і всебічним дослідженням природи, типів і функцій ідеології, її філософсько-світоглядних і гуманістичних засад стала докторська дисертація Леоніда Губерського "Ідеологія як соціально-історичний феномен (філософсько-світоглядний аналіз)", яка була захищена у 1992 році – у час, коли наша молода держава стояла на порозі докорінних змін, в основі яких вже починала діяти та розвиватись нова ідеологія.

Актуальність такого дослідження на той час було важко переоцінити. Адже комплексне вивчення проблеми ідеології було зумовлене гострою необхідністю прирощування інтегративної, тобто не лише мобілізаційно-дієвої, але й культурно-виховної функції ідеології у житті суспільства та особистості. Останні десятиліття діяльності тодішньої влади підірвали довіру людей до офіційно задекларованих, забезпече-

них пропагандою, але по своїй суті, нежиттєздатних програм, закликів і принципів. У тогочасному суспільстві виникло, як зазначав Леонід Васильович, відчуження від ідеології.

Цілеспрямована ідеологізація суспільного життя й одночасне відчуження від ідеології призвели до виникнення у масовій свідомості соціальної апатії, нестабільності особистісного буття та "атомізації" життя людей. Ці процеси деформували розвиток економічних і соціально-політичних відносин, негативно відобразились на розвитку культури суспільства та стали причиною економічної, соціально-політичної та гуманітарної кризи суспільства.

Але Леонід Васильович на той час уже бачив конструктивний вихід із цієї важкої ситуації. Учений усвідомлював, що суспільство вкрай потребує таких ідей, що здатні реально об'єднати людей, направити їх на соціальну активність і створити стимули для ініціативної діяльності. І це завдання може виконати лише ідеологія. Однак, було очевидним і те, що нова ідеологія вже не могла пройти шляхом попередньої та обмежитися формулюванням абстрактних, загальних та імперативних положень, а мала бути спрямована на фундаментальні смисложиттєві орієнтири онтологічного буття людини як особистості. Пошук таких ідеологем і надихав ученого на проведення дослідження.

Важливою складовою комплексного дослідження ідеології стало для Леоніда Васильовича й розкриття умов реалізації її гуманістичного потенціалу із урахуванням загальнолюдських, національних і соціально-класових цінностей, оскільки саме розкриття гуманістичного потенціалу ідеології може стати ключем до осмислення її інтегративних можливостей як у масштабах країни, так і на міжнародному рівні. Саме тому методологічною стратегією такого дослідження став філософсько-світоглядний аналіз, проведення якого дає можливість сформулювати загальні структурні принципи можливої інтеграції багатогаспектних зв'язків ідеології із суспільним та особистісним буттям людини до цілісної системи.

Хочеться зазначити, що філософсько-світоглядний підхід до аналізу ідеології став суттєвим розширенням і розвитком ідей заснованої у 60-х роках ХХ століття П. В. Копніним та В. І. Шинкаруком Київської світоглядно-гносеологічної школи, гідним представником якої Леонід Васильович продовжує залишатися й нині.

Йому вдалося розробити новий концептуальний підхід до розуміння суспільної ідеології як "відображувального" феномену об'єктивно-предметного відношення людини до світу та до власної діяльності. Ідеологія інтерпретується вченим не як певна "надбудова", а як специфічна форма духовно-практичного й теоретичного освоєння людиною дійсності, через охоплення всього багатоманіття реальних умов суспільного та індивідуального буття, потреб, інтересів, цілей, засобів, можливих наслідків і результатів діяльності соціального суб'єкта.

Особливість ідеологічного освоєння дійсності, на думку дослідника, полягає не стільки у тому, що воно являє собою систематизовану, духовно-практичну та цілеспрямовану форму теоретичного відображення світу людини, а, перш за все в тому, що воно є відображенням дійсності крізь призму інтересів і засобів існування соціального суб'єкта. Саме у суб'єктивній складовій Леонід Васильович убачав основу всієї ідеології, корені якої містяться в "інтересі" та доцільності людської діяльності. Іншими словами, саме особистість з її інтересами та потребами оголошувалася основою нової ідеологічної парадигми, перетворюючи ідеологію на "відображення відображення" індивідуального у загальному.

Зазнала розвитку й ідея інтерпретації ідеології як "хибної свідомості". Як вже зазначалося, ідеологія не являє собою ілюзію, що позбавлена соціального смислу. "Хибна свідомість", як правило, властива ідеологіям, які мають значний "догматичний пласт", існування якого підтримують панівні соціальні групи. Саме масивний "догматичний пласт" і наявність соціальної групи, яка його підтримувала, створюючи суспільну нерівність, і призвела, на думку дослідника, до краху соціалістичної ідеології, що якраз й опинилась у владі "хибної" свідомості.

Умовою уникнення формування "хибної свідомості" у новій ідеологічній парадигмі, на думку Леоніда Васильовича, є поступове обмеження, а згодом – і повне усунення її "догматично-схоластичного пласту", який мала замінити науково-гуманістична система цінностей.

Таким чином, Леоніду Васильовичу вдалося підкреслити, що гуманізм має бути внутрішнім стрижнем, основою нової ідеологічної парадигми. Гуманістичність ідеології полягає перш за все у тому, що вона висуває та обґрунтовує реальні цілі, засоби та смисложиттєві цінності суспільства в цілому та окремої людини зокрема, визначає

перспективи та можливі негативні наслідки суспільного та індивідуального життя людини.

Зважаючи на вищевикладені положення, автору довелося переглянути й зміст теоретичної моделі та загальної структури ідеології. Крім класового елементу ідеології, Леонід Васильович переконливо доводить функціонування у будь-якій ідеології загальнолюдської та особистісної складових, наявність яких і робить ідеологію поліфункціональним суспільним утворенням, яке виконує функцію дороговказу до соціальної дії, інтегративно-мобілізаційну функцію, функцію консолідації різних суспільних інтересів, суспільно-перетворювальну функцію тощо. Отже, функціонально ідеологія постає смисложиттєвою платформою формування політичної культури суспільства.

І, нарешті, завершуючи цей короткий огляд наукового доробку Леоніда Васильовича, хотілося б зупинитися на його інтерпретації таких категорій, як світогляд та ідеологія. Учений одразу відходить від чисельних дискусій про те, яке з цих понять є об'ємнішим.

Відмінність між світоглядом та ідеологією полягає, на думку філософа, у реалізації ними соціальних функцій. Усі форми суспільної свідомості, серед яких філософія, наука, мистецтво, політика тощо, зберігають одночасно свій світоглядний та ідеологічний зміст, і саме спосіб розгляду цих форм суспільної свідомості розкриває їх світоглядний чи ідеологічний характер.

Філософія, на думку Леоніда Васильовича, також є особливою формою ідеології, але саме у ній учений завжди бачив не систему догм, а невичерпну скарбницю накопиченого людством досвіду суспільного життя, школу інтелектуальної чесності та гуманізму.

Завершуючи характеристику виділеного аспекту наукової діяльності Леоніда Васильовича, хочеться наголосити, що його робота як філософа-дослідника, керівника та громадського діяча ще далека від свого завершення. Його ідеї, сформувавшись у межах Київської світоглядно-гносеологічної школи, швидко знайшли своїх послідовників, серед яких значна кількість учнів Леоніда Васильовича, спільне надбання яких вже стало самостійною соціально-філософською школою світового значення.

Переконаний, що на цьому шляху Леоніда Васильовича чекає багато творчої, цікавої і самовідданої праці та значна кількість успіхів на благо нашого Університету та нашої Держави.

ЧАСТИНА І

Вибрані доповіді, статті,
виступи, інтерв'ю ректора
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
академіка Леоніда Васильовича Губерського

Л. В. Губерський

ВСТУПНЕ СЛОВО НА КОНФЕРЕНЦІЇ "ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ: СУЧАСНИЙ ДИСКУРС"

26 травня 2011 р.

Шановні учасники конференції!

Проблеми розвитку університетів, їхньої історичної місії завжди привертали увагу науковців, політиків, широкої громадськості. Видатні вчені минулого, починаючи від Платона, були не лише ідеологами, а й безпосередніми організаторами університетської освіти. Серед них Гумбольдт, Ясперс, Гадамер, Ортега-і-Гассет, Бунге, Спекторський та ін.

Протягом усієї своєї історії університети відіграють провідну роль у суспільно-економічному та інтелектуальному розвитку цивілізації як вогнища освіти, науки, культури. Найвидатніші наукові відкриття останніх століть безпосередньо пов'язані з університетами.

Вагомий внесок до світової скарбниці, до процесу національного відродження здійснили вітчизняні університети, зокрема Київський, Харківський, Львівський та інші.

Як і будь-який організм, університети перебувають у процесі розвитку, творчого пошуку. Суспільні функції університетів, організаційна структура, зміст і форми діяльності на початку ХХІ століття зазнали величезних змін, що вимагає глибоких і всебічних досліджень з боку фахівців, насамперед самої університетської громади.

Ринкова економіка, глобалізація, науково-технологічна революція, бурхливі демографічні зміни створюють серйозні виклики для університетів. З одного боку, університети мають дати адекватні відповіді на запити суспільства з наукових позицій. З іншого – самі університети потребують удосконалення, трансформації і модернізації, згідно з новими реаліями.

Із набуттям незалежності вища освіта в Україні, на відміну від багатьох інших сфер, отримала бурхливий розвиток. Майже на порядок зросла кількість вищих навчальних закладів.

Зазнали істотних змін зміст і форми навчального процесу та науково-дослідної діяльності. Виникли нові форми організації вищої освіти,

у тому числі приватні вищі навчальні заклади. Усе це сприяло ширшому доступу до вищої освіти здібної молоді. Водночас кількісне нарощування потенціалу вищої освіти не тільки не сприяло підвищенню її якості, а й призвело до погіршення окремих напрямів фахової підготовки у вищій школі. Завдання, у тому числі й нашої конференції, очевидно, полягає в тому, щоб знайти оптимальне співвідношення між кількісними та якісними параметрами розвитку вищих навчальних закладів з урахуванням досвіду інших, зокрема розвинених країн.

У сучасних умовах у центрі уваги університетів та їхніми основними завданнями залишаються піднесення рівня вищої освіти, підвищення ефективності та диверсифікація наукових досліджень, збільшення внеску до національної і світової культури.

Світова практика показує, що провідні позиції в університетах-лідерах займають наукові дослідження та розробки, що сприяє підвищенню якості навчального процесу та рівня кваліфікації випускників. Поряд із фундаментальними дослідженнями, вагоме місце займають прикладні розробки, які безпосередньо впроваджуються у технології і виробничі процеси. У цьому зв'язку посилюються підприємницькі функції університету.

Університети мають тісніше співпрацювати з виробництвом, брати участь у реалізації національних програм і проектів, робити свій внесок до процесу модернізації національної економіки та суспільства, на чому наголошено в Посланні Президента України В. Януковича до Верховної Ради України.

У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка здійснюється системна, послідовна робота, спрямована на досягнення якісно нового рівня навчального процесу, науково-дослідної діяльності, оптимізацію структури управління. Оновлюються навчальні плани та програми нормативних курсів і спецкурсів, запроваджуються нові сучасні спеціальності та спеціалізації, створюються нові навчальні підрозділи.

Велика увага приділяється зміцненню кадрового потенціалу університету, створенню реальних умов для творчого зростання професорсько-викладацького складу.

У науковій діяльності сили та засоби зосереджуються на актуальних наукових проблемах фундаментального спрямування – з одного боку, і на дослідженнях прикладного характеру – з іншого, унаслідок

жорсткого відбору тематики висококваліфікованими експертами. Посилюється інтеграція університетської та академічної науки, зокрема вперше в історії університету створено науковий парк за участю університетських підрозділів та низки Інститутів НАН України.

Перед університетами України, перед Спілкою ректорів вищих навчальних закладів України як головною громадською інституцією у сфері вищої освіти стоять важливі завдання історичної ваги, і нам належить усе зробити для того, щоб колективними зусиллями знайти правильні відповіді щодо їх розв'язання.

Л. В. Губерський

ВСТУПНЕ СЛОВО НА УРОЧИСТОСТЯХ З НАГОДИ 150-ї РІЧНИЦІ ПЕРЕПОХОВАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

23 травня 2011 р.

Шановні колеги, учасники конференції, дорогі гості!

150 років від дня перепоховання Тараса Шевченка, звичайно, сумна дата. Але й – знакова: 150 років тому Кобзар нарешті повернувся додому, до України.

Усе, що пов'язане з іменем Шевченка, відзначаємо не тільки ми. Але ми, в Україні, схиляємося перед його постаттю з особливим обов'язком і трепетом. Бо Тарас Шевченко (та ще великий полтавець Микола Гоголь) створили ту духовну Україну, в якій ми живемо ще й сьогодні. Великі класики літератури та філософії помітили це давно та сказали про це досить переконливо. "Він був сином мужика – і став володарем у царстві духа", – говорив Іван Франко. А Максим Горький пізніше наголосив: "Шевченко – **все** знав, або, у крайньому разі, **все** відчував". Треба мати неабиякий Божий дар, аби **все** знати чи відчувати.

У Київському університеті ім'я Шевченка – в особливій пошані. У назві університету це ім'я з'явилося 1939 року, коли відзначалося 125-річчя від дня народження генія. Але університет його знав ще з 40-х років XIX століття. Після навчання в Петербурзькій Академії Мистецтв Тарас Шевченко працював певний час (у 1843–1846 рр.) штатним художником у Київській Археографічній комісії при Київському університеті; 1846 р. він узяв участь в університетському конкурсі на заміщення вакантної посади викладача малювання та став переможцем у ньому. Але розпочати викладацьку роботу в університеті йому так і не судилося: на перешкоді став арешт поета в 1847 р. Заарештований був тоді ж і М. Костомаров; їх обох (та ще кількох їхніх побратимів П. Куліша, М. Гулака, В. Білозерського й ін.) було взято під стражу за належність до Кирило-Мефодіївського братства, осередком якого також був Київський університет. Знаменно, що Шевченка члени братства свідомо не зараховували до своїх лав, дивлячись на нього "как на небесный

светильник"¹, якого слід уберегти від можливого арешту. Не вберегли, як знаємо. Шевченко був забритий у солдати на цілих десять років, а повернувшись із солдатчини, підтримував творчі зв'язки з багатьма великими своїми сучасниками, зокрема й з першим ректором університету, видатним ученим-енциклопедистом Михайлом Максимовичем.

У 60–70-х роках XIX ст. з'явилися Валуєвський (1863) та Емський (1876) циркуляри, спрямовані проти українського слова, української нації. Університетська професура, на жаль, змушена була прогинатися в бік тих циркулярів, але виклик їм періодично робила студентська громада. Першим таким викликом була активна участь університетських студентів у перепохованні Т. Шевченка в травні 1861 р. Перше його поховання відбувалося в Петербурзі, на Смоленському кладовищі; як живописець, Шевченко (майже пророчо?) зобразив це кладовище на одній із своїх картин. Під час того велелюдного поховання ("Бесконечная масса публики провожала его", – згадував художник Жемчужников) Микола Костомаров і Панько Куліш у своєму прощальному слові говорили, що поет помер не на чужій землі, бо для нього тепер рідною стала вся слов'янщина. Однак Шевченко мріяв бути похованим саме в Україні, біля Дніпра, і через три місяці ця мрія його стала здійснюватися: через Москву труну з тілом генія було привезено до Києва 19 травня 1861 року, а 21 травня, після відспівування в церкві Різдва Христового, похоронна процесія рушила до київського кріпосного форту (на мосту через Дніпро). Провести поета в останню путь до Канева знову, як і в Петербурзі, прийшло, за свідченнями сучаників, "народу несколько тысяч". На траурному мітингу з жалобними промовами виступали відомі діячі культури й освіти з Києва та Петербурга, а серед них – студенти нашого університету Володимир Антонович, Михайло Драгоманов і Стоянов (ім'я не збереглося). Троє інших студентів (Петро Вишневський, Микола Ковалевський і Михайло Малашенко) супроводжували труну поета аж до могили на Канівській горі. Брали участь у похороні також студенти університету Павло Житецький, Тадей Рильський (батько Максима Рильського), Михайло Старицький, які стали в майбутньому видатними діячами української науки і культури².

¹ *Владимирский-Буданов М. Ф.* История Императорского Университета Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Киев, 1884. – 674, XLII, IV, [4] с. – С. 366.

² *Тарахан-Бережа З.* Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової гори. – К., 1998. – С. 66–67; *Жадько В.* Іду за Шевченком. – К., 2010. – С. 88.

Із тих пір уся свідома Україна і наш університет завжди пам'ятали дату перепоховання поета. На жаль, їхню пам'ять було не раз сплюндровано. У 1914 році царський уряд заборонив офіційне відзначення Шевченкового столітнього ювілею; у 1921 році тодішній український уряд прийняв постанову, за якою в усіх містах і великих селах України мав бути встановлений пам'ятник Великому Кобзарю, але в роки так званого радянського застою день 22 травня став вважатися крамольним. Влада ретельно стежила, щоб у цей день жодні заходи не проводилися ні в Україні, ні біля пам'ятника Шевченку в університетському сквері. Аж до того, що народився тоді прикрий вислів: "Коли студент 22 травня йшов мимо пам'ятника Шевченку, то це був його шлях не "до" університету, а "з" університету". Малась на увазі погроза про відрахування з числа студентів...

Зі здобуттям Україною незалежності історичну справедливість відновлено. Україна й університет стали вільно брати участь у всіх заходах, пов'язаних з ім'ям і творчістю Тараса Шевченка. Протягом кількох років в університеті вручались Державні Шевченківські премії, а вивчення спадщини Шевченка набуло нового змісту і нових форм. В університеті створено кафедру історії української літератури і шевченкознавства (1997). Якщо в радянські часи шевченківську конференцію університет проводив лише один раз на п'ять років, то із середини 90-х років вона стала щорічною, щороку почав виходити друком збірник досліджень "Шевченкознавчі студії". Нещодавно видано ґрунтовний бібліографічний покажчик шевченкознавчих праць, виконаних у різні роки викладачами та студентами університету: історики, журналісти, психологи, соціологи, міжнародники. У науковій сфері України стали дедалі вагомішими дисертаційні та інші дослідження, здійснені викладачами університету. Престижною стала університетська премія імені Шевченка, яка присуджується за наукові роботи викладачам усіх спеціальностей – і гуманітаріям, і природникам...

Шевченкову геніальність світ визнав порівняно швидко. Його поезія публікувалася за кордоном (у Німеччині) ще за життя поета ("Новые стихотворения Пушкина и Шевченко", Лейпциг, 1859); він був першим у Росії академіком гравюри (1860), а Микола Некрасов у поминальному вірші про поета писав, що йому навіть "Бог позавидовал" і тому забрав до себе. Шевченкова спадщина – невичерпне джерело знань і для вченого, і для студента, і для так званого простого читача. Акаде-

мік Олександр Білецький свого часу говорив: "Гомер, мабуть, безсмертний поет, але Шевченко живий і для нас, і для всього прогресивного людства"³. Разом з нами він живе в сучасності та разом з ним ми будемо майбутнє України. Бажаю учасникам конференції плідної наукової праці. Вона, сподіваємось, буде гідною пам'яті великого світоча України, який віддав своє життя в ім'я єдиної мети:

*"Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило".*

---

³ Білецький О. Збір. праць у 5-ти т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 301.

Л. В. Губерський

**ДО СПІВПРАЦІ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З НАН УКРАЇНИ.
ДОПОВІДЬ НА ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ
НАН УКРАЇНИ**

21 квітня 2011 р.

Шановні учасники загальних зборів!

Загальні збори Національної академії наук України є знаковою подією для наукової спільноти нашої держави. Завдання, які будуть накреслені за підсумками цієї серйозної розмови, матимуть принципове значення й для нашого університетського колективу, який наділений статусом дослідницького.

Сучасні світові тенденції полягають у ствердженні в університетах єдності науки, освіти та інновацій. Це означає, що викладачі університету мають бути ученими-новаторами, навчати студентів шляхом залучення їх до наукових досліджень. Саме за таких умов університети стають якісно конкурентоспроможними на світовому ринку освітніх послуг.

Ми пройшли шлях кількісного розвитку науки та освіти. Настав час перейти до якісних змін, що ґрунтуються на посиленні дослідницької складової у діяльності університету. Саме це дасть змогу реалізувати поставлене Президентом України завдання входження українських університетів до кола найвідоміших у світі.

У нинішніх умовах світової кризи на передній план виходить необхідність об'єднання ресурсів та інтелектуального потенціалу для досягнення спільних результатів. Саме таким шляхом сьогодні йдуть і Національна академія наук України, і наш університет.

Наша співпраця отримала новий імпульс завдяки переукладеному в 2010 Договору про співпрацю Академії та Університету. Цей договір визначив її напрями насамперед у трьох найголовніших сферах: підготовка висококваліфікованих кадрів, наукові дослідження; інновації та впровадження наукових знань у практику.

Насамперед слід відзначити плідну роботу академічного відділення цільової підготовки, у межах якої науковці академії беруть участь у навчальному процесі університету. Наприклад, у 2010 році було залучено понад 40 учених академії, серед них академіки та член-кореспонденти Бар'яхтар В.Г., Наумовець А.Г., Загородній А.Т., Шпак А.П., Чехун В.Ф., Кунах В.А., Яцків Я.С., Летичевський О.А., Бережанський Ю.М., Кухар В.П., Блюм Я.Б., Гродзинський Д.М., Кришталь О.О., Комісаренко С.В., Сергієнко І.В., Походенко В.Д., Руденко Л.Г., Вишневський І.М., Самойленко А.М., Магура І.С., Говорун Д.М., Івасишин О.М., Гожик П.Ф. та ін., а всього у минулому році за рахунок коштів відділення в університеті працювало 190 співробітників НАН України, які виконали майже 24 тис. годин педагогічного навантаження.

Представники Академії беруть участь у навчальному процесі й на гуманітарних факультетах та в інститутах. Слід відзначити плідну працю академіків В.А. Смолія, В.П. Геєця, Ю.С. Шемшученка, М.В. Поповича, Е.М. Лібанової, Ю.М. Пахомова, М.Г. Жулинського, П.П. Толочка, член-кореспондента В.Ф. Солдатенка та інших.

Наслідком спільної роботи є перемоги наших студентів упродовж останніх років на міжнародних олімпіадах з математики, фізики, хімії, інформатики та програмування, економіки та міжнародного права.

Учені академії керують бакалаврськими та магістерськими роботами, організовують і проводять практики, головують у Державних екзаменаційних комісіях. У 2010 році Державні екзаменаційні комісії в університеті очолювали 4 академіки, 11 член-кореспондентів і 49 докторів наук з академії.

Але, звичайно, тут є й резерви. Скажімо, у навчальному процесі беруть участь передусім фахівці академії з біології, біохімії, експериментальної і клітинної фізіології, загальної біології, фізики та астрономії, наук про Землю, математики та механіки, які працюють на природничих факультеті університету, а на гуманітарних факультетах такий вплив менш відчутний.

Наступне. Про нашу наукову співпрацю. Сьогодні наші вчені проводять дослідження в рамках 45 договорів.

Науковці університету та академії плідно працюють над виконанням державних замовлень, державних цільових програм, програм міжнародної співпраці, проектів державного фонду фундаментальних досліджень тощо.

Результати досліджень і педагогічної роботи реалізуються у щорічному виданні десятків і сотень наукових статей, монографій і підручників.

Тематика наукових досліджень, учених університету проходить експертизу в Академії, що дозволяє конкурсній комісії університету обґрунтовано визначати напрями досліджень за кошти державного бюджету. До складу Координаційних рад комплексних наукових програм Університету входять 12 провідних учених Академії.

Академія та Університет організовують і проводять спільні наукові конференції, з'їзди, школи-семінари. Лише минулого року таких заходів було проведено більше 20.

На особливу увагу заслуговує участь науковців Академії у підготовці кадрів вищої кваліфікації. Наукове керівництво докторантами та аспірантами впродовж останніх трьох років здійснювали 16 академіків, 24 член-кореспонденти, 69 докторів наук з академії. Справедливим буде відзначити плідну роботу академіків Волкова С.В., Гесця В.П., Загороднього А.Г., Єльської Г.В., Комісаренка С.В., Литвина В.М., Наумовця А.Г., Шестопалова В.М. та інших. Нині 106 співробітників Національної академії активно працюють як члени 45 спеціалізованих учених рад університету.

Науковці університету мають можливість використовувати унікальне обладнання центрів академії для виконання дисертаційних досліджень і підготовки студентами магістерських і бакалаврських робіт. Впровадженню результатів спільної наукової діяльності у виробництво сприятиме корпорація "Науковий парк Київського університету імені Тараса Шевченка", до складу якого вже ввійшло 9 інститутів Академії наук.

Наступне. Колектив університету будує нову систему підготовки кадрів, спрямовану на інноваційний розвиток економіки, насичення її фахівцями міждисциплінарного профілю. Із цією метою нещодавно в університеті відкрито Інститут високих технологій, у якому ведеться підготовка магістрів з природничо-математичних наук. Це кращі серед тих, хто за час навчання в бакалавраті добре виявив себе у науковій роботі, став лауреатом міжнародних і всеукраїнських олімпіад і конкурсів, вільно володіє іноземними мовами. У реалізації цього дуже важливого проекту ми сподіваємося на активну участь учених академії.

Заслужують на особливу увагу новітні форми співпраці. Зокрема, створення Українсько-німецького науково-навчального центру з нанобіотехнологій, де засновниками є університет, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.Є. Кавецького та Технічний університет м. Ільменау (Німеччина). Створено науково-дослідний відділ "Теорії та моделювання плазмових процесів" разом із Інститутом теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова. Започатковано роботу науково-дослідної лабораторії "Медичної фізики та біологічних систем" спільно з Інститутом колоїдної хімії і хімії води. Науковці Академії підтримали створення в Університеті кафедри фундаментальної медицини, яка нині перебуває на стадії становлення.

На сучасному етапі значної уваги потребують наші спільні пошуки нових джерел фінансування наукових досліджень. Ми в університеті особливо відчуваємо всю гостроту цього питання, адже на фінансування науки у вищій школі України виділяється лише 6 % від загального обсягу видатків на проведення наукових досліджень. Тому так необхідно об'єднання зусиль в отриманні та реалізації міжнародних грантів, виконанні вітчизняних і зарубіжних замовлень на наукоємку продукцію.

Ясно, що перспективи подальшого розвитку нашої співпраці лежать не лише в окреслених нами площинах. Для реалізації наукового потенціалу академії та Університету, на нашу думку, слід вдаватися й до інших заходів, серед яких створення науково-навчальних центрів для здійснення спільних досліджень у проривних галузях; розширення й поглиблення спільної діяльності із зарубіжними партнерами; конкретизація індивідуальної роботи з найталановитішими студентами; активізація роботи зі створення спільних навчальних підручників тощо.

Шановні колеги! Колектив університету щиро вдячний усім співробітникам академії, особисто Вам, Борису Євгеновичу, за нашу співпрацю. Ми впевнені, що наша подальша діяльність дасть новий поштовх розвитку вітчизняної науки та підвищенню якості підготовки висококваліфікованих кадрів для української держави.

Дякую за увагу!

Л. В. Губерський

**ІЗ ВИСТУПУ НА МІЖНАРОДНІЙ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
"ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ ФІЛОСОФСЬКО-
АНТРОПОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ:
ТВОРЧА СПАДЩИНА В. ШИНКАРУКА"**

14 квітня 2011 р.

Володимир Іларіонович Шинкарук (1928–2001) є повоєнним випускником філософського факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1950), доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР (1981), заслужений діяч науки і техніки України (1982), академік НАН України.

З 1951 року В.І. Шинкарук працює на філософському факультеті асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором. З 1965 до 1968 р. – обіймає посаду декана філософського факультету Київського університету, а з 1968 року й до кінця життя працює Директором Інституту філософії АН УРСР (згодом – Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України).

Працюючи на різних посадах – головним редактором журналу "Філософська думка" (1969–1971, 1979–1989, 1995–2001), головою правління товариства "Знання" (1984–2001) В.І. Шинкарук не поривав зв'язків з філософським факультетом. Він читає нормативні та спеціальні курси на філософському факультеті Університету, в Інституті підвищення кваліфікації, деякі з яких і дотепер залишаються актуальними. Наприклад, спеціальний курс "Зміна предмету філософії в історії філософії" і нині викладається студентам філософського факультету. До кінця життя В.І. Шинкарук був членом спеціалізованих учених рад філософського факультету із захисту докторських і кандидатських дисертацій.

В.І. Шинкарук разом з П.В. Копніним є засновником Київської світоглядно-гносеологічної школи. Вагомим доробком у творчій спадщині В.І. Шинкарука є дослідження у сфері німецької класичної філосо-

фії у цілому та гегелезнавства, зокрема; теоретичних і методологічних проблем історико-філософської науки. Він доклав значних зусиль до інтенсивних розвідок філософської спадщини Г.С. Сковороди.

До антропологічної тематики Київської філософської школи В.І. Шинкарук долучається ідеями докторської дисертації "Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля" (1964), в якій робить наголос на "Феноменології духу" і "Філософії права" (не на "Науці логіки"), що виводить дослідження на філософію освіти, культури, виховання, на проблему людини як самосущого буття. Тим самим В.І. Шинкарук пов'язує уявлення про буття з особливостями людського існування, унаслідок чого філософія постає як своєрідна феноменологія людського буття.

Книга В.І. Шинкарука "Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля" докорінно змінила погляд та оцінку такої епохальної системи, як філософія Гегеля. Можна сказати, що коли б В.І. Шинкарук після цього нічого не писав, то й цієї книги було б достатньо. В.І. Шинкарук започатковує оригінальну традицію дослідження німецької класичної філософії в Україні, яка досить швидко переростає у самостійну історико-філософську школу світового значення.

В.І. Шинкарук започатковує другий етап розвитку Київської філософської школи, специфіка якого виявляється у програмній колективній монографії "Людина – світ людини" (1977), яка центрує основне проблемне поле філософських досліджень Київської філософської школи навколо новоствореного відділу філософської антропології (В. Табачковський, В. Іванов, М. Булатов, О. Яценко, М. Тарасенко, А. Лой та ін. – усі також випускники філософського факультету КДУ). Творче опрацювання світоглядно-гуманістичної, антропологічної тематики було, по суті, відновленням і розвитком гуманістичного змісту філософії К. Маркса, спотвореної і звуженої у дусі ленінсько-сталінського принципу партійності в інтересах освячення та конвертації російсько-радянського, більшовицько-тоталітарного суспільства. Київська філософська школа в цьому відношенні багато в чому виявляла спільність з неомарксистськими колами інтелігенції (насамперед філософської) Москви, Ленінграду, Тбілісі, Алма-Ати, Вільнюсу та інших республік СРСР і за його межами. Київські філософи-гуманісти у 1960–1970-ті рр. зустрічалися з колегами із загребської групи "Праксіс", празьким філософом К. Косіком,

польськими колегами, професор І.В. Бичко зустрічався у 1964 р. з лідером французького екзистенціалізму Ж.-П.Сартром і французькою письменницею та філософом С. де Бовуар під час перебування їх у Києві на Шевченковому ювілеї.

До найбільш вагомих праць В.І. Шинкарука, які сьогодні стали хрестоматійними, можна зарахувати: Предмет и задания историко-философской науки (1957); Логика, диалектика и теория познания Гегеля (1964); Единство диалектики, логики и теории познания (1977); Человек и мир человека (1977); Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики (1981).

Л. В. Губерський

ВИСТУП НА ЗІБРАННІ ЄВРОАЗІЙСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ

15 жовтня 2010 р.

Дорогие участники заседания!

Прежде всего, позвольте высказать искренние слова благодарности за возможность принять участие в таком важном и представительном форуме и передать приветствие от Союза Ректоров высших учебных заведений Украины. Вопросы, выносимые на рассмотрение, очень важны, поэтому хотел бы высказать некоторые соображения по этому поводу.

В современном мире определяющим фактором конкурентоспособности национальных экономик стало качество управления инновационными процессами. Ведь сегодня, как свидетельствуют специалисты, миром владеет не столько имеющий ресурсы, сколько тот, кто имеет интеллектуально-инновационный потенциал и технологии для получения и обработки (а в принципе – и сохранения) этих ресурсов. Основой современной экономики развитых стран является база знаний, позволяющая создавать новые технологии на основе принципа "ноу-хау" ("знаю как"). Наступило время "общества знаний" как "знаний, моментально внедренных в производство". Происходит технологизация научного познания, влекущая за собой также и новые подходы в построении образования, его неразрывной связи с наукой, внедрении инновационных подходов в производство, науку и технологии.

Уходит в прошлое время чистых теоретиков, занимающихся сугубо отвлеченными научными проблемами. Понимая это, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко выстраивает новую модель образовательного процесса, сочетающую в себе черты классического университета в гумбольдтовском понимании и университета исследовательского. Краеугольным камнем этой модели становится утверждение нашего университета как важнейшего фактора экономического и технологического развития Украины. Мы считаем, что для этого традиционные функции университета – подготовка специали-

стов и фундаментальные исследования – должны дополняться активной деятельностью по передаче новых технологий в промышленность и бизнес. Университет, благодаря своей истории, статусу, выпускникам, обладает значительным потенциалом и спектром воздействия на социальную практику. Поэтому мы идем по пути развития открытой модели взаимодействия и сотрудничества с нашими партнерами во всех сферах общественной жизни.

Для подтверждения статуса исследовательского университета наш коллектив сосредоточил свои усилия на таких приоритетных задачах:

- достичь тесной интеграции обучения и исследований на всех ступенях образовательного процесса, прежде всего за счет надлежащей организации самостоятельной учебной и научно-исследовательской работы студентов;
- увеличить количество обучающихся по программам магистров, кандидатов и докторов наук, в том числе за счет привлечения выпускников других вузов;
- значительно расширить спектр специальных программ послевузовской подготовки;
- обеспечить проведение крупных фундаментальных исследований, финансируемых преимущественно из бюджета и различных фондов на некоммерческой основе;
- наладить тесную связь с бизнесом путем коммерциализации результатов научных исследований, осуществления прикладных научно-технологических разработок;
- обеспечить тесную интеграцию с мировыми научно-исследовательскими центрами.

Таковы главные направления развития нашего университета на ближайшую пятилетку. Реализуя стоящие перед университетом задачи, мы в 2009 году создали Институт высоких технологий как инновационный учебно-научный проект, интегрирующий науку в повседневный образовательный процесс. В институт принимаются лучшие выпускники бакалаврата по направлениям физико-математической, химико-биологической и инженерно-технической подготовки. Акцент обучения смещен с лекционно-семинарской формы на демонстрационно-лабораторные занятия, значительная часть которых проходит на базе институтов Национальной академии наук Украины. Это стало возмож-

ным благодаря привлечению к преподавательской деятельности ученых – академиков, член-корреспондентов, докторов наук из академических институтов. Фактически это пилотный проект по подготовке настоящей научной элиты, нового поколения научных сотрудников, способных обеспечить инновационный прорыв.

Учебный процесс в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко строится на основе тесного сотрудничества с Национальной академией наук Украины. Специальной организационной формой такого сотрудничества является Отделение целевой подготовки НАН Украины при Университете. Будучи сотрудниками этого отделения, ученые Национальной академии наук проводят занятия со студентами, руководят магистерскими работами, докторскими и кандидатскими диссертациями. Это позволяет эффективно и гибко реагировать на вызовы времени, донося новейшие научные знания до студентов.

С целью повышения уровня научных исследований в фундаментальных и прикладных направлениях, Киевским национальным университетом имени Тараса Шевченко совместно с Национальной академией наук Украины в 2009 году основан научный парк как форма интегрированного развития науки, образования и бизнеса. Целью этого парка является создание особой инфраструктуры, обеспечивающей связь исследовательских подразделений, производства и бизнеса, проведение технологического трансфера, то есть передачи новых технологий, проекты которых возникли в научных лабораториях, в производство. Уже более 15-научно-исследовательских институтов Национальной академии наук Украины вошли в научный парк.

Понимая перспективность сотрудничества для достижения новых научных результатов, их внедрения в научный процесс, наш университет создает новые кафедры и лаборатории совместно с научными коллективами из разных стран. Например, на биологическом факультете создан совместный немецко-украинский центр нанобиотехнологий при участии Института экспериментальной патологии, онкологии и радиобиологии имени Р. Кавецкого НАН Украины и Технического университета города Ильменау (Германия). Химический факультет является основателем первого франко-украинского научно-исследовательского объединения по химии. На радиофизическом факультете

действует совместная франко-украинская магистратура и аспирантура по нанотехнологиям и возобновляемым источникам энергии.

Эти инициативы университета поддержал Президент Национальной академии наук Украины Борис Евгеньевич Патон, которому мы искренне признательны и благодарны за постоянное содействие во всех наших начинаниях.

Ученые и преподаватели Киевского национального университета имени Тараса Шевченко сейчас работают над многими приоритетными направлениями современной науки, позволяющими достичь конкурентоспособных результатов. Коротко перечислю их.

Ученые университета в сотрудничестве с учеными России, Франции, Швеции, Беларуси, Германии, других стран проводят исследования по научным программам: "Молекулярная химия и диагностика лекарств и пищевых товаров", "Химические основы нанотехнологий", "Химические основы экологии и возобновляемых источников энергии", "Биохимические способы определения вируса СПИД", "Биомолекулярные исследования протеинов", "Разработка новых сенсоров для биологических исследований", "Нанотехнологии в создании кремниевых элементов солнечных батарей", "Пробиотики и здоровье человека", "Методы диагностики качества воды" и другим. Тесное сотрудничество сложилось у наших математиков с учеными Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова при разработке совместных научных тем "Теория инвариантов и коммутативная алгебра", "Теория дифференциальных и интегральных уравнений". Совместно с Белорусским и Тбилисским университетами исследуются новейшие вопросы теории вероятностей и математической статистики. Традиционно крепки научные связи с учреждениями Российской академии наук: Физическим институтом имени Лебедева и Физико-техническим институтом имени Иоффе, Институтом географии и Институтом философии, Институтом ядерных исследований и Астрофизической обсерваторией. Вопросы истории и современности, гуманитарные и социальные проблемы изучаются в сотрудничестве с учеными МГУ, МГИМО, Российского государственного гуманитарного университета, Санкт-Петербургского государственного университета, Уральского и Южного федеральных университетов (Россия), Белорусского и Брестского государственных

университетов (Беларусь), Евразийского национального университета им. Л. Гумилева и Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Казахстан), Бакинского государственного университета (Азербайджан) и Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека.

Завершая свое выступление, хочу пригласить всех наших коллег к плодотворному сотрудничеству. В этом – залог наших будущих успехов. По моему убеждению, именно объединение наших усилий в сфере науки и образования позволит нашим странам совершить экономический прорыв, обеспечить возрастание благосостояния населения, а в целом – занять надлежащее место на мировой арене.

Спасибо за внимание!

Л. В. Губерский

УНИВЕРСИТЕТ ПРИРАСТАЕТ НАУКОЙ. ИЗ ИНТЕРВЬЮ ЕЖЕНЕДЕЛЬНИКУ "ЗЕРКАЛО НЕДЕЛИ"

2 октября 2010 г.

Интервью с ректором КНУ, академиком НАН Украины Леонидом ГУБЕРСКИМ перед празднованием 175-годовщины университета провела Лидия Суржик.

— Л. С. Леонид Васильевич, какие, на ваш взгляд, моменты в истории университета наиболее значимы?

— Л. Г. В историческом аспекте отечественная высшая школы имеет глубокие корни. Ее истоки — в просвещенской деятельности времен Ярослава Мудрого и Владимира Мономаха, который основал в Киеве школы "низшие" (для служителей культа) и "высшие" (для знати), где преподавались европейские науки: античная философия и литература, грамматика, география, природоведение. И когда в XII веке в Болонье (Италия) начал свою деятельность первый европейский университет, Киев уже имел определенный прообраз высшего образования, хотя еще и далекий от того, которое внедрялось в университетах Западной Европы. В средневековой Европе не было университета, где бы не обучалось украинское студенчество. К примеру, Юрий Дрогобыч (Котермак) окончил Болонский университет, где затем читал лекции и даже был его ректором. Известно, какую огромную роль сыграла Киево-Могилянская академия как образовательный и духовно-культурный центр.

Когда в 1834 году, согласно указу императора Николая I, открывался университет Святого Владимира как "новый рассадник просвещения", который должен был служить делу обрусения так называемого "юго-западного края", вряд ли инициаторы его создания могли предположить, что со временем это кардинально изменит историю самой Российской империи, сформирует новый геополитический уклад на значительной части территории Европы. За свою историю университет прошел сложный путь. Были реорганизации и закрытия, репрессии и преследования прогрессивной мысли. Широкомасштабные эксперименты в сфере образования пришлось на период становления со-

ветской власти в Украине. Киевский университет был расформирован и на его базе создан Высший институт народного образования им. М. Драгоманова, а затем – Киевский институт народного образования, Институт профессионального образования. Возобновил работу университет лишь в 1933 году, в условиях ужасных материальных проблем, преследований и репрессий сталинским режимом преподавателей и студентов.

В 1939 г. университету присвоено имя Тараса Шевченко. Дальнейшему его развитию помешала война. Часть университетского имущества и преподавательского состава удалось эвакуировать в Кзыл-Орду (Казахстан), а главный учебный корпус университета немцы заминировали и подожгли. "Хитались червоні колони будови, у шибах розжарене лопалось скло, І книги, як птиці, на мокрій панелі Розпачливо б'ють обгорілим крилом" – так трагический момент истории Альма Матер отражен в поэтических строках.

В послевоенные годы в университете были открыты новые кафедры и факультеты, созданы десятки научных школ.

Киевский национальный университет сегодня – это многоотраслевой учебно-научный комплекс. В его составе: Учебно-научный центр, 14 факультетов и 6 институтов, физико-математический и гуманитарный лицеи, научная библиотека, ботанический сад, Каневский заповедник, 8 музеев, обсерватория и т. д.

Около 25 тысяч студентов осваивают 75 специальностей и 375 специализаций, их обучают почти 2200 преподавателей. В последние годы университет вышел на международную образовательно-научную арену. Мы поддерживаем контакты более чем с 80 университетами разных стран мира. наших преподавателей приглашают работать в престижные зарубежные учебные заведения, ведутся совместные научные разработки.

– **Л. С.** Университет имени Тараса Шевченко занимает первое место в украинских рейтингах, но его нет в мировых. Почему? Что нужно сделать для того, чтобы ведущий украинский университет попал в международные рейтинги?

– **Л. Г.** Это достаточно непростой вопрос. Есть много причин, почему мы и некоторые другие известные университеты в них пока не попадаем. Хотя нельзя сказать, что по уровню учебного процесса и научных исследований мы очень отстаем. Наши специалисты, как из-

вестно, востребованы на Западе и успешно работают во многих зарубежных университетах и научных центрах. Я был бы также поосторожней и в вопросе недооценки наших студентов. Возьмем, к примеру, математиков. В последние несколько лет они постоянно занимают лидирующие позиции в международных олимпиадах. Летом этого года в Будапеште (Венгрия) на Международной математической олимпиаде для студентов университетов команда университета заняла первое место. Второе – команда Ягеллонского университета (Краков, Польша), третье – команда Московского университета им. Ломоносова. В олимпиаде принимали участие студенты из 50 стран мира, были представлены 98 университетов. У нас мощнейшая математическая школа, сильные школы в области других естественнонаучных дисциплин. Вот только поддержки бы больше со стороны государства! К сожалению, на приобретение оборудования, оснащение научных лабораторий денег мы не получаем годами. Можем располагать лишь средствами, которые университет зарабатывает платными услугами. Практически не выделяются средства на фундаментальные исследования, а ведь это в мире составляет основу развития университетов. И все-таки в прошлом году нам удалось сделать ощутимые финансовые вливания в наши естественнонаучные факультеты.

В нашем университете очень мощный научный коллектив: около 500 профессоров, 1300 кандидатов наук, 1000 научных сотрудников, около 70 научных лабораторий, где проводятся исследования и фундаментального, и прикладного характера. Например, научные сотрудники кафедры физики функциональных материалов в сотрудничестве с учеными физико-химических институтов НАН Украины, исследователями из Германии, Франции, США и других стран разработали технологию радиационной модификации наноуглеродных материалов для улучшения их механических, электронных и оптических свойств. Химики и биохимики университета совместно с учеными Института экспериментальной патологии, онкологии и радиобиологии им. Кавецкого, а также немецкими коллегами из Технического университета Илменау разработали и запатентовали технологию использования наноуглеродных материалов для фотодинамической терапии злокачественных образований. И подобных примеров я мог бы привести немало.

– Л. С. Может быть, тем, кто составляет рейтинги, ничего об этом не известно?

– **Л. Г.** Действительно, до сих пор мы были в стороне от этого процесса и все еще остаемся в значительной мере terra incognita для западного мира. С трудом преодолеваем языковой барьер, хотя, надо сказать, для молодежи это уже не является проблемой. Нам нужно более активно действовать в этом направлении, уметь себя показать. В мировой рейтинговой системе, несомненно, высокую планку преодолевают высшие учебные заведения, где традиционно высок уровень научных исследований. Статус исследовательского университета обязывает нас поднять на новую высоту научную работу в университете.

– **Л. С.** При университете создан Институт высоких технологий. Что он собой представляет?

– **Л. Г.** Институт высоких технологий – учебно-научное подразделение для подготовки специалистов в прорывных научных направлениях, в частности в области нанотехнологий. В Украине пока нет ничего подобного. Учиться там будут студенты химического, физического, биологического факультетов, а также кибернетики, которые выявили способности к научной работе, владеют иностранными языками. Отбирать их предполагается после второго курса – не более 30–40 человек. Это будет подготовка настоящей научной элиты Украины. Лекции в этом институте будут читать наши ведущие профессора, известные ученые, в том числе зарубежные. Кроме того, у студентов будет возможность стажироваться в ведущих зарубежных университетах и научных центрах. Надеемся, что талантливая молодежь, вышедшая из стен этого элитного учебного заведения, будет поднимать уровень украинской науки, ее мировой престиж.

– **Л. С.** Каким критериям должен соответствовать исследовательский университет?

– **Л. Г.** Самое главное – обеспечить неразрывное единство образования, науки и инновационной деятельности. Если хоть одно звено из этой цепи выпадает, университет не сможет носить статус исследовательского. Кстати, таких университетов в мире немного. В проекте положения о научно-исследовательском университете, который уже одобрен правительством, четко изложены критерии, которым он должен соответствовать.

– **Л. С.** Постановлением Кабинета министров от 29 июля с. г. № 795 вашему университету предоставляются большие преференции и привилегии...

– Л. Г. Действительно, согласно этому постановлению предусматривается, начиная с 2011 года, использовать для финансирования научных исследований не менее 25 процентов средств, выделяемых университету из бюджета. Кроме того, предполагается ежегодно выделять средства для организации стажировки 200 научно-педагогических и научных работников, 1000 студентов и аспирантов университета в ведущих зарубежных научно-учебных центрах. Есть и другие преимущества и возможности.

Чтобы не сложилось впечатления, что все это как манна небесная, хочу подчеркнуть, что такой статус предполагает высокие требования, повышенную ответственность. Он не должен быть вечным, его нужно постоянно отстаивать. Предусмотрен механизм периодической аттестации на предмет соответствия статусу исследовательского университета реальным результатам деятельности.

– Л. С. Все понимают, что настоящая наука может развиваться там, где, кроме светлых умов, есть современная база, необходимое оборудование. У вас есть молодые таланты, а рядом имеется мощный комплекс Национальной академии наук и можно договориться использовать их научно-техническую базу для исследований.

– Л. Г. Университет уже имеет многолетний опыт тесного сотрудничества с НАН; на основании соответствующего договора при Академии действует отделение целевой подготовки. Это дает возможность студентам, аспирантам, ученым проводить научные исследования, практику, стажировку на научной базе НАН. Ведущие ученые Академии наук читают у нас лекции, руководят работой аспирантов, принимают участие в работе специализированных ученых советов. Мы совместно издаем учебники, монографии и т. д. Конечно, мы не такие богатые, чтобы распылать средства по различным учреждениям. Сегодня стоит задача создания научных центров общего пользования, чтобы дорогостоящее оборудование использовалось с максимальной отдачей.

– Л. С. Как известно, за рубежом наука сосредоточена преимущественно в университетах. У нас традиционно сложилась другая система. Тем не менее, заметна тенденция развития вузовской науки. Не случится ли так, что со временем некоторые НИИ перейдут к лучшим университетам, и произойдет это вполне естественным путем?

– Л. Г. Время покажет. Сегодня мы работаем в тесном сотрудничестве, многие ученые академии – выпускники нашего университета,

они охотно делятся и опытом, и знаниями, и научно-технической базой. Главное, как и в любом новом деле, не слишком увлечься, чтобы не разрушить то, что сегодня работает достаточно эффективно.

– **Л. С.** Какую науку предполагается развивать в университете? Это будут преимущественно прикладные разработки, дающие возможность университету зарабатывать средства для своего развития?

– **Л. Г.** И фундаментальную, как и положено классическому университету, и прикладную. Мы сейчас работаем над созданием технопарка, где будет возможность развивать прикладные исследования. Попытаемся при этом учесть как зарубежный опыт, так и отечественный, преимущественно, печальный, и не повторить чужих ошибок.

– **Л. С.** Как известно, финансирование западных университетов осуществляется из разных источников, в том числе за счет благотворительности, доля которых в бюджете вуза весьма значительна. В XIX веке Киевский университет развивался не только за казенные средства, благо, тогда было время меценатов. Кто-то из богатых людей предлагал помощь университету?

– **Л. Г.** С некоторыми из них я уже вел беседу на эту тему. Кое-кто уже давал добро, но... Думаю, для того, чтобы подтолкнуть развитие благотворительности, нужны стимулы на законодательном уровне. Это дало бы возможность разгрузить государственный бюджет, сделать благотворительность престижной, а образование и наука получили бы дополнительный источник для своего развития.

– **Л. С.** Каков бюджет университета, какові источники его наполнения? Каким образом распределяются эти средства?

– **Л. Г.** Сама по себе цифра 410 миллионов гривен мало о чем говорит. Для сравнения: финансирование передовых исследовательских зарубежных университетов – 3–4 миллиарда долларов. Кроме госбюджетных, есть еще т. н. внебюджетные средства, или спецфонд, куда идут деньги, заработанные университетом. Раньше мало кто в университете знал, сколько денег на спецфонде и куда они идут. Впервые за последние двадцать лет на заседании ученого совета мы приняли смету расходов на 2009 год, четко расписав, какие суммы и на какие цели выделяются, то есть сделали этот процесс прозрачным. Многие руководители факультетов поначалу даже не поверили, увидев внушительные суммы. На эти деньги было закуплено оборудование, в котором остро нуждались многие факультеты и кафедры. Здесь хотелось бы

остановиться на очень наболевшем для нас вопросе использования средств спецфонда. Как известно, деньги, полученные университетом от собственной деятельности, хранятся в казначействе, и мы не можем ими распоряжаться, хотя это наши деньги, а не бюджетные. В то же время существует острые проблемы, которые мы могли бы решить за счет этих средств. Например, мы могли бы использовать их на ремонт и обустройство общежитий, студенческих аудиторий и столовых, строительство жилья или предоставление долгосрочных кредитов. Но для этого нужно решить вопрос о правовом статусе заработанных нами средств. У нас сейчас 250 преподавателей без жилья. За последние два десятилетия ни единого общежития, ни единого дома для преподавателей университет не построил.

– Л. С. Много слухов о проблемах с землей, которая принадлежит университету. Что вы можете сказать по этому поводу?

– Л. Г. Они имеют под собой серьезную подоплеку. В последние годы университет потерял контроль над значительной частью своих земельных ресурсов (это приблизительно 54 гектара, или более половины всех земель университета, расположенных в Киеве) и некоторыми важными сооружениями. Еще в 2006 году КРУ выявлены нарушения порядка использования недвижимого имущества, что было подтверждено в прошлом году в акте проверки Счетной палаты. В соответствии с соглашениями, заключенными университетом с различными структурами, на огромных площадях, преимущественно в Голосеевском районе столицы, должно было строиться коммерческое жилье, торговые и офисные центры. Таким образом, университет фактически лишался возможности развития. Во всем мире университеты прирастают землей, а мы от нее почему-то избавлялись!..

Проверками установлено, что интересы университета при этом не были защищены, контроль со стороны университета за выполнением соглашений не осуществлялся. За отданную под строительство землю университет мог бы получить только 10 процентов от общего количества квартир в построенных домах, тогда как на основании аналогичных соглашений СБУ, Министерство обороны, Прокуратура получали 20–25 %. То есть на десятках гектаров университет терял десятки миллионов долларов.

Громкую огласку получила также сделка с общежитием по Краснозвездному проспекту, которое, несмотря на нехватку мест для проживания

ния студентов и аспирантов, было передано частной компании. Большое здание "перепрофилировали" под гостиницу, ресторан! Подобные соглашения – о строительстве офисных центров среди учебных корпусов и общежитий – были заключены и в отношении недостроенных корпусов университета на улице Мельникова, Обсерваторной и др. Детсад, крайне необходимый для детей преподавателей, студентов и аспирантов, был передан под жилье для строителей и доведен до ужасного состояния. Любопытно, что содержание некоторых из этих соглашений не было известно ни ученому совету, ни трудовому коллективу.

По поручению Комитета ВР Украины по вопросам борьбы с организованной преступностью и коррупцией Генеральная прокуратура обратилась в суд с исками о признании недействительными этих соглашений. Судами высших инстанций почти все они признаны недействительными. Университету возвращено в пользование 45 гектаров земли.

Понятно, что интересы университета, его сотрудников и студентов являются для нас приоритетными, тем не менее, мы с пониманием относимся и к проблемам, возникшим у инвесторов жилья, которое уже строится. Согласитесь, что при многочисленных нарушениях законодательства легитимизировать ситуацию нелегко, но мы ведем конструктивные переговоры, встречаемся с гражданами и юридическими лицами-инвесторами. Думается, проблема в ближайшее время будет урегулирована, а права университета и граждан-инвесторов защищены. При этом надеемся, что экономика этих проектов для университета будет значительно улучшена.

– **Л. С.** В структуре университета есть уникальные объекты, такие в частности, как Ботанический сад им. Фомина, астрономическая обсерватория, Каневский природный заповедник и др. Многие из них страдают как от недофинансирования, так и посягательств со стороны желающих завладеть лакомым куском земли. Что планируете сделать для их сохранения и развития?

– **Л. Г.** Это нас очень беспокоит, в первую очередь, Ботанический сад. Это, действительно, уникальный объект, и учебная, и исследовательская база. У нас разработана программа по выведению его из кризисной ситуации. Мы полностью владеем ситуацией. По возможности уже попытались помочь, но чтобы его поднять, по нашим подсчетам, нужно около 30 миллионов гривен. Пока таких средств нет. Ботсад и сам частично обеспечивает себя за счет предпринимательской деятель-

ности, там выращивают ценную рассаду цветов и растений. В этом году возле наших корпусов вблизи Выставочного центра разбили клумбы, посадили деревья, сейчас вместо пустырей, заросших сорняками, – оазис. В Каневском заповеднике тоже хватает проблем. Это база практики для студентов нескольких факультетов. Помимо прочих хозяйственных вопросов, мы озабочены ремонтом столовой, чтобы учащиеся могли нормально питаться. Кроме того, ведем работу по расширению территории заповедника, сбережению исторических объектов. Кстати, в селе Прохоровка находилось имение М. Максимовича, первого ректора Университета Св. Владимира, выдающегося учено-энциклопедиста – ныне там филиал санатория "Жовтень". Мы признательны руководству Федерации профсоюзов Украины за передачу университету этого уникального природного уголка.

– Л. С. Как подбираете преподавательские кадры, по какому принципу? Как часто приезжают читать лекции в университет зарубежные ученые и профессора?

– Л. Г. Подбор преподавателей на конкурсной основе – первый принцип нашей кадровой политики. Главное звено университета – кафедра, а не ректорат. Кто лучше коллег по кафедре знает, что собой представляет тот или иной преподаватель? Второй принцип – разумное сочетание опыта и молодости, как и в жизни. Чтобы сохранить кадровый потенциал, мы создали институт профессоров-консультантов. Это мировая практика. Нужно использовать знания и многолетний опыт этих людей. Кроме того, мы приглашаем зарубежных преподавателей, некоторые работают у нас продолжительное время, на постоянной основе. Многие приезжают читать лекции периодически, наших преподавателей также часто приглашают в ведущие вузы Европы.

– Л. С. Приходилось видеть, как обустроены некоторые известные зарубежные университеты. Хотелось бы, чтобы иностранцы когда-нибудь завидовали нам. Каким видите университет в недалекой перспективе, к примеру, спустя двадцать пять лет?

– Л. Г. Мощнейшим учебно-научным комплексом, известным во всем мире, а также духовно-культурным центром Украины. И очень хотелось бы, чтобы это стало возможным как можно раньше. Интеллектуальный и духовный потенциал для этого у нас есть. Нужно только дать возможность каждому раскрыться – только свободные, раскрепощенные люди способны к созиданию.

Л. В. Губерський

ІЗ ВИСТУПУ НА ЗАСІДАННІ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

27 серпня 2010 р.

Шановні учасники засідання!

Насамперед дозвольте висловити щиру вдячність Президентові України, Прем'єр-Міністрові України, усім членам уряду за розгляд важливих питань сучасного стану та перспектив розвитку вищої освіти в Україні. Знаменно, що саме напередодні Дня знань Президент України ініціював засідання громадської Гуманітарної ради з таким порядком денним, а Уряд України розглядає низку важливих документів, які безумовно стимулюватимуть модернізацію та розвиток вищої освіти. Спілка ректорів підтримує ці заходи та вважає їх стратегічно важливими для освіти України, для відтворення інтелектуального й духовного потенціалу нації, на чому на засіданні Гуманітарної ради наголошував Президент України.

Наразі перед українським суспільством стоїть завдання рішучого підйому української економіки з метою формування її конкурентоспроможності, щоб наша країна розвивалася та була економічно незалежною. Виконання такого завдання спроможні забезпечити лише висококваліфіковані фахівці, здатні приймати самостійні рішення, прогнозувати їх наслідки та нести за них відповідальність. І саме наша вища освіта покликана забезпечити підготовку таких фахівців. А для цього їй потрібно модернізувати, щоб якість української освіти була на рівні світових стандартів. Саме в цьому контексті дозвольте висловити кілька міркувань.

По-перше, складовими модернізації освіти в Україні, на нашу думку, є забезпечення вільного доступу до якісної освіти, упровадження новітніх технологій навчання, інформатизація та комп'ютеризація і, як результат, формування нової особистості зі значно вищим інтелектуальним, духовним і творчим потенціалом, активною життєвою позицією. "План заходів з розвитку вищої освіти на 2011–2015 роки", який розглядається на сьогоднішньому засіданні Уряду, на нашу думку, передбачає здійснення найголовніших кроків для досягнення цих цілей.

По-друге, продовжити вдосконалення системи відбору до вищих навчальних закладів. Це засвідчила й цьогорічна вступна кампанія. Потрібно переглянути терміни подання документів, визначити кількість вузів для вибору абітурієнтів тощо. Доцільно відродити систему професійної орієнтації молоді. Особливу увагу слід звернути на залучення молоді до глибокого вивчення фізико-математичних, природничо-технічних наук, без яких неможливий прорив в економіці й технологічний прогрес. Адже саме в Україні сформувалися такі науки, як генетика, кібернетика, розроблені надпотужні ракети, технології зварювання тощо.

Входження нашої держави до Болонського процесу також потребує формування єдиного вітчизняного простору вищої освіти. Це означає, що вища школа України потребує заходів щодо оптимізації її структури, ідеться про створення великих центральних і регіональних університетів. Такий шлях уже пройшли країни Європи, Америки, Азії. Це шлях концентрації ресурсів, фінансів, кадрів, консолідації зусиль держави, освіти, науки та бізнесу. Хіба доцільно мати понад 250 ВУЗів третього-четверного рівнів акредитації. І це аж ніяк не означає закриття чи ліквідації ВУЗів, мається на увазі спрямування ресурсів у достатньо потужні вузівські структури, здатні забезпечити якісну підготовку висококваліфікованих фахівців. Тоді буде більше можливостей для входження наших університетів до світового рейтингу.

Саме у провідних університетах слід здійснювати підготовку магістрів, докторів філософії і докторів наук. Запропонований сьогодні для затвердження перелік спеціальностей підготовки магістрів і спеціалістів, на нашу думку, відповідає вимогам часу і дозволить здійснити модернізаційні кроки з наближення нашої освіти до світових стандартів.

Світова тенденція полягає в ствердженні нерозривної єдності в університетах науки, освіти та інновацій. Лише такі університети, які називають дослідницькими, стають конкурентоспроможними на світовому ринку освітніх послуг. Ми пройшли шлях кількісного зростання науки та освіти. Зростала кількість національних вищих закладів освіти, з'явилася група дослідницьких університетів, але вже час перейти до якісного стрибка, який ґрунтувався б на розвитку дослідницьких підрозділів університетів, коли замість експорту товарів сировинного походження ми перейшли б до експорту знань і технологій. Саме тому

дуже вчасними є зміни до критеріїв щодо надання університету статусу дослідницького.

Ще одне питання. Для забезпечення якісної освіти важливо, щоб і держава, і заклади освіти, і роботодавці виробили чітке розуміння – скільки фахівців, з яких спеціальностей сьогодні потрібно готувати та випускати! Адже забагато випускників не знаходять роботи за фахом! Як спрацьовує державне замовлення в нинішніх умовах?

Необхідно здійснити ретельний аналіз означених проблем, сформувати чітке бачення структури державного замовлення та фінансування освіти, потреб ринку праці тощо. На вирішення цих питань спрямовані заходи з підвищення рівня працевлаштування випускників вищих закладів освіти та з розробки Національної системи кваліфікацій. Адже саме тут міститься відповідь на питання про те, які фахівці сьогодні потрібні для забезпечення прориву у розвитку української економіки. Ці заходи також заслуговують на підтримку.

Рациональне використання коштів державного бюджету ставить питання про формування державного замовлення на підготовку фахівців винятково відповідно до профілю закладу освіти. Якісна підготовка фахівців має зосереджуватися у вузах, які мають для цього відповідні матеріально-технічну базу, професорсько-викладацький склад, де впродовж багатьох десятиліть функціонують знані наукові школи. Вузи мають усвідомити та посісти своє місце щодо підготовки фахівців за певними спеціальностями. Настав час відмовитися від принципу розподілу державних коштів "усім потрошку" і повернутися до принципу – "за професіоналізмом".

Підсумовуючи, хочу зазначити, що пропозиції Спілки ректорів внесені до проекту нової редакції Закону України "Про вищу освіту", до проектів документів, винесених на сьогоднішнє засідання Уряду. Усі вони, на нашу думку, є важливими для модернізації й розвитку української вищої школи. Тому просили б вас, шановні члени Уряду, прийняти ці документи, які забезпечать можливість здійснити національний прорив у підвищенні якості вищої освіти в Україні.

Дякую за увагу!

Л. В. Губерский

СЕКРЕТЫ ЭФФЕКТИВНОГО РУКОВОДСТВА. ИЗ ИНТЕРВЬЮ ЖУРНАЛУ "INDIGO"

№ 21, 2010 г.

С ректором Киевского национального университета имени Тараса Шевченко Л. В. Губерским беседовала Татьяна Велижанина.

В его подчинении 25 тысяч студентов, свыше 2 тысяч высококвалифицированных специалистов из числа профессорско-преподавательского состава и более тысячи научных сотрудников. Он – человек, излучающий доброту и искренность, чем сразу же располагает к себе и своих студентов, и сильных мира сего. Сочетание блестящего ума, колоссальной работоспособности и внимательного отношения к людям – залог его успешного руководства. Леонид Васильевич ответил на все вопросы "Индиго", не отрываясь от руководящего процесса: весь рабочий день ректора расписан по минутам.

Т. В. – Тема этого номера – "Власть". Наши читатели – молодые люди, студенты, для которых главная власть сосредоточена в лице ректора. Раскройте свой секрет эффективного руководства!

Л. Г. – Во-первых (и это самое главное!), нужно любить свое дело, уважать студентов и преподавателей, работать на общее благо, понимать своих подчиненных и поддерживать их. Во-вторых, очень важно доверять членам большого коллектива, которым является университет, и прислушиваться к их мнению. А в-третьих, важно формировать в коллективе позитивную здоровую атмосферу, строить отношения на взаимопонимании и взаимопомощи.

Т. В. – Есть ли какие-то особенности руководства именно в высшем учебном заведении?

Л. Г. – В университете надо развивать уникальное единство опыта, мудрости и молодости, задора, энтузиазма. Следует очень уважительно относиться к кадрам: как к профессорам, доцентам, которые имеют колоссальный опыт работы со студентами, так и к молодым сотрудникам. Наука развивается очень быстрыми темпами, изменяется система образования и познания. Молодежь это схватывает быстрее, поскольку хорошо знает иностранные языки, имеет более открытый и интенсивный доступ к информации, к научным инновациям. Руководитель при-

зван направить эти тенденции в нужное русло, чтобы молодые люди не тратили свое время зря. Ведь можно расплытаться, хвататься за многое, а в итоге не выйти на ту основную магистраль, которая тебе по душе, не найти дело всей жизни.

Т. В. – Что, на Ваш взгляд, самое сложное в работе руководителя?

Л. Г. – В работе руководителя нет простых вещей: все сложно. Но самое непростое – это работа с людьми. А самое приятное – находить понимание среди своих коллег и студентов, когда видишь результаты своего труда и ощущаешь отдачу. Важнейший критерий удачи в работе преподавателя – это успех учеников, которые нашли себя в жизни и знания которых высоко ценит общество.

Т. В. – Наши читатели в большинстве своем молодые люди, поэтому любят мечтать. А какое место занимает мечта в Вашей жизни?

Л. Г. – Моей мечтой было получение образования и возможность заниматься любимым делом. Во времена моей юности, как и сейчас, было непросто поступить в престижный вуз. Сразу после школы это как-то не сложилось, и я пошел в армию. Вернувшись из армии, очень хотел заниматься изучением международных отношений, но в те годы прием на эту специальность временно не проводился. И я поступил на философский факультет, потому что это научное направление мне тоже нравилось. Моя мечта сбылась: на протяжении 14 лет я был директором Института международных отношений.

Т. В. – Что Вы посоветуете нашим читателям, которые в настоящее время выбирают профессию?

Л. Г. – Самое главное – очень внимательно относиться к своему выбору, чтобы не ошибиться. Молодежь сейчас стремится поступать на такие модные специальности, как менеджмент, международные отношения. Но не у всех есть подлинное призвание к этим видам деятельности. Когда люди ошибаются в своем выборе, процесс обучения дается очень трудно. Конечно, для человека естественно достичь определенных материальных благ как можно раньше. Однако не менее важно иметь четкую стратегическую цель: кем бы ты хотел стать?

Основная проблема нашей системы образования – неэффективность профессиональной ориентации школьников. Думаю, у нас большой фронт работы в этом направлении. Всесторонне одаренные от природы люди – явление довольно редкое. Чаще у человека проявляются какие-то уникальные способности, которые он должен вовремя заметить и развивать, учитывая свои желания и возможности. Ведь это так важно – понимать, что ты можешь сделать что-то полезное для общества, занимаясь любимым делом!

Л. В. Губерський, О. В. Третяк

ПРО ПІДГОТОВКУ ДОСЛІДНИКІВ НОВОГО ПОКОЛІННЯ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Небагато напрямків людської діяльності існують та існуватимуть вічно. Серед них чільне місце займає освіта. Вона розвивається, часом реформується, намагається готувати фахівців на перспективу, але, як не парадоксально при цьому, її вічність значною мірою забезпечується позитивним консерватизмом учасників освітянської діяльності. Наприклад, існуюча сьогодні реформована система вищої освіти значною мірою зберігає структуру підготовки кадрів у минулому. Сучасна система стала ступеневою, і це має передбачати, що в бакалавраті в основному ведеться фундаментальна підготовка, а в магістратурі – спеціальна. В дійсності, як і раніше, спеціалізація починається зазвичай після перших п'яти семестрів навчання. І треба сказати, що в результаті такий підхід забезпечує досить хорошу підготовку фахівців із конкретної спеціальності. Така форма підготовки інженерів, учителів, фахівців аграрного сектору, військової справи і т.п. очевидно має зберігатися, адже на широкому сучасному ринку праці фахівці з такою підготовкою найбільш затребувані.

Але на фоні такого позитивного консерватизму все помітнішими стають висловлювання про необхідність створення або принципового вдосконалення системи підготовки фахівців (особливо науковців-природничників) нового типу, яких існуюча система підготовки готувати не здатна. Яка ж необхідність у підготовці науковців нового покоління, у чому її суть?

У сучасних умовах (особливо у розвинених країнах) чітко визначається тенденція збільшення частки наукоємної технології як в науці, так і в промисловості. Усе частіше яскраві досягнення в природничих науках (як фундаментальних, так і прикладних) з'являються при вивченні об'єктів з обмеженою кількістю атомів або молекул (нанofізика, нанoeлектроніка, нанохімія, молекулярна біологія тощо). На такому рівні все більш суттєвим стає взаємопроникнення різних природничих наук. Сьогодні, наприклад, подальші успіхи у розвитку нанoeлектроні-

ки можуть бути прискорені залученням принципів самоорганізації, які краще відомі в органічній хімії і біології. Дослідження високого рівня з біології і хімії неможливі без фундаментальних знань фізичних основ електронної мікроскопії (у т. ч. тунельної і силової), різних видів спектроскопії. А вивчення природи живого на сучасному рівні загалом неможливо без одночасного глибокого розуміння фізичних, хімічних, біологічних і кібернетичних взаємодій і процесів, що відбуваються в ній.

Саме закони згаданих взаємодій лягли в основу створення природної технології. Природна технологія – це найвища технологія, яка в реальних атмосферних умовах за кімнатних температур створює все: від нескладних рослин та організмів до людини з її унікальним живим комп'ютером, за допомогою якого обробляється складна інформація від великої кількості нанодатчиків і видається команда на відповідні дії. У цей самий час сучасна висока технологія працює з надчистими речовинами, у надчистих умовах, за граничних тисків і високих (>1000 °C) температур та отримує, м'яко кажучи, значно скромніші результати. Ясно, що сучасний дослідник має опанувати фундаментальні міждисциплінарні знання для того, щоб пройти шлях від володіння конкретними штучними технологіями до інтегральних природних технологій.

Сьогодні загальновідомо, що чим більше використовуються міждисциплінарні ідеї у проведенні наукового пошуку, тим з більшою ймовірністю з'являються наукові відкриття. Експерти з історії науки вважають, що через приблизно за 25 років частка наукових відкриттів, які не використовують такого підходу, зменшиться до 3%. По суті це означає, що на сучасному етапі розвитку природничих наук і відповідної освіти ми приходимо не тільки до відомого висновку, що природа єдина, а й до того, що вивчати її закони треба з єдиних, загальних принципів.

Саме ідея фундаментального міждисциплінарного підходу й лягла в основу створення у 2009 році Інституту високих технологій (ІВТ) Київського національного університету імені Тараса Шевченка для підготовки науковців нового покоління.

Основними завданнями ІВТ є створення цілісної системи підготовки та перепідготовки дослідників нової генерації, здатних розв'язувати проблеми сучасних природничих наук, проводити наукові дослідження, які вимагають глибоких фундаментальних міждисциплінарних знань, творчого мислення, навичок роботи на найсучаснішому дослід-

ницькому та технологічному обладнанні; об'єднання науково-педагогічних кадрів для розв'язання найбільш актуальних науково-технічних проблем сьогодення, а саме – проведення комплексних досліджень з використанням високих технологій природи живого та досліджень з фізики, хімії, біології і технології, які безпосередньо або опосередковано торкаються цієї проблеми; розв'язання певних проблем енергетики: пошуку нових джерел енергії, економічно вигідних та екологічно чистих засобів її використання; моделювання та створення приладів, пристроїв і систем на основі нових наукових розробок.

Необхідність перелічених напрямків продиктована як світовими тенденціями розвитку науки та технології, так і кадровими можливостями університету з урахуванням його міжнародних зв'язків і співпраці з Національною академією наук України. Безумовно, спектри підготовки науковців і тематика наукових досліджень можуть уточнюватися та змінюватися в процесі розвитку ІВТ.

Яким же чином можна реалізувати описану вище модель підготовки дослідників і як її впроваджує ІВТ?

По-перше, пам'ятаючи про позитивний консерватизм в освіті, не треба змінювати основну структуру університетської природничої освіти, тому залишаються: ступеневість, термін навчання, іспити, заліки.

По-друге, треба ліквідувати вузьку спеціалізацію у перших восьми семестрах і залишити винятково фундаментальну підготовку в галузі основних природничих наук і математики. Розробка такого навчального плану показала, що цей підхід реальний. Це не означає, що наприклад, фізику, хімію, біологію треба читати в обсязі та за програмою відповідних факультетів. Більшість курсів, що описують будову та властивості атомів, молекул, газів, рідин, твердих тіл можна будувати з єдиних принципів і методів розрахунків, а висновки для хімії, фізики або біології отримувати в результаті частинних розв'язків. Подібний підхід може працювати й при викладанні спектроскопії, основ сучасної електроніки тощо. Таким чином, перелічені курси (а список їх можна продовжити) із самого початку стають міждисциплінарними та явно підкреслюють загальність усієї природи. Ясно й те, що такі курси створюються складно. Але наш досвід засвідчує, що високим професіоналам з необхідним світоглядом це під силу.

Після чотирьох років навчання фундаментальним наукам закінчується бакалаврат. Випускник бакалаврата захищає випускнику роботу

з питань обраної ним природничої науки, яка в магістратурі може стати для нього основною. Подальше навчання в магістратурі поглиблює знання у вузькішому напрямку з вивчення високих технологій як у вибраному напрямку, так і у суміжних, що має суттєво розширювати можливості дослідника.

Невід'ємною частиною навчального плану є наукова робота студентів у лабораторіях інституту, на факультетах університету та інститутів НАН України, з якими укладені договори про спільну науково-педагогічну діяльність. Це дає можливість студентам на практиці ознайомитися з елементами високих технологій, опанувати необхідні навички та відчути себе учасником подій на передньому краї сучасної науки та технології.

ІВТ, у кращих традиціях Київського національного університету імені Тараса Шевченка, бере активну участь у міжнародній науковій співпраці. Більш того, без такої тісної співпраці існування ІВТ просто неможливо. Плануємо та впроваджуємо всі класичні та сучасні форми: обмін студентами, аспірантами, викладачами, науковцями; наукове стажування; проведення конференцій, шкіл, семінарів тощо. Мовна політика в ІВТ ліквідує мовні бар'єри.

Широка якісна фундаментальна природнича підготовка, разом із продуманою нетрадиційною гуманітарною підготовкою, сам психологічний клімат в ІВТ мають формувати світогляд професіонального, освіченого, інтелігентного, доброзичливого фахівця, якому під силу розв'язання задач в різних сферах людської діяльності.

За змістом описаного навчання випускник шостого курсу після успішного захисту дипломної роботи мав би отримати диплом: "Магістр точних (природничих) наук і високих технологій". На сьогодні такої спеціальності в переліку спеціальностей, затвердженого Кабінетом Міністрів, не існує. У постанові № 787 Кабінету Міністрів від 27 серпня 2010 року в розділі "Специфічні категорії" є спеціальність – "Магістр високих технологій". Саме за такою спеціальністю в ІВТ з 2010 року навчається перша група студентів – випускників природничих факультетів різних університетів України. Навчальний план для магістрів з високих технологій для бакалаврів-природників різних спеціальностей по суті є зрізаним навчальним планом, про який ішлося вище, зі статусом проміжного. Ясно, що зрізаний навчальний план є більш насиченим, ніж повний, вимагає від студен-

тів і викладачів напруженої щоденної роботи та може бути не під силу кожному студенту. Такий підхід прискорює можливість випуску майже бажаних дослідників, дозволяє відпрацьовувати різні підходи у створенні міждисциплінарних курсів, створити необхідну матеріальну базу та сформувати досвідчений науково-педагогічний колектив.

Описана нами система освіти в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка жодною мірою не виключає існуючу систему вищої природничої освіти, а має сьогодні існувати паралельно та в значно менших масштабах.

І наостанок. 40–50 років тому комп'ютерні технології були справою ентузіастів. Сьогодні ці технології стали надбанням широких кіл дослідників – це інструментарій, без якого науковці не уявляють свою роботу. Для професіоналів – це складна, захоплююча наука і сьогодні, і на перспективу. Думаємо, що сучасні високі технології мають пройти непростий шлях розвитку та впроваджень аналогічно до комп'ютерних технологій.

Л. В. Губерський

ІЗ ВИСТУПУ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАННЯХ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ

9 червня 2010 р.

Шановні народні депутати України!

Насамперед дозвольте подякувати за можливість взяти участь в обговоренні надзвичайно важливої суспільно значущої проблеми. Адже стан справ в освітянській сфері, рівень освіченості наших громадян має стратегічне значення для подальшого поступу української держави.

Для вищої школи надзвичайно актуальною залишається проблема якості вищої освіти, забезпечення конкурентоспроможності наших випускників. Але зрозуміло – для цього слід поліпшити діяльність середньої школи.

Розв'язання цієї важливої проблеми потребує ретельного аналізу фахівців, великих зусиль шкільних педагогічних колективів, допомоги держави. Чільне місце у поліпшенні цієї ситуації, на нашу думку, має зайняти й наша вища школа.

Дозвольте висловити кілька міркувань з цього питання...

Насамперед необхідно рішуче подолати розрив між середньою та вищою школою, який склався в останні роки.

Професори університетів фактично відсторонені від розробки навчальних програм, створення нових підручників, які нерідко видаються маловідомими авторами великим накладом без належної апробації. Але ж згадаймо, що 30-40 років тому академіки та провідні професори створювали шкільні підручники, організовували та проводили шкільні й університетські олімпіади. Випускники класичних університетів йшли працювати до школи. Необхідно найшвидше відродити ці традиції.

Ми маємо створити нові стандарти освіти для середньої і вищої школи, які були б скоординовані між собою. До їх розробки потрібно залучити провідних учителів, науковців, професорів університетів. Особливої уваги потребує фізико-математична та природничо-науко-

ва освіта, в якій ми маємо чудові традиції. Необхідно, щоб саме на цих фундаментальних знаннях у школі закладався науковий світогляд, формувалася особистість. Школа має виконувати свою головну функцію – давати знання та прищеплювати потяг до них. До професії ж мають готувати вищі та професійно-технічні навчальні заклади, мережа яких у нашій країні достатня для забезпечення будь-якої фахової підготовки.

На мою думку, до справи підготовки кваліфікованих учителів слід рішучіше залучати й класичні університети. Нам необхідно спільними зусиллями виробляти інноваційний педагогічний інструментарій, нові технології навчання. Чи може хтось точно сказати – скільки сьогодні випускників класичних університетів працює в середніх школах? Що треба зробити, щоб закріпити їх у школі, щоб учні отримували фундаментальні глибокі знання та готувалися до здобуття університетської освіти? Які соціальні стандарти необхідно запровадити для підвищення престижності вчительської праці? Адже якщо сьогодні випускник університету на первинній учительській посаді отримує відому заробітну платню – навряд чи можна очікувати від нього повної віддачі та якісного наповнення уроків... Ці питання потребують нагальної відповіді...

Сьогодні відсутня й програма підвищення кваліфікації учителів, насамперед з предметів, які є основами фундаментальних наук – фізики, хімії, біології, математики. Наш університет готовий на базі відповідних факультетів започаткувати курси підвищення кваліфікації, літні школи, в яких під час шкільних канікул провідні учені та викладачі читатимуть учителям лекції із сучасних проблем конкретних наук.

Наступне. Важливо розширити мережу олімпіад для пошуку та відбору талановитої молоді, насамперед у фізико-математичній і природничо-науковій сферах. Такі олімпіади дозволяють популяризувати в суспільстві статус науки, престижність знань, формують увагу та повагу до освіченої особистості. Зберегти систему олімпіад – означає зберегти та виплекати таланти для України, підняти рівень шкільної освіти.

Вагомим механізмом виявлення творчої обдарованої молоді має стати Державна програма "Майбутнє України", розроблена нашим університетом, Національним технічним університетом України "КПІ" та Малою академією наук. Ця ініціатива підтримана Президентом Украї-

ни Віктором Федоровичем Януковичем і тепер готується Указ Президента України про започаткування Державної цільової програми "Майбутнє України" на 2011–2015 роки.

Налагодженню тісної співпраці з обдарованими дітьми через спеціалізовані профільні ліцеї заважає й відсутність відповідного законодавчого регулювання. Для прикладу. При нашому університеті вже багато років працюють Українські фізико-математичний і гуманітарний ліцеї, в яких навчаються діти з усієї України. Їх випускники постійно посідають перші місця у різних олімпіадах, традиційно представляють нашу країну на міжнародних змаганнях з фізики, математики та хімії.

Але чинне законодавство перешкоджає безпосередній співпраці університету з такими ліцеями. Потрібно ввести такі всеукраїнські ліцеї до структури провідних університетів, що сприятиме відбору талановитої молоді та її закріпленню за викладачами вже у школі. Найголовніше, що майбутній студент ще зі шкільної парти перебуватиме у науковому середовищі!

За ініціативи Співки ректорів ця пропозиція вже увійшла до проекту нової редакції Закону України "Про вищу освіту", і ми просимо шановних народних депутатів України підтримати цю ініціативу. Отже, нам усім потрібно чітко зрозуміти, що без якісної загальної середньої освіти прорив у вищій освіті, в економічному розвитку країни неможливий.

Дякую за увагу!

Л. В. Губерський

ДОПОВІДЬ УЧАСНИКА ЗАСІДАННЯ КРУТЛОГО СТОЛУ "СТАН ТА ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ УКРАЇНИ В БОЛОНСЬКОМУ ПРОЦЕСІ"

1 червня 2010 р.

Шановні учасники засідання!

У змістовній доповіді шановного Міністра зроблено ґрунтовний аналіз поступу освіти України до входження до Болонського процесу, накреслені основні завдання університетів у реалізації цього завдання. Дозвольте зупинитися на деяких аспектах (проблемах) які постають перед вищими закладами освіти, зокрема у нашому університеті.

Приєднання України до Болонського процесу стало початком непростого шляху, яким українська освіта прямує сьогодні. Уже зроблено достатньо багато, але необхідно постійно аналізувати, які перспективи та проблеми виникають на цьому шляху...

Аналіз сучасних реалій української освіти засвідчує суперечливість освітянських практик, яка характерна для транзитивних суспільств.

Домінує думка, що впродовж майже 19 років незалежності України українське суспільство не виробило узагальненого бачення відповідей на питання "Яка, власне освіта потрібна українському суспільству?" та "Що означає бути освіченою людиною в сучасному світі?" Звідси й впливають негаразди в сучасній українській освіті, які виявляються, наприклад, у наявності більшої кількості вищих закладів освіти, аніж, скажімо, у Франції; у підготовці такої кількості, припустімо, юристів та економістів, які ніколи не будуть затребувані в економіці; різкому падінні освіченості суспільства насамперед у природничо-науковій сфері. Хоча, зауважу, високий рівень соціогуманітарної підготовки нинішньої молоді також нерідко обертається ілюзією: наприклад, ми спостерігаємо це у недостатньому володінні іноземними мовами, насамперед англійською, без чого в нинішньому глобалізованому світі бути конкурентоспроможним неможливо.

До сьогодні освітянська сфера України фактично живе ще успадкованими від Радянського Союзу баченнями та інтенціями, коли між со-

бою поєднуються рівень освіти (напр., магістр), галузь (напр., математика) і професія (напр., інженер-дослідник). Більш того, професія та посада досі пов'язані між собою, хоча як Європа, так ще раніше й Америка відмовилися від такої кореляції (за винятком медицини, фармакології, ветеринарії тощо). І саме невиробленість і відсутність чітких критеріїв визначення місця освіти як підсистеми в системі соціуму призводить до згаданих вище перекосів...

Чи замислюємося ми над тим, що Болонський процес – це передовсім суспільно-економічне явище, пов'язане з формуванням системи єдиних ринків у Євросоюзі – у тому числі ринків праці, освіти та знань? На жаль, практично ні. Саме тому, на мою думку, імплементація Болонського процесу нерідко не сприймається громадською думкою, бо набуває спотворених форм, коли на передній план виходять формальні чинники, але не власне мета та зміст освіти...

Дмитро Володимирович про це говорив... коротко...

Як відомо, до основних вимог болонського процесу належать:

- Забезпечення чіткої і прозорої системи вимірювання якості освіти за допомогою Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС);
- Як наслідок запровадження ЄКТС – спрощення взаємного визнання навчальних досягнень і документів про освіту без проходження тривалих і складних процедур легалізації і нострифікації;
- Забезпечення академічної мобільності студентів і викладачів;
- Формування гармонізованої триступеневої системи вищої освіти (бакалавр-магістр-доктор філософії);
- Створення умов для вибору студентами навчальних дисциплін;
- Запровадження принципу "навчання упродовж усього життя" (на відміну від пануючого раніше принципу "навчання для всього життя").

Отже, усі ці кроки мають сприяти працевлаштуванню випускників університетів у будь-якій країні Європейського простору вищої освіти, вільному руху інтелекту та робочої сили без обмежень і перешкод.

Водночас очевидно, що всі ці заходи мають насамперед організаційно-правовий і матеріально-фінансовий характер. Адже ніхто не скасовував вимоги якісного викладання лекцій, проведення практичних, лабораторних і семінарських занять. Ніхто не заперечив потреби реального двостороннього спілкування між викладачем і студентом, коли кожен із них є партнером у діалозі. Проте, критики Болонського процесу (і не лише в Україні) нерідко саме й наголошують на відсут-

ності зазначених чинників. Риторичне питання: а чи багато знають не лише наші студенти, але й професорсько-викладацький склад про Болонський процес? Переконалий, що ні. Звідси нерідко й випливають проблеми й ускладнення психологічного характеру, які аж ніяк не сприяють якісному поступальному розвитку української освіти...

Як вже зазначалося, потрібна широка дискусія щодо української освіти та її входження до Болонського процесу. Дуже добре, що Національна академія педагогічних наук і Міністерство освіти і науки України ініціювали проведення нинішньої конференції. Не стоїть осторонь і наш університет: щороку в нас проводять щонайменше 4 науково-теоретичні та науково-практичних конференцій з проблематики освіти та Болонського процесу. Знаю про подібні заходи й в інших вищих навчальних закладах і наукових установах. Але бачимо, що цього недостатньо. Так, восени в одному журналі з'явилася стаття під назвою "Країні потрібні інженери". Очевидно, методологічна помилка у назві впливає саме з відсутності розуміння змісту та цілей освіти: інженери справді потрібні, але виробництву, бізнесу, економіці. Країні ж потрібні освічені громадяни. Вважаю, цей факт переконливо засвідчує всю гостроту існуючої проблеми...

Українська влада, уся освітянська спільнота України багато зробили для інтеграції до Європейського простору вищої освіти. Нещодавно було презентовано проект нової редакції Закону України "Про вищу освіту". У його підготовці сконцентрувалися зусилля Міністерства освіти і науки України, народних депутатів України, Спільки ректорів вищих навчальних закладів України, Національної академії педагогічних наук України, інших інституцій і громадських об'єднань. Як зазначив на презентації Міністр освіти і науки України Д.В. Табачник, у разі прийняття цього закону Верховною Радою України наша освітня система за формальними ознаками фактично збігатиметься з європейською. Вважаю, що всі ми маємо докласти зусиль, аби цей проект якомога швидше став законом, що помітно вплине на українську освіту...

Нещодавно в Міністерстві освіти і науки України відбулася презентація Додатку до диплому про вищу освіту європейського зразка. Цей додаток був розроблений на основі рекомендацій Ради Європи групою фахівців МОН України із залученням представників вищих навчальних закладів, Міністерства праці та соціальної політики, об'єднань роботодавців. Є всі підстави стверджувати, що запровадження нового

додатку, який відповідає європейським вимогам і сприятиме вільному працевлаштуванню наших дипломованих фахівців за кордоном, є значним здобутком на шляху інтеграції України до світового економічного простору...

Водночас необхідно зазначити відсутність у край важливих документів. Так, ми не маємо законодавчо прийнятої Національної системи кваліфікацій. Робота над документами, які б її регламентували, є надзвичайно об'ємною та копіткою. Переконалий, нам всім – і Міністерству освіти і науки, і Міністерству праці та соціальної політики, і Національній академії педагогічних наук, і Спільці ректорів вищих навчальних закладів України – потрібно невідкладно сформувати робочі групи для підготовки цих документів. В іншому разі розробка державних стандартів вищої освіти за конкретними напрямками та спеціальностями матиме суттєві вади, бо саме Національна система кваліфікацій допомагає визначити – кого та як готують у вищих навчальних закладах.

Потребує оновлення більшість нормативних документів щодо освіти: це і постанова Уряду про стипендіальне забезпечення (яка сьогодні не враховує європейської шкали оцінювання), і постанова Уряду про підготовку офіцерів запасу (яка не узгоджується зі ступеневою освітою), і положення про організацію навчального процесу (прийняте в 1993 році та морального застаріле), і положення про переведення, поновлення та академічні відпустки (яке не узгоджується із принципом академічної мобільності). Цей список можна продовжити. Вважаю, що вже сьогодні потрібно попрацювати над проектами цих документів, щоб якомога швидше запровадити їх у життя...

Для нашого університету як для університету класичного дуже важливими є ті аспекти, які стосуються інтеграції науки та освіти з бізнесом і виробництвом. Така інтеграція в цьому світі реалізована через модель дослідницького університету, яка добре зарекомендувала себе як у США та Великій Британії, так і в європейських країнах, Японії, Південній Кореї тощо.

Дмитро Володимирович на цьому акцентував увагу...

Зазначу, Дослідницький університет – це сучасна форма інтеграції освіти та науки, для якої характерні:

- тісна інтеграція навчання й досліджень на всіх щаблях освітнього процесу;

- висока частка осіб, що навчаються за програмами магістрів, кандидатів і докторів наук, і менша частка – студентів бакалаврату;
- велика кількість спеціальних програм післявузівської підготовки;
- значно менша кількість студентів, що припадають на одного викладача, і менше навчальне навантаження, ніж у звичайних вузах;
- проведення великих фундаментальних досліджень, що фінансуються переважно з бюджету та різних фондів на некомерційній основі;
- тісний зв'язок з бізнесом і добре поставлена комерціалізація результатів наукових досліджень, що здійснюється в навколоуніверситетському просторі, переважно в дослідних парках;
- тісна інтеграція зі світовими науково-дослідними центрами;
- визначальний вплив на державний, регіональний науково-технічний і соціально-економічний розвиток.

Дослідницький університет стає найважливішим чинником технологічного та економічного розвитку держави чи певного регіону. Традиційні функції університету – підготовка фахівців і фундаментальні дослідження – доповнюються його активною діяльністю з передавання нових технологій до промисловості та бізнесу. Сучасні дослідницькі університети володіють значним потенціалом і спектром впливу на соціальну практику, ідучи шляхом розвитку відкритої моделі взаємодії і співпраці з усіма громадськими інститутами. І дуже добре, що в проєкті нової редакції Закону України "Про вищу освіту" зафіксовано особливий статус дослідницьких університетів.

На нашу думку, діяльність дослідницького класичного університету має ґрунтуватися на поєднанні високого рівня фундаментальної освіти із широким спектром освітніх послуг, використання у навчанні нових інформаційних технологій. Тому головні завдання, які ми ставимо перед собою, формуються так:

- забезпечення викладання фундаментальних наук на рівні світових досягнень;
- розширення спектру спеціальностей підготовки, особливо на магістерському рівні та в підготовці науково-педагогічних і наукових працівників;
- забезпечення розвитку різноманіття освітніх послуг, особливо в сфері післядипломної освіти, підвищення кваліфікації і перепідготовки;
- розширення географії прийому студентів за межі нашої держави, сприяння академічній мобільності, зокрема за програмою "Еразмус Мундус" та ін.

Рівень розвитку наукових досліджень є одним із головних показників рейтингу університетів. Попри всі нинішні труднощі обсяг наукових досліджень у нашому університеті помітно зріс. Разом із тим, ми плануємо здійснити наступні кроки в напрямку до побудови дослідницького університету:

- забезпечити принцип "навчання через дослідження" як основи повноцінної університетської наукової освіти;
- зберегти орієнтацію на розвиток фундаментальних досліджень, на підтримку наукових шкіл, розширюючи при цьому спектр прикладних досліджень;
- зосередити зусилля на розв'язанні загальнодержавних проблем;
- постійно залучати талановиту молодь до університетської науки;
- забезпечити широку співпрацю з Національною та галузевими академіями наук з університетськими науковцями та освітянами;
- сприяти міждисциплінарній інтеграції природничо-наукової і гуманітарної культур;
- забезпечити науковий супровід державних програм соціально-економічного, правового, освітньо-культурного та інших напрямків діяльності;
- продовжити та розвинути наукову співпрацю із закордонними науковими центрами;
- забезпечити умови інтегрованого розвитку науки, освіти та бізнесу.

Хочу зазначити, що в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка ведеться постійна робота над усіма зазначеними аспектами. Так, минулого року одним із практичних кроків у цьому процесі було створення Інституту високих технологій, завданням якого виступає інноваційна підготовка фахівців у галузі високих технологій магістерського рівня. До навчання в інституті запрошуються випускники бакалаврату з біології, хімії, фізики, радіофізики, спроможні вивчати найсучасніші знання та проводити наукові дослідження. До викладання в інституті запрошені також науковці Національної академії наук. Ми очікуємо суттєвого прориву у проведенні фундаментальних і прикладних наукових досліджень, який здійснять випускники Інституту високих технологій.

Нещодавно створено Інститут біології як навчально-науковий центр, в якому об'єднано діяльність біологічного факультету як навчального підрозділу та інституту фізіології, ботанічного саду та Ка-

нівського природного заповідника як підрозділів наукових. Ми очікуємо від цієї інтеграції якісного підвищення рівня біологічної науки в Університеті.

Для забезпечення академічної мобільності минулого року в нашому Університеті розроблено та прийнято принципово нову концепцію вивчення іноземних мов студентами немовних спеціальностей. Концепцію засновано на комунікативній методиці викладання та ущільненні навчального часу для вивчення іноземних мов. Адже це ганьба, коли сучасний випускник університету не може вільно спілкуватися на побутові та професійні теми принаймні англійською мовою, не кажучи вже про інші. У 2009 році на навчання за цією концепцією перейшли студенти шести факультетів. У Правилах прийому переважна більшість наших факультетів передбачили сертифікат зовнішнього незалежного оцінювання з іноземної мови. При вступі до магістратури ми визначили як обов'язковий іспит з іноземної мови. Переконаний, ці кроки матимуть належні наслідки та за кілька років ми досягнемо того, щоб усі наші випускники мали рівень знань з іноземної мови, відповідний рекомендаціям з мовної політики Ради Європи.

Підсумовуючи, хочу зазначити, що в усіх наших починаннях ми знаходимо підтримку з боку Міністерства освіти і науки України, Національної академії наук України, Національної академії педагогічних наук України. Переконаний, що спільною наполегливою працею ми досягнемо того, що українська освіта стане невід'ємною складовою європейського освітнього простору, а наші випускники будуть конкурентоспроможними як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках праці...

Дякую за увагу!

Л. В. Губерський

ВИСТУП НА ЗАСІДАННІ КОЛЕГІЇ МОН УКРАЇНИ

22 квітня 2010 р.

Шановні колеги!

У доповіді Міністра освіти і науки України подано детальний аналіз сучасного стану освітньої сфери в Україні, чітко окреслені шляхи її подальшого реформування.

Вузівська громадськість підтримує всі реформаторські починання, спрямовані на підвищення якості освіти.

Академічна спільнота багато робить для поліпшення сучасної освіти в Україні. Накопичено значний досвід підготовки сучасних фахівців. Водночас, хотів би підкреслити, що формування інтелектуального потенціалу нації, інтеграція до світового простору потребують вирішення цілої низки завдань освітянської сфери. У першу чергу – це підвищення якості вищої освіти, забезпечення конкурентоспроможності наших випускників.

Для забезпечення високої якості вищої освіти потрібно насамперед покращити рівень освіти середньої. Сьогодні маємо багато нарікань на середню школу. Про це свідчать, наприклад, результати участі українських школярів у міжнародному дослідженні з оцінки якості математичної і природничої освіти у 2007 році, про що нещодавно говорив шановний Володимир Петрович Семиноженко.

Отож, такі нарікання мають підстави, і цьому є багато причин. Але чи все тут робить наша вища школа? Упевнений, що ні. Адже в результаті ми втрачаємо рівень освіти і в школах, і в університетах. Ми маємо створити нові стандарти освіти для середньої і вищої школи, скоординовані між собою.

Нам усім – і Міністерству, і вузівській спільноті – потрібно звернути найретельнішу увагу на цілісність і безперервність освіти. Згадаймо, що 30–40 років тому академіки та провідні професори створювали шкільні підручники, організовували та проводили шкільні та університетські олімпіади. Випускники класичних університетів йшли працювати до школи. Такі підходи потрібно відродити сьогодні.

Класичним університетам потрібно повернутися обличчям до підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації учителів. Необхідно спільними зусиллями виробляти інноваційний педагогічний інструментарій, нові технології навчання. Варто проаналізувати: а скільки сьогодні в середніх школах працює випускників класичних університетів? А що потрібно, щоб закріпити їх у школі, щоб учні отримували фундаментальні глибокі знання та готувалися до здобуття університетської освіти? Які соціальні стандарти необхідно запровадити для підвищення престижності вчительської праці? Ці питання потребують нагальної відповіді.

Сьогодні на державному рівні відсутня програма підготовки і підвищення кваліфікації учителів, насамперед з предметів, які є основами фундаментальних наук – фізики, хімії, біології, математики. Наш університет готовий на базі відповідних факультетів започаткувати курси підвищення кваліфікації, літні школи, в яких під час шкільних канікул провідні учені та викладачі читатимуть учителям лекції із сучасних проблем конкретних наук. Думаю, що така пропозиція буде підтримана не лише класичними університетами, але й іншими вузами, насамперед технічними.

Наступне. Важливо розширити мережу олімпіад для пошуку і відбору талановитої молоді, насамперед у фізико-математичній і природничонауковій сферах. Такі олімпіади дозволяють популяризувати в суспільстві статус науки, престижність знань, формують увагу та повагу до освіченої особистості.

Можливо, варто ввести до акредитаційних вимог роботу зі школами, з учителями й учнями, насамперед через олімпіадний рух. Зберегти систему олімпіад – означає зберегти і виплекати таланти для України, підняти рівень шкільної освіти.

Ще однією проблемою є відсутність законодавчого регулювання для налагодження тісної співпраці з обдарованими дітьми через спеціалізовані профільні ліцеї і гімназії. Для прикладу. При нашому університеті вже багато років працюють Українські фізико-математичний і гуманітарний ліцеї, в яких навчаються діти з усієї України. Але чинне законодавство перешкоджає безпосередній співпраці університету з такими ліцеями. То чому ж ми позбавили обдарованих талановитих дітей можливості користуватися матеріально-технічною базою університетів, слухати лекції професорів?! Потрібно зробити

такі ліцеї університетськими, фінансувати їх через державний бюджет. Тоді викладачі університетів зможуть проводити заняття з учнями на вузівській базі, що сприятиме відбору талановитої молоді та закріпленню обдарованих учнів за викладачами вже у школі. Найголовніше, що майбутній студент ще зі шкільної партії перебуватиме у науковому світі – розумному та цікавому!

Вагомим механізмом виявлення творчої обдарованої молоді має стати Державна програма "Майбутнє України", розроблена нашим університетом спільно з Національним технічним університетом України "КПІ" та Малою академією наук. Ця ініціатива підтримана Президентом України Віктором Федоровичем Януковичем і тепер готується Указ Президента України про започаткування на цій основі Державної цільової програми "Майбутнє України" на 2011–2015 роки.

Сьогодні кожен вищий заклад освіти має шукати "свого" абітурієнта, "своїх" першокурсників. Для цього потрібно залучати й олімпіадний рух, і Малу академію наук, і Зовнішнє незалежне оцінювання, і атестат про закінчення середньої школи.

Спілка ректорів підтримала заходи Міністерства освіти і науки України стосовно поліпшення умов прийому до вузів у цьому році, у тому числі й рішення про врахування середнього бала атестата. Прикро, що дехто не зрозумів корисності та важливості такого рішення. Адже всім відома негативна тенденція останніх років у ставленні до середньої школи.

Безумовно, значні завдання у забезпеченні якості освіти покладаються й на професорсько-викладацький склад вузів. Сучасний конкурентоспроможний фахівець – це випускник вищого навчального закладу, де вже з першого курсу студент залучається до проведення наукових досліджень. Про це говорив у своїй доповіді шановний Дмитро Володимирович.

Таке завдання постає насамперед перед дослідницькими університетами, на які покладається висока відповідальність проводити навчання через формування компетенцій і компетентності, через розвиток критичного мислення, через стимулювання безперервної самоосвіти. Саме ці університети мають забезпечити єдність освіти, науки та інновацій. Сьогодні визначені критерії віднесення університетів до дослідницьких, і групі університетів такий статус вже наданий. Зрозуміло, що таких університетів не має бути багато. На нашу думку, Мі-

ністерство правильно ставить питання про те, що такий статус не може бути довічним; важливо, щоб дослідницькі університети проходили періодичну атестацію, під час якої здійснюватиметься моніторинг їх діяльності на відповідність затвердженим критеріям.

Наступне. Потрібно невідкладно завершити роботу щодо законодавчого забезпечення вищої освіти. Тому правильним вважаємо рішення МОН України щодо розробки нової редакції Закону "Про вищу освіту", перший варіант якого роздано учасникам колегії. У ньому вже враховано низку пропозицій академічної громадськості. Новий закон має служити саме вищій школі як в питаннях автономії, так і в питаннях відповідальності. Від Спілки ректорів закликаю всіх невідкладно його обговорити та підтримати думку нашого Міністра про подання у двотижневий термін конкретних пропозицій.

Суттєве значення для розвитку університетів мають кошти, отримовані від надання платних послуг. Великою проблемою їх використання стало віднесення їх до спеціального фонду держбюджету, а відповідно – відправлення університетів на казначейське обслуговування. Але ж ці кошти за своєю природою не є бюджетними! Тому потрібно внести зміни до Закону "Про вищу освіту" з приводу використання університетами коштів, отриманих від власної діяльності. Також потребує вдосконалення процедура оподаткування діяльності вищих навчальних закладів. Це дасть змогу розвантажити Державний Бюджет, а університети матимуть можливість самостійно розв'язувати частину проблем власної діяльності.

Ми розуміємо всі складнощі держави, обумовлені світовою фінансовою кризою. Разом із тим, стратегічне планування розвитку освіти має ґрунтуватися на розробці й запровадженні нової моделі економічної діяльності вищих навчальних закладів, яка базувалася б на солідарній участі держави, бізнесу, громадян і самих університетів. Доцільно розробити проект Закону "Про стимулювання фінансової і матеріальної допомоги науковим установам, закладам освіти". Це дало б змогу зробити благодійність престижною, наблизити науку та освіту до виробництва та бізнесу.

Ще одна проблема. Для забезпечення якісної освіти важливо, щоб і держава, і вищі навчальні заклади, і роботодавці виробили чітке розуміння – скільки фахівців і з яких спеціальностей сьогодні потрібно готувати та випускати!

Частими сьогодні є й дублювання підготовки фахівців одного профілю в багатьох вищих навчальних закладах, і надмірне розширення мережі університетів. А чи хтось може сказати: скільки фахівців, скажімо, економістів чи юристів, потрібно на ринку праці? Як спрацьовує державне замовлення в нинішніх умовах? Таких відповідей сьогодні немає. Отже, потрібно здійснити ретельний аналіз означених проблем, сформулювати чітке бачення структури державного замовлення, державного фінансування освіти, потреб ринку праці тощо.

Рациональне використання коштів державного бюджету ставить питання про формування державного замовлення на підготовку фахівців винятково відповідно до профілю вищого закладу освіти. Якісна підготовка фахівців має зосереджуватися у тих, які мають для цього відповідні матеріально-технічну базу, професорсько-викладацький склад, де впродовж багатьох десятиліть функціонують знані наукові школи. Саме такі заклади мають першочергово отримувати державне замовлення, кошти для власного розвитку, заявки на працевлаштування. Міністерство освіти і науки має визначити, а вузи – усвідомити та зайняти своє місце (згідно з наявними можливостями) щодо підготовки фахівців за певними спеціальностями. Не можуть усі заклади освіти одночасно готувати і політологів, і юристів, і економістів, і металургів, і будівельників тощо. Настав час відмовитися від принципу розподілу державних коштів "усім потрошки" і повернутися до принципу – "за професіоналізмом". Особливої уваги вимагає питання магістратури, яку, на нашу думку, потрібно зосередити у провідних університетах, де є відповідні професорсько-викладацький склад і матеріально-технічна база.

Вважаю, що слід підтримати позицію МОН України у питанні оптимізації мережі вищих навчальних закладів, розумного об'єднання зусиль вузів у якісній підготовці фахівців. Чи виправдано сьогодні розпорошення вузів по 28 міністерствах і відомствах? Перекоаний, що ні, і варто зосередити управління вищою освітою в одних руках.

Ретельного розгляду потребує також питання про структуру вищої освіти в Україні. Ми приєдналися до Болонського процесу – побудови єдиного Європейського простору вищої освіти. Водночас не до кінця розробленими залишаються відповідні кваліфікаційні характеристики, скажімо, бакалаврів, що ускладнює їхнє працевлаштування. Потрібно доопрацювати Національну рамку кваліфікацій щодо всіх

рівнів освіти, проект якої сьогодні розданий учасникам колегії, виважено підійти до впровадження нової системи наукових ступенів та учених звань. Удосконалення потребує також "Державний класифікатор професій", на основі якого визначаються професійні кваліфікації випускників.

Шановні колеги!

На завершення хочу зазначити наступне. Головним залишається те, що Університети – це не лише освітні та наукові заклади, але й центри культури та духовності, де має відбуватися формування високоосвічених, свідомих громадян нашої Батьківщини. Університети є певними острівцями стабільності у сьогоднішньому бурхливому світі, і ми просимо Уряд, Міністерство освіти і науки й надалі сприяти університетській корпорації в її розвитку. А університети зроблять все від них залежне, щоб українська держава процвітала та розвивалася.

Дякую за увагу!

Л. В. Губерский

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

*Евразийская ассоциация университетов.
"Об образовании евразийского пространства,
к 20-летию евразийской ассоциации университетов".*

Москва, 2009 г.

Вынесенная в название книги тема "Евразийскому пространству – новое образование" при первом же рассмотрении проблематизирует несколько вопросов, из которых следуют многие существенные размышления: 1) что есть в данном контексте "евразийское пространство"? и 2) что таит в себе концепт "новое образование"? Именно с рассмотрения этих вопросов и следует начать указанные размышления.

Термин "евразийское пространство", если абстрагироваться от его геополитических смысловых нагрузок, в интересующем нас философско-образовательном контексте тождественен, по существу, термину "постсоветское пространство". Действительно, за исключением стран Балтии, мы имеем дело, используя данный термин, с политическим, экономическим, социальным, культурным ландшафтом, образовавшемся на территории, входившей не далее, чем 17 лет назад в единое государственное образование – Советский Союз. Иначе говоря, невзирая на различия в национальном менталитете, языке, геополитических и религиозных ориентациях, народы новых стран объединяет общая история и множество общих черт. И одной из этих черт, даже невзирая на то, что ей уделяют чрезвычайно мало внимания, является образование, ведь образовательные структуры, более того – своеобразная "образовательная культура" современных постсоветских государств, имеют общие корни, общие традиции, общие "плюсы" и "минусы". Осознание этого факта для решения тех проблем, которые стоят перед образовательной средой постсоветских государств, требует определенного анализа с ответом на вопрос – а в чем же состояла особенность советской системы

образования, что в ней было хорошего, что следовало бы взять, а от чего стоит отказаться, отбросить как ненужный груз.

Советская система образования соединяла в себе определенные традиции европейского образовательного процесса, идущие от Средневековья и Возрождения, с изобретениями собственно нового государства, пытавшегося построить принципиально новую общественную реальность. Посему в этой системе соединялись, взаимно дополнялись, функционировали следующие составляющие. Дошкольное образование, реализуемое, как правило, через детские сады; школьное и внешкольное образование различного профиля и направленности (кружки, дома пионеров, станции юных техников, туристические клубы, музыкальные, художественные, спортивные школы и т.п.); профессионально-техническое образование, направленное на подготовку рабочих кадров для промышленности и сельского хозяйства; среднее специальное образование, призванное готовить исполнителей с элементарными профессиональными, управленческими и организационными знаниями и навыками первичного уровня (техники, фельдшеры, мастера и т.п.); высшее образование, получение которого осуществлялось в высших учебных заведениях двух типов – институтах и университетах. Особняком стояли академии, высшие и средние специальные военные учебные заведения, готовившие офицеров для Вооруженных сил СССР, специализированные учебные заведения – высшие и средние специальные школы и училища, готовившие кадры для специальных структур – КГБ СССР и МВД СССР, а также квазиучебные заведения – Высшие партийные, комсомольские и профсоюзные школы, не дававшие образования как такового, но позволявшие "войти в круг посвященных" их слушателям.

При всей существующей ныне и зачастую справедливой (хотя нередко и с "перегибами") критике данной системы одним из главнейших ее позитивов было то, что она "работала", причем именно в той общественной среде, в которой возникла и для которой она занималась обучением и воспитанием индивидов. Ведь школьное и внешкольное образование, кроме собственно когнитивного элемента – трансляции знаний от учителя к ученику, – выполняло также весьма существенную задачу социализации и профессиональной ориентации подрастающего поколения, чего сегодня, к сожалению, кардинально не хватает нынешней системе образования на постсоветском пространстве. Та-

кой подход, основывавшийся на принципе вовлеченности подростков в совместную социально легитимную деятельность, позволял, кроме всего прочего, весьма эффективно решать проблему "детей улицы", подростковой преступности, наркомании, алкоголизма и т.п. Ныне же превалирование экономической целесообразности над социальной потребностью привело к фактическому вымиранию внешкольного образования, что имеет существенные негативные последствия и для самой школы как не только образовательного, но прежде всего как социального института.

Этот пример заставляет обратиться к высказанному выше положению о "вписанности" образования в социум. К примеру, действительно, когда в постсоветских странах ныне звучит (зачастую справедливо) критика армии, военные (точно так же справедливо) отвечают – "Армия есть часть общества, его срез, и то что происходит в обществе – имеет место и в армии". Утверждение действительно справедливо и полностью применимо также и к образованию. Образование не существует само по себе, оно является подсистемой социума наряду с такими подсистемами, как политическая, экономическая, социальная и т.п. Образовательная подсистема влияет на другие подсистемы и сама, в свою очередь, не только находится под их влиянием, но и в прямой зависимости. Исходя из этого, нам нужно четко понимать, чего же хочет общество (именно общество, а не государство) от образования, и лишь тогда можно предпринимать какие-либо действия в образовательной среде. Иными словами, крайне необходим социально легитимизированный образ Человека Образованного, иначе образование как подсистема социума может либо превратиться в самодовлеющий и самовоспроизводящийся процесс, либо раствориться в квазиформах "образованщины", весьма далекой как от конкретного человека, так и от общественных потребностей.

Как характерный пример можно вспомнить о популярных в 90-х годах прошлого столетия попытках перенесения в образовательную среду постсоветского пространства американских форм организации учебного процесса в широком понимании этого термина. Эти попытки прямого прививания оказались во многом безуспешными, и в первую очередь именно по той причине, что "грунт" был другим. Американская система образования кардинально отличается от европейской, прежде всего совершенно иной философией образования, опре-

деляющейся запросами общества. В Европе образование является делом государства (даже документы Болонского процесса подписывали министры образования или отвечающие за образование в европейских странах), а потому государство предъявляет определенные требования и к вступлению в университеты, и к процессу обучения, и к получаемым выпускниками квалификациям (безусловно, считаясь при этом с принципом автономии университетов); в Соединенных Штатах образование является личным делом гражданина, а потому государство не вмешивается в образовательный процесс и не предъявляет требований даже к получаемой квалификации (за исключением таких социально важных профессий, как врачи, военные и т.п.), а регулирование образовательной среды осуществляется профессиональными ассоциациями (по типу АРА – Американской философской ассоциации). Плохо это или хорошо? Однозначного ответа дать нельзя хотя бы потому, что каждая из упомянутых систем возникала в определенном социальном контексте и действует тоже в своем собственном контексте, а потому действенность каждой из них должна оцениваться, исходя именно из этого контекста, а не, так сказать, в "чистом" виде. Но очевидно то, что прямое непосредственное перенесение элементов одной системы в другую без тщательного изучения возможных последствий невозможно, а иногда и вредно.

Если вспомнить систему именно высшего образования советских времен, то в ней весьма четко кристаллизовалась социальная ангажированность (и в положительном, и в отрицательном смысле) образования. Советская образовательная система, отвечая на общественный запрос относительно профессионально подготовленных кадров для конкретных отраслей народного хозяйства, создала институты – высшие учебные заведения профессионального образования: педагогические, медицинские, торгово-экономические, сельскохозяйственные, транспортные и т.п. И действительно. Кроме технических и технологических вузов, существующих как в европейской (Высшая политехническая школа во Франции, Берлинский технический университет), так и в американской (тот же Массачусетский технологический институт) образовательной среде, практически нигде не существовало отдельных педагогических, медицинских или экономических вузов. Все эти функции выполняли и успешно выполняют соответствующие факультеты и кафедры университетов. Советская же система высшего образо-

вания через систему институтів виконувала прежде всего функцию профессиональной подготовки и распределения трудовых ресурсов, а уже вторично – образования.

Такой подход имел как положительные, так и отрицательные стороны. Отрицательный аспект состоял прежде всего в том, что система институтів ориентировалась на функциональный подход, формируя конкретно-направленного специалиста для решения конкретных, порой чрезвычайно узких задач. Замена образования функциональностью вела нередко к выхолащиванию собственно образовательной компоненты, ибо вместо обучения обучению (что и является первостепенной задачей вуза) вводилось научение (зачастую на основе довольно фундаментального, но все же ограниченного принципа "делай как я"). Положительный же аспект системы институтів состоял в том, что они, собственно, и не выходили за рамки определенной для них функции профессионального образования, выполняя ее на достаточно серьезном уровне во многих случаях. Безусловно, из ряда такой функциональной подготовки выбивались институты, подобные Московскому физтеху, МВТУ им. Баумана и т. п., но это скорее исключение, подтверждающее правило.

Такое разделение труда в советской системе высшего образования было связано с параллельным существованием институтів и университетов, выполнявших принципиально разные задачи. Если институт готовил своего выпускника к выполнению определенных четко установленных функций, то университет готовил к решению, прежде всего инновационных задач. Например, выпускник физического факультета пединститута был не физиком, а педагогом по физике, тогда как выпускник физфака университета был исследователем. Педагога готовили, скажем, к выполнению репродуктивных функций – донесению довольно однозначного массива знаний до ученика и способам достижения усваиваемости этих знаний – определенным психолого-педагогическим методикам. Исследователя готовили к выполнению продуктивных функций – то есть, генерированию новых знаний и технологий, способов их получения и распространения. Иначе говоря, профессиональная матрица существенно отличалась, что позволяло разным типам учебных заведений сосуществовать и взаимодополнять друг друга. Более того, вписанность образовательной подсистемы в социально-экономическую систему четко обуславливала компетенции каждого

выпускника, позволяя в большинстве случаев реализовать полученные знания, умения и навыки в соответствующем месте. Дополненность высшего образования средним специальным четко выстраивала социальную и профессиональную иерархию в зависимости от уровня образования, усвоенных во время обучения компетенций, наличия практических навыков и т.д. (Другое дело, что эта довольно объективная иерархия не всегда соответствовала квази-социальной иерархии, обусловленной существующими реалиями политической практики, но это только подтверждает тезис о вписанности образования в социум.)

Одновременно необходимо упомянуть также и о том, что советская система образования предусматривала четкую корреляцию между разными этапами образовательного процесса. Пользуясь кибернетическими терминами, "выход" из подсистемы среднего образования был одновременно "входом", причем всеерным, в систему профессионально-технического, среднего специального и высшего образования. Иначе говоря, иерархичность составляла один из принципов образовательного процесса (наряду с кумулятивностью и преемственностью), что позволяло системе образования довольно четко и эффективно функционировать.

Кроме вышеуказанного, нельзя обойти вниманием также и воспитательную функцию системы образования в Советском Союзе. Безусловно, таковая непосредственно следовала из идеологической потребности, но не исчерпывалась ею. Для подтверждения этого обратимся к истории университетского образования в Европе.

Само слово "университет" этимологически имеет значение "всеобщность, всесторонность". Возникая в средневековой Европе, университеты уже в XVII–XVIII столетиях встали перед вопросом осознания собственной миссии, который особо обострился уже в XIX–XX столетиях. Наиболее четко идею миссии университета отображает заложенное в основание Гумбольдтовского университета немецкое слово *Bildung*, которое в русском переводе имеет двоякое значение – и образование как получение знаний, и образование как создание человека. Действительно, когнитивная составляющая образовательного процесса – аспект создания, накопления, передачи и усвоения знаний – имеет существенное значение для профессиональной подготовки будущего специалиста. Но не менее важной является воспитательная составляющая как формирование человека, способного создавать, накапливать, передавать и получать, в конечном итоге – использовать – раз-

нообразные знания. Ведь даже основанная на средневековом схоластическом подходе университетская традиция требовала как минимум двух участников процесса – преподавателя и студента, причем студента подготовленного к восприятию подаваемого когнитивного материала. И пусть тут не представляется возможным говорить о двух полноправных партнерах образовательного процесса, к чему мы приходим ныне, но, тем не менее, двусторонность тут очевидна.

Тем более очевидно, что воспитательная составляющая образования актуализировалась во второй половине XX столетия, не говоря уже о нынешнем этапе общественной истории. Ведь прогресс в познании мира зашел настолько далеко и глубоко, что использование даже малой толики знаний во вред обществу может привести к необратимым разрушительным последствиям и даже уничтожить само человечество. Иначе говоря, социальные практики ставят перед продуцентами и пользователями знаний совершенно новые требования, которые должны формироваться и передаваться в самой образовательной системе. Именно здесь и следует вспомнить о той воспитательной функции, которую в советские времена выполняла образовательная система и которая ныне в силу различных объективных и субъективных причин практически нивелирована. Очевидно, что реанимировать единство когнитивного и воспитательного элементов образования в былом виде невозможно, да и вряд ли целесообразно. Но искать новые формы и методы построения такого единства не просто нужно, а жизненно необходимо, ведь в противном случае происходит аберрация самой образовательной системы, которая утрачивает собственные ориентиры. Скептики отмечают, что американская, да и нынешняя европейская системы образования практически не имеют воспитательной функции. Но не надо забывать, что эта функция в данных системах вынесена "за скобки" самого образовательного процесса, так сказать, в "чистом" виде, но никак не отброшена полностью. Эту функцию выполняют, например, семья, церковь, различные социальные группы, а посему сам образовательный процесс оказывается как бы "освобожденным" от воспитательной составляющей, но зависимым от нее. В случае же постсоветского пространства с его кризисом и аберрацией традиционных общественных и семейных ценностей отбрасывание воспитательной функции образования ведет к плачевным последствиям, когда, к примеру, врач, изучивший деонтологию и врачебную этику, не оказы-

вает первой врачебной помощи попавшему в ДТП. Иными словами, советская традиция совмещения когнитивного и воспитательного должна быть возрождена в новых, приемлемых для нынешнего этапа общественного развития, формах.

Особого внимания заслуживает вопрос о гуманизации и гуманитаризации образования. Казалось бы, что же тут особенного, ведь этот вопрос уже неоднократно рассматривался в самых разнообразных аспектах. Тем не менее, он остается, как и прежде, весьма актуальным, ибо непосредственно связан, по нашему глубокому убеждению, с предыдущей проблемой – воспитательной составляющей образования. Ведь если говорить о новой (и хорошо забытой старой) цели образования, то мы можем и должны говорить о формировании Человека Образованного (снова приходит мысль о глубине немецкого термина *Bildung*). И именно гуманитарная составляющая образования предоставляет возможность направлять общественные и коллективные усилия на формирование – образование – человека. Скептики, особенно примитивно-технократического толка, критикуют гуманитарное образование в целом и гуманитарную составляющую любого профессионального образования, прежде всего за кажущееся отсутствие непосредственного прагматического эффекта и за "отвлечение" от непосредственной цели профессиональной подготовки. Но это глубоко примитивный подход, и никакие аргументы об устарелости идеалов Леонардо да Винчи не могут быть рациональными. Да, нынешний информационный поток намного обширнее и насыщеннее, чем даже столетие назад; принципы и идеалы энциклопедизма, бытовавшие еще два столетия назад, утрачивают силу; на смену ученым-одиночкам, даже самым гениальным, приходят научные коллективы и объемный информационный обмен. Однако при всем этом остается неизменной антропная целенаправленность цивилизации, пусть даже она приобретает иные формы. Отсюда следует, что идеал человека как цели, а не средства цивилизации все так же актуален, как в предыдущие времена. Тогда вполне логичной кажется потребность в углубленном изучении самого человека, особенно учитывая упомянутые изменения во всех сферах общественной жизни.

И вправду, закономерен вопрос: а как же приучать человека быть Человеком? Ведь такая потребность особенно актуальна в нынешние времена на фоне обострения глобальных проблем современности. Об-

щепризнано, что решить эти проблемы поодиночке странам и народам невозможно; только общие консолидированные усилия мирового сообщества могут дать надлежащий результат. Но для этой консолидации требуется обретение небольшого, казалось бы, достижения – самоосознания каждым индивидом себя как Человека; осмысление своей сопричастности и принадлежности к роду человеческому; постижение собственной ответственности за судьбы человечества, за тот огромный и неповторимый мир, открывающийся каждому из нас с момента прихода в него. Такое "небольшое" условие на самом деле является труднейшей задачей на социокультурном пути человечества.

Мы смогли покорить космос, оросить пустыни и осушить болота, построить дома на вечной мерзлоте и т. д. и т. п. Но мы не смогли до сих пор ликвидировать нищету и неравенство, уничтожить болезни и бедность... Мы не смогли осознать себя как единое целое – как Род Человеческий, призванием которого является Разум и Свобода, реализованные в извечных идеалах Истины, Добра, Красоты, Блага, Справедливости... А ведь только подлинно гуманитарное образование способно приносить человеку осознание своей сопричастности этим идеалам. Только приобщение к высоким идеалам мысли, духовной культуры дает возможность человеку осознать самое себя, ответить на извечные смысложизненные вопросы "Кто я такой?" и "Зачем я пришел в этот мир и каково мое место в нем?". Ни одно естественнонаучное, точное либо инженерное знание, при всей его фундаментальности и обстоятельности, ни на шаг не приближает нас к осмыслению собственного "Я". Посему именно подлинное гуманитарное образование, понимаемое как процесс самосознания в процессе обучения человеком самого себя, является глубоко гуманистичным и требует бережного и уважительного к себе отношения.

И вот здесь самое время обратиться к рассмотрению соотношения трех важнейших сфер проявления человеческого духа, которые образуют само основание духовной культуры человечества. Этими сферами являются религия, наука и философия. Каждая из них, невзирая на ощутимое сходство и не менее ощутимое различие, имеет свой собственный смыслообразующий стержень, составляющий основу творчески порождающей матрицы каждой из них. Для религии таким стержнем является Добро. Любая из существующих религий, будь то мировые или национальные, в качестве наиболее существенного

ідеала культа и собственно человеческой жизни ставит достижение Добра (пусть даже иногда этот идеал выглядит, мягко говоря, непривлекательно). Но именно стремление к Добру позволяет религиям ретранслировать в собственных сообществах и вовне их все прочие структурные компоненты, обеспечивая преемственность и восприимчивость культа.

Наука имеет своим смыслообразующим стержнем Разум, высшей и последней целью для которого выступает Знание. При этом следует четко понимать то обстоятельство, что идеал "чистого" (во всевозможных истолкованиях этого термина) Знания является для науки основанием ее совершенного бытия, ведь любая попытка усомниться в возможности достижения такого идеала неминуемо может привести к кризису самих мировоззренческих оснований науки (заметим, что так неоднократно и происходило), что для ее подлинных служителей недопустимо.

Философия выстраивает смысл своего собственного бытия в поиске ответов на извечные вопросы: "что есть человек?", "что такое мир?", "каково призвание и место человека в мире?". Но общим знаменателем и смыслообразующим стержнем для любого философского дискурса выступает Свобода. Ведь недаром именно внутренняя свобода, способность к изменению и прежде всего самоизменению ассоциируются с философией от самих начал ее существования во времена Фалеса и Гераклита, Сократа и Демокрита... Но ведь свобода есть не только идеал и основание бытия философии, свобода есть, собственно говоря, и основание подлинного человеческого бытия. Ведь недаром Ланселот говорит в знаменитой сказке Евгения Шварца о том, насколько трудно быть свободным, ибо труднее всего "убить дракона в себе". И вот тут именно философия выступает как "местоблюститель и страж" (Ю. Хабермас) свободы, столь нужной и столь же недостижимой для человека, как синяя птица. Но ведь недаром же философию великий Гегель отождествлял с птицей, указывая, что Сова Минервы вылетает с наступлением сумерек. Значит, именно философия и оказывается последним бастионом, когда наступает кризис Добра, Разума и Свободы. Потому именно она и должна стать основой, так сказать, оплотом образования, придавая ему целесообразность и завершенность.

И ведь именно философия, анализируя нынешнее состояние образования на постсоветском пространстве, довольно громко (хотя и не-

слышно для чиновников от образования, ибо не желают слышать) заявляет о фундаментальности отечественных образовательных традиций, о необходимости крайне осторожного экспериментирования с тонкой сферой образования. Именно философия говорит о том, что механизмы реализации Болонского процесса несут лишь техническую нагрузку (ведь в конечном итоге какая разница – считать объем учебного времени в часах или кредитах, ставить оценку по 5-бальной или по 100-бальной шкале). Главное же – это цель образования, которая основывается на определенных мировоззренческих идеалах. А ведь если прислушаться к этому голосу, то станет понятно, что Болонский процесс имеет в своем основании, прежде всего, социально-экономические предпосылки – свободный рынок рабочей силы и перетекание ее из одной страны в иную. И тогда крайне необходимо проанализировать социально-экономический контекст присоединения постсоветских стран к Болонскому процессу до того, как без оглядки бросаться в неизведанный омут его технических аспектов.

Вот тогда мы будем способны ответить и на второй из начальных вопросов – "что такое новое образование для евразийского пространства"? А ведь тут снова приходит на ум старая истина – "новое есть хорошо забытое старое". Ведь и вправду, советская система образования, если очистить ее от излишних идеологических наслоений, была вполне конкурентоспособной. Она готовила кадры в соответствии с общественными запросами и обеспечивала их трудоустройство (то, что является требованием Болонской декларации). Доступ к образованию выстраивался на конкурентной основе в виде конкурса. Итого, нужно четко сформулировать задачу для этой системы и перестроить ее функционирование в соответствии с ней. А задачей такой, как следует из вышеизложенного, есть формирование и образование Человека Образованного, то есть Человека Компетентного, способного на основании собственных знаний, умений и навыков решать поставленные задачи. Но и более того – способного к самообучению и самообразованию, а значит, способного также принимать решения, ставить задачи, и еще больше – создавать их. Вот такая система образования нужна постсоветскому евразийскому пространству, и именно классические университеты с их фундаментальным научным и интеллектуально-духовным потенциалом способны и призваны ее выстраивать.

Л. В. Губерський

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ-МІЖНАРОДНИКІВ У КЛАСИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ТРАДИЦІЇ Й ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ. ВИСТУП У ДИПЛОМАТИЧНІЙ АКАДЕМІЇ

Квітень 2010 р.

Тема ролі університетів у суспільному розвитку є, без перебільшення, планетарною та вічною – як вічною є проблема поступального розвитку людської цивілізації. Класичні університети за своєю природою завжди були не лише лідерами інтелектуально-освітнього життя, а й загальносуспільними форумами, барометрами суспільних настроїв і прагнень. У нинішні часи суспільно-політичних трансформацій в Україні саме класичні університети об'єктивно покликані допомагати суспільству у визначенні принципової стратегії розвитку, бути головними осередками утвердження громадянськості та українськості, вироблення нової філософії Української держави, спрямованої у майбутнє. Університетська корпорація має постійно бути творцем майбутнього, пришвидшеного переходу від індустріального до глобального інформаційного суспільства, очолювати рух за формування в Україні нового класу, зайнятого винятково виробництвом (індустрією) знань.

Цінність класичної університетської освіти полягає чи не насамперед у забезпеченні фундаментальної гуманітарної підготовки, що вкрай важливо для формування загального світогляду, обізнаності та здатності до аналітичного, творчого мислення фахівця будь-якого фахового спрямування – "гуманітарія" чи "природничника". Так само важливим є дух демократизму, наукового пошуку, дискусійності, культу знань і загальної ерудованості, яким завжди відзначалися класичні університети. Ще з іншого боку, внутрішня структура університету як "універсального" вищого навчального закладу дає змогу залучати до навчального процесу науково-педагогічних працівників найвищої кваліфікації з наявного в ньому будь-якого іншого факультету чи науково-го підрозділу – істориків, філософів, економістів, соціологів, політологів.

гів, релігієзнавців, етнографів, юристів, географів, демографів, представників різних природничих спеціальностей тощо.

Наведені міркування безпосередньо стосуються питань, які є предметом обговорення нашої конференції – освітньо-професійної підготовки фахівців для роботи у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики України. На наше глибоке переконання, цю важливу справу доцільно зосереджувати саме в класичних університетах, оскільки дипломатична робота є особливою сферою професійної діяльності, пов'язаною передусім з репрезентацією і відстоюванням дипломатом інтересів своєї держави в іншій країні чи міжнародній організації. Вона передбачає, нерідко навіть незалежно від конкретної посади дипломатичного працівника, поєднання в його діяльності інформаційно-аналітичних, комунікативних і репрезентативних функцій. Від здатності до такого поєднання, компетентності, загальної ерудованості й рівня культури дипломата великою мірою залежить як ефективність виконання ним конкретних службових обов'язків, так і вплив на формування у відповідному закордонному середовищі іміджу своєї країни.

Середовище класичного університету з його духом демократичності, дискусійності й творчого пошуку, традиціями фундаментальної гуманітарної підготовки, можливостями отримання "універсальних" знань дозволяє якнайкраще формувати у студентів фахові якості, конче необхідні дипломату. Інтелектуальний потенціал університету дає можливість залучити до викладання соціально-гуманітарних дисциплін висококваліфікованих науковців і педагогів, здатних принести до аудиторії не лише якісні знання, але й сприяти формуванню у студентів активної життєвої позиції, високої моральності, патріотизму, без чого немислимо підготувати повноцінного міжнародника, представника та захисника інтересів своєї держави.

Надзвичайно важливою перевагою класичного університету є пануючий у ньому дух "академії", що виражається, зокрема в органічному поєднанні навчання та наукового пошуку. Саме в такій атмосфері найкраще формується творча особистість, якою має неодмінно бути справжній дипломат.

І нарешті, однією з неодмінних умов професійного виконання дипломатом своєї місії є його належна політологічна, юридична, економічна та країнознавча підготовка, що полягає передусім в знанні істо-

рії, географії, економіки, особливостей і традицій політичного, правового, етнокультурного, духовно-релігійного розвитку як країни перебування, так і сусідніх країн регіону. Без такої підготовки не може бути достатньо ефективною ні інформаційно-аналітична та прогностична, ні комунікативна діяльність дипломатичного працівника. Фахову спеціалізацію дипломата обов'язково має продовжувати та доповнювати відповідна мовна підготовка, причому оволодіння іноземними мовами не лише на загальнолінгвістичному рівні, але й на рівні професійного спілкування. Зрозуміло, найкращі умови для такої підготовки існують у середовищі класичного університету.

У зв'язку з усім означеним не можуть не викликати занепокоєння певні тенденції до втрати класичними університетами своєї провідної ролі в системі вищої освіти, що виявляються останнім часом як в Україні, так і в деяких країнах зарубіжжя.

У зарубіжних країнах, зокрема Сполучених Штатах Америки, головними причинами такої тенденції є, з одного боку, сучасна "інформаційна революція" та пов'язаний з технічним прогресом бурхливий розвиток інформаційно-навчальних технологій, що створюють ілюзію можливості підміни класичного аудиторного навчального процесу, з іншого – поширення в системі освіти прагматичних прагнень до надання студентам максимально спеціалізованих прикладних знань. У результаті вища освіта у таких країнах починає втрачати здатність до формування національної інтелектуальної еліти, наділеної фундаментальними знаннями відповідного напрямку, і вони змушені у дедалі більших розмірах купляти "мізки" в інших країнах, де ще збереглися традиції фундаментальної освітньої підготовки.

Що ж стосується України, то тут загроза втрати класичними університетами їхньої провідної ролі в системі вищої освіти чималою мірою пов'язана ще й з виявами зрівняльної психології у підходах до університетської освіти. Подібна "зрівнялівка" призводить до приниження ролі класичних університетів і загрожує втратою ними своєї провідної ролі в системі вищої освіти, науки та культурно-духовного розвитку країни.

Поряд із навряд чи позитивним за своїми масштабами і змістом процесом множення новітніх університетських вивісок та освітянської посередності чималої шкоди завдає й надмірна комерціалізація вищої освіти, яка руйнує університетську сутність. А ще більше її руйнує

комерціалізація духу й суспільних відносин, корозія напівправди, напівосвіти, напівморалі, що набула останніми роками доволі відчутного поширення в суспільних відносинах і не могла обійти своїм згубним впливом царину вищої освіти.

Що ж стосується "інформаційної революції", яка посилює свою присутність і в Україні, то вона, на наше переконання, має розглядатися не як загроза втрати класичними університетами їхньої провідної ролі на освітянській ниві, а, навпаки, як активна спонукальна обставина до пошуку цими освітніми закладами свого належного місця в нових реаліях суспільного життя. Якісно нові інформаційні можливості створюють незрівнянно сприятливіші умови для самореалізації класичних університетів як центрів освіти, науки й духовності в сучасному суспільстві.

Ще одним викликом сьогодення є інтеграція вітчизняної системи вищої освіти до Болонського освітнього простору.

Проблема доцільності й навіть необхідності такої інтеграції сьогодні вже, мабуть, перестала бути дискусійною, так само як очевидною для всіх стала безальтернативність інтеграції нашої держави до світової спільноти. Однак конкретні шляхи, форми та рівень входження до європейського освітнього простору залишаються проблемою, що потребує вдумливого, без зайвих емоцій і "кампанійщини", наукового аналізу. Ідеться про визначення максимальною мірою оптимального алгоритму цього входження, що дозволив би впровадити до національної системи вищої освіти безумовно прогресивних принципів Болонської системи та водночас не втратити незаперечних позитивів національної вищої освіти, перш за все традицій фундаментальної спеціальної і загальногуманітарної освітньої підготовки.

У вирішенні цих непростих завдань провідну роль мають відігравати знову ж таки класичні університети. По-перше, це навчальні заклади, які мають найбільший досвід і, головне, вікові традиції класичної організації освітньо-наукового процесу, забезпечення фундаментальної освітньої підготовки, що є необхідною базою для розвитку системи набуття прикладних знань і вмінь. Чималу роль тут має зіграти й властивий цим університетам здоровий консерватизм у підходах до освітньої діяльності, що має служити певним утримувачем неминучих прагнень частини вищих навчальних закладів прямого, без врахування національних потреб та особливостей, копіювання системи організації на-

вчання і науково-дослідної роботи в якійсь із країн – учасниць Болонського процесу.

По-друге, класичні університети мають зазвичай найпотужнішу матеріально-технічну базу та науково-педагогічний потенціал, а також досвід органічного поєднання освітньої і науково-дослідницької діяльності, щоб задавати тональність зважених перебудові національної освітньо-наукової системи за принципами та кращими зразками освітніх систем країн – учасниць Болонського освітнього простору.

Активна, подвижницька діяльність класичних університетів в означеному напрямі видається однією з головних умов збереження та посилення їх провідної ролі в освітньо-науковому та загалом культурно-духовному житті суспільства. Вона неминуче сприятиме перебудові самих університетів і знаходженню ними свого місця й ролі в духовному житті суспільства на тлі викликів сучасних освітньо-духовних та інформаційних процесів, що мають глобальний характер.

Л. В. Губерський

СЛОВО ПРО М.М. БОГОЛЮБОВА. ВИСТУП У НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Шановні учасники ювілейної сесії!

Дозвольте щиро подякувати за запрошення на урочисте зібрання та надану честь виголосити слово про видатного вченого – академіка Миколу Миколайовича Боголюбова.

Життя та наукова діяльність Миколи Миколайовича Боголюбова та його родини тісно пов'язані з Київським університетом. Доля поєднала цю славетну родину та університет майже на 25 років.

Тут, у 1913 році, після обрання за конкурсом почав працювати професором кафедри богослов'я його батько – Микола Михайлович Боголюбов. У 1918 році кафедру богослов'я в університеті було ліквідовано, і згодом сім'я Боголюбових виїжджає з Києва до села Велика Круча Пирятинського уїзду Полтавської губернії, де батько посів місце священника. Тут Микола Миколайович отримав свій єдиний документ про освіту – атестат про закінчення семирічної школи.

Після повернення у 1922 році до Києва батько Миколи Миколайовича почав брати для свого старшого сина книги з математики та фізики в університетській бібліотеці, які Микола Боголюбов, завдяки своїй великій працездатності, швидко та глибоко опановував, і до середини 1922 року він вже володів знаннями з математики та фізики на рівні повного університетського курсу.

Побачивши здібності сина до освоєння знань з фізики й математики, батько вирішив, що Колі необхідно продовжити навчання. Він відвів сина до академіка Д.О. Граве, який порадив Миколі Миколайовичу відвідувати його лекції в Київському університеті, щоб систематизувати знання з математики, і дозволив брати участь в науковому семінарі викладачів та аспірантів.

Близько шести місяців Микола Миколайович слухав лекції академіка Д.О. Граве в Київському університеті та відвідував його семінар.

Спочатку учасники семінару посміювались над худеньким, маленького зросту тринадцятирічним М.М. Боголюбовим, але дуже швидко перестали насміхатись, бо переконались, що хлопчик не лише багато знає з математики, а й вмів добре математично мислити.

Згодом Д.О. Граве порадив Боголюбову брати участь в роботі семінару академіка М.М. Крилова – почесного доктора Університету св. Володимира (1918). Навесні 1923 року відбулася зустріч, яка стала доленосною в житті М.М. Боголюбова – він зустрів Миколу Митрофановича Крилова – свого наставника, майбутнього колегу, соратника, однодумця й друга на довгі роки.

М.М. Крилов від Д.О. Граве вже знав, що малий Боголюбов вартий того, щоб з ним попрацювати по-справжньому. Хоча академік М.М. Крилов скептично ставився до повідомлень про вундеркіндів, але поговоривши з Миколою Миколайовичем про математику, попереднє його навчання, він запропонував М.М. Боголюбову виконати за три дні кілька завдань з математики. Завдання не були з легких, але Микола Миколайович впорався з ними, після чого академік сказав, щоб М.М. Боголюбов ходив на його семінар і вчився.

Микола Митрофанович проводив з М.М. Боголюбовим вдома спеціальні заняття, давав йому самостійні завдання, наприклад прочитати за 20 днів три наукові книги – дві французькою та одну німецькою, а потім доповісти на семінарі. Так триває майже два роки, поки М.М. Боголюбова не зараховують до аспірантури за постановою Малої Президії Укрголови науки від 1 липня 1925 року, де зазначалося: "Зважаючи на феноменальні здібності з математики, вважати М. Боголюбова на положенні аспіранта науково-дослідної кафедри математики в Києві з 18.07.1925 р. Включити його в список на заробітну платню."

На початку тридцятих років Крилов якось сказав Боголюбову: "Ти вже став справжнім ученим, маєш чимало цілком оригінальних праць, які б зробили честь найбільшим математичним авторитетам, та я тобі скажу ось що: можна мати великий талант і використати його на виробництво запальничок, а треба народжувати полум'я, з якого б інші не цигарки підпалювали, а самі загорялися. Тобі не можні розмінюватися на дрібниці, треба орати глибоко, бо маєш в руках не соху, а добрячого плуга".

Свою інтенсивну наукову діяльність М.М. Боголюбов постійно поєднував і доповнював педагогічною діяльністю в університетах та інших вищих навчальних закладах.

Викладати у Київському університеті М.М. Боголюбов почав у 1936 році. На жаль в Київському університеті не збереглося архівних матеріалів про зарахування Миколи Миколайовича професором університету – архів загинув під час Великої Вітчизняної війни, але зі спогадів його сучасників достеменно відомо, як це відбулося. У 1936 році, після повернення до Києва Миколи Миколайовича з відрядження до Франції і Бельгії до декана фізико-математичного факультету несподівано прийшов М.М. Крилов і сказав: "Я пришел поговорить о Боголюбове. Дитина вырос и за границей даже побывал. Считаю, что он уже может и должен стать профессором университета. Вы поняли?" Декан відповів: "Понял, разрешите мне отлучиться на несколько минут", і помчав до ректора. Ректор уважно вислухав декана й відповів: "Скажіть Крилову, що Боголюбов вже зарахований професором нашого університету". Так почав працювати Боголюбов на математичному відділенні фізико-математичного факультету. Він читав спецкурси, керував аспірантами, брав активну участь у засіданнях ради факультету. У 1937 році М.М. Боголюбов очолив новостворену кафедру теорії функцій, по якій згодом в 1940 році йому було присуджено вчене звання професора.

У 1940 році на базі фізико-математичного факультету було створено фізичний і механіко-математичний факультети.

Влітку 1941 року М.М. Боголюбов виїздить разом з Академією наук в евакуацію до Уфи.

Після повернення з евакуації до Києва, у травні 1944 року, М.М. Боголюбов починає знову працювати на механіко-математичному факультеті, спочатку на посаді професора. З березня 1945 р. по кінець 1948 р. М.М. Боголюбов – декан механіко-математичного факультету, у 1946 році він заснував кафедру математичної фізики і став її першим завідувачем. Під керівництвом М.М. Боголюбова на кафедрі математичної фізики університету проводилися фундаментальні дослідження з теорії нелінійних коливань і загальної теорії динамічних систем. Широке коло досліджень було пов'язано з теоретичною фізикою, зокрема проблемами нелінійної квантової теорії поля та теорії дисперсійних співвідношень.

Саме в Київському університеті у 1946 році відбулася перша зустріч М.М. Боголюбова з його майбутнім учнем – Юрієм Олексійовичем Митропольським, який звернувся до Миколи Миколайовича як до декана з проханням про вступ до аспірантури. Ось як згадує про цю зустріч сам Юрій Олексійович: "Микола Миколайович цілу годину ходив по коридору та розмовляв зі мною. Він розпитував мене про мою сім'ю й про те, які математичні курси я слухав. ... Потім Микола Миколайович зауважив: Юрій Олексійович, я згоден взяти вас в аспірантуру, але мені здається, що для вас краще вступити на посаду молодшого наукового співробітника в мій відділ в Інституті будівельної механіки АН УРСР."

Цей невеликий епізод характеризує прекрасні людські якості Миколи Миколайовича повною мірою.

В університеті Микола Миколайович читав лекції протягом 1936–1941 та 1944–1949 років. Серед учасників зборів присутні академіки Юрій Макарович Березанський і Володимир Семенович Королук, які навчалися на механіко-математичному факультеті в той час, коли Микола Миколайович був деканом цього факультету.

У спілкуванні зі студентами М.М. Боголюбов завжди був на диво демократичним і доступним. З ним можна було спілкуватись на перерві між лекціями, у коридорі, він ніколи не подавляв студента своїм авторитетом.

М.М. Боголюбов викладав варіаційне числення. Це був обов'язковий курс, матеріал якого було викладено в підручниках, але професор викладав його геть інакше, ніж спеціальний курс, розрахований на зацікавлених. Тут все було дохідливо, але він ніколи не розжовував матеріал студентам. Жодного зайвого слова, усе відшліфовано до досконалості. Такий стиль викладання, який не допускав повторень і багатослів'я, тримав слухача в постійному стані активності, примушував уважно слідкувати за кожним словом, щоб нічого не пропустити. З деякими, найбільш талановитими студентами, він працював індивідуально. Бути серед його учнів вважалось великою честю.

Микола Миколайович був справжнім Учителем – учителем з великої літери – вимогливим, добрим, справедливим, відкритим. Цьому він навчився у свого вчителя – академіка М.М. Крилова.

1945 року з ініціативи М.М. Боголюбова відновлено проведення Київських математичних олімпіад. Микола Миколайович очолив комітет з організації в Києві математичних олімпіад для школярів. Він залучив до роботи зі школярами кращі математичні кадри Київського університету – від аспірантів до провідних викладачів. Такі олімпіади, на думку Миколи Миколайовича, давали можливість відшукати здібних дітей. Багато переможців олімпіад тих років згодом стали відомими вченими.

Університет продовжує цю традицію й щороку його викладачі беруть активну участь у проведенні різноманітних олімпіад, не лише для школярів, але й для студентів. Ми охоче зараховуємо до лав своїх студентів переможців олімпіад і надаємо необхідну їм матеріальну підтримку для участі в міжнародних олімпіадах. Приємно, що протягом останніх десяти років команда студентів-математиків, яка переважно формується зі складу студентів механіко-математичного факультету, постійно виборює призові місця на різноманітних міжнародних олімпіадах з математики. Зокрема, і цього року команда нашого університету виборола абсолютне перше місце на міжнародній студентській олімпіаді з математики в Будапешті.

У 1949 році Миколу Миколайовича запросили працювати до АН СРСР в Москву. Але зв'язків з Київським університетом він не перериває – залишається завідувачем кафедри математичної фізики, продовжує керувати аспірантами, читати лекції під час перебування у Києві.

М.М. Боголюбов працював у Київському університеті до 1959 року. Саме в цей час ним, спільно з майбутнім академіком Остапом Станіславовичем Тарасюком, було доведено знамениту теорему про R-операцію.

Говорячи про вплив М.М. Боголюбова на розвиток Київського університету та університетської науки, не можна не згадати про всесвітньовідому Київську школу з нелінійної механіки та математичної фізики, започатковану Миколою Митрофановичем Криловим і Миколою Миколайовичем Боголюбовим. До активної роботи з проблем нелінійної механіки в повоєнні роки М.М. Боголюбов залучає Ю.О. Митропольського, який протягом порівняно короткого проміжку часу отримує важливі наукові результати й стає одним з керівників Київської школи з нелінійної механіки та математичної фізики.

Славу цієї школи розвинули та примножили вчені зі світовим визнанням: академік НАН України та РАН Юрій Олексійович Митропольський – почесний доктор Київського університету, академіки НАН України Остап Степанович Парасюк, Дмитро Якович Петрина, Микола Олексійович Перестюк, Анатолій Михайлович Самойленко – почесний доктор Київського університету, Олександр Миколайович Шарковський, член-кореспондент НАН України Вільгельм Ілліч Фушич.

Ми пишаємося тим, що Микола Миколайович Боголюбов вписав славному сторінку до історії Київського університету.

Уся його наукова та викладацька діяльність повністю відповідає словам, викарбуваним на гербі Університету – *Utilitas, Honor et Glorie* (Користь, Честь і Слава).

Дякую за увагу.

Л. В. Губерський

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖНАРОДНУ СПІВПРАЦЮ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У 1834 році, коли було засновано Імператорський університет святого Володимира, у ньому було лише два факультети, на яких навчалося 62 студента, працювало півтора десятка викладачів.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка з часу свого заснування у 1834 р. формувався та розвивався на міцному фундаменті європейських університетських традицій, у тісних зв'язках з іншими європейськими університетами. Більшість університетських професорів мали тісні наукові та академічні контакти з колегами із європейських університетів. В університеті працювали німецькі, французькі, італійські викладачі. З іншого боку, багато викладачів Київського університету відряджались у довготермінові поїздки до країн Європи.

Свідченням такої плідної співпраці може служити той факт, що в дореволюційні роки (1834–1917) понад 200 відомих зарубіжних учених і діячів культури отримали звання почесних докторів або професорів Київського університету.

Традиція широких міжнародних зв'язків була майже перервана в радянський період історії університету, особливо це стосується 30–50-х років. Вона почала поступово відроджуватися уже в пізні радянські часи – з кінця 60-х років – і швидко стала розвиватися в 90-і роки, коли Україна стала незалежною державою. Нині ми маємо двосторонні угоди про співпрацю із 90 вищими закладами освіти із 45 країн світу. Наші вчені беруть участь у багатьох десятках дослідницьких міжнародних проектів. Щороку понад 700 наших викладачів, науковців і студентів відряджаються за кордон для навчання, досліджень, викладацької роботи. У свою чергу ми приймаємо на навчання кілька сот студентів з інших країн. Велику роль в цьому відіграє підготовчий факультет, на якому здобувають довузівську підготовку понад 300 студентів (переважно з країн Азії, Африки та Латинської Америки).

Сьогодні Київському національному університету імені Тараса Шевченка – це 5 інститутів, 15 факультетів, 162 кафедри, Інформаційно-обчислювальний центр, Астрономічна обсерваторія, Ботанічний сад, Ка-

нівський заповідник, 300 професорів, докторів наук, понад 2000 викладачів і наукових співробітників, що дає право стверджувати, що це найбільший й найпотужніший класичний університет України.

Новою рисою зовнішніх зв'язків університету останніх років став перехід до участі у великомасштабних довгострокових дво- і багатосторонніх міжнародних і регіональних програмах таких, як TEMPUS-TACIS, INTAS, INCO COPERNICUS, НАТО ПДС, USAID (США), USIA (США) ERASMUS-MUNDUS тощо. Участь університету у цих проектах – не лише інтеграція до європейського й світового освітняського та наукового простору, а й пропаганда своїх досягнень, запозичення досвіду, поліпшення матеріально-технічної і лабораторної бази. Така діяльність безперечно сприятиме зростанню міжнародного авторитету університету як провідного навчально-методичного та науково-інформаційного закладу України.

Особливо інтенсивно та плідно розвивають стосунки з вищими навчальними закладами Німеччини, Росії, Польщі, Китаю, Франції, Японії, Кореї. Ці країни є лідерами у співпраці з нашим університетом. Ми маємо угоди про співпрацю та партнерство із чотирма німецькими університетами (Констанца, Кіля, Лейпцига, Мюнхена), крім цього ще сім партнерів на рівні співпраці між окремими факультетами чи спеціальностями інших університетів чи інститутів Німеччини. Слід зазначити, що наша співпраця не обмежується лише освітньою та науковою сферами. Вона торкається також широкого спектру культурних і гуманітарних взаємовідносин. Наприклад, цього року до 10-річчя партнерських стосунків з університетом міста Констанц було приурочено обмін виступами хорових колективів. Хор та оркестр університету з цього міста у складі 75 осіб у травневі дні виступив із виконанням ораторії Генделя "Месія" в стінах нашого університету та в Національній філармонії. З успіхом відбулися гастролі до м. Констанц студентського хору "Дніпро". Своїми концертами він справив найприємніші враження на німецьку аудиторію.

Ми будемо партнерські стосунки на довготривалих договірних засадах із сімома університетами Польщі. На сьогодні українсько-польська співпраця в сфері вищої освіти та науки набуває принципово нових форм. Варто відзначити створений за підтримки президентів обох країн Європейський колегіум польських та українських університетів у Любліні, до числа співзасновників якого з українського боку нале-

жать Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка та Києво-Могилянська академія. Передбачається, що невдовзі Колегіум має трансформуватися в Європейський польсько-український університет, де студенти з обох країн матимуть змогу завершувати вищу освіту за магістерськими програмами.

Серед здобутків у цій сфері слід зазначити, що кількість двосторонніх партнерських угод університету із зарубіжними науковими та освітніми закладами невинно зростає, що забезпечує стабільну основу для співпраці, спільних наукових проєктів та обмінів студентами, аспірантами та науковцями із 45 країн світу. Зберігається високий рівень взаємозв'язків із дипломатичними представництвами, акредитованими в Україні, що сприяє розвитку міжнародної співпраці. Саме завдяки цьому в університеті створено та діє 15 мовно-культурних центрів різних країн. Досягнуто високого рівня міжнародної мобільності викладачів і науковців університету (23 % від загальної кількості викладачів і науковців щороку виїжджають у зарубіжні відрядження).

Щодо перспектив розвитку міжнародних зв'язків слід акцентувати увагу на підняття рівня міжнародної мобільності студентів та аспірантів, який залишається доволі низьким і становить наразі всього 1,6 % та 5,8 %, відповідно. У руслі розвитку освітньої політики України (постанови Президента України та Кабінету міністрів України) забезпечити закордонне стажування до 1000 студентів та аспірантів за кордоном щороку (на сьогодні цей показник становить близько 450 осіб). Необхідно розширити кількість дисциплін, які викладаються англійською мовою та створити спільні магістерські програми із зарубіжними університетами, що посилює привабливість нашого університету для іноземних громадян і створить передумови для отримання подвійних дипломів.

Л. В. Губерський

ВИСТУП НА УРОЧИСТОСТЯХ, ПРИСВЯЧЕНИХ ВІДЗНАЧЕННЮ 175-ї РІЧНИЦІ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

30 жовтня 2009 р.

Шановні учасники урочистого зібрання!

Нинішній рік – особливий для колективу нашого Університету. Ми відзначаємо 175-річний ювілей. Заснований царським указом як Імператорський Університет святого Володимира, він від самого початку став осередком, де плекалася національна еліта, закладалися підвалини української культури та духовності. Освіта та наука стали двома наріжними каменями університетського життя, яке вирувало попри всі буревії, що проносилися над Україною.

Відкритий за наполяганням передової інтелігенції, Університет відродив традиції, закладені в часи митрополита Іларіона, Князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, братських шкіл і Могилянської академії, Кременецького ліцею... У ньому гартувався український дух, закладалися підвалини української освіти та науки.

Саме в Університеті працювали й навчалися кирило-мефодіївці, які одними з перших у XIX столітті плекали мрію про незалежність України в сім'ї слов'янських народів...

З Університетом пов'язане життя генія українського народу Тараса Шевченка... Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов, Володимир Антонович і Михайло Грушевський, Агатангел Кримський і Сергій Єфремов, Микола Дашкевич і Микола Зеров... Вони та багато-багато інших викладачів і вихованців Шевченкового університету золотими літерами вписали на скрижалях історії ім'я нашої Альма Матер.

З Університетом пов'язані долі видатних учених і випускників, які зробили гідний внесок до світової скарбниці знань. Це історики М. Максимович, М. Довнар-Запольський, Є. Тарле, філологи В. Перетц та О. Білецький, юристи К. Неволін та О. Кістяківський, еконо-

міст М. Зібер і геофізик О. Шмідт, математики В. Єрмаков і М. Боголюбов, фізики М. Авенаріус та А. Александров, філософи В. Асмус і Г. Шпет, хіміки М. Бунге та С. Реформатський, геологи К. Феофілактів і П. Тутківський, ботаніки І. Шмальгаузен і М. Холодний, зоологи О. Ковалевський і О. Северцов, біохімік О. Палладін, кібернетики В. Глушков і І. Ляшко, психологи Г. Челпанов і В. Роменець, медики М. Скліфосовський і М. Стражеско... Микола Лисенко, Михайло Булгаков, Максим Рильський, Костянтин Паустовський, Володимир Винниченко, Іван Огієнко, В'ячеслав Чорновіл, Василь Симоненко...

Усі вони були пов'язані з Київським університетом імені Тараса Шевченка, прославивши у віках його ім'я. Їх подвижницьку традицію сьогодні продовжує нинішнє покоління вчених, викладачів і студентів університету. То, власне, не випадково кажуть, що без Тарасового університету важко навіть уявити собі Україну. Бо, як і повсюди в світі, Університет творить не просто знання, він творить саму Історію.

Вирували світові події... Змінювалися влади, виникали та йшли в небуття держави, гордо ніс свої води вічний Дніпро-Славути...

Не оминали лихі часи й наш університет. Були в його історії періоди закриття. Був час, коли замість університету постали різні інститути. Перешкодила розвитку університету й Велика Вітчизняна війна. На боротьбу з фашистськими загарбниками підвелися сотні викладачів, співробітників, студентів, багато з яких не повернулися з поля битви. Був час евакуації до Кзил-Орди, і лише в січні 1944 року відновилися заняття в Києві.

Пройшовши через усі випробування, університет вистояв, вижив і височить уже понад півтора століття його Червоний корпус як символ незламності людського духу, нескореності українського народу, який ось уже 19 рік будує свою власну державу.

Нову сторінку в житті Університету відкрило здобуття Україною незалежності. Створюючи нові знання та технології, викладачі, науковці, студенти й співробітники невтомною працею забезпечують нині сприятливі умови розвитку та добробуту нашого народу.

Сьогодні Університет – це багатопрофільний навчально-науковий комплекс. Це 15 факультетів та 5 інститутів, фізико-математичний і гуманітарний ліцеї, наукова бібліотека імені М.Максимовича, Ботанічний сад імені академіка Фоміна, Канівський природний заповідник, астрономічна обсерваторія, студентське містечко, оздоровчі табори та

кілька музеїв. В університеті навчається 25 тисяч студентів, працюють 2200 викладачів, з яких близько 500 – докторів і 1300 – кандидатів наук. Серед них 38 академіків і член-кореспондентів Національної і галузевих академій наук України. В усіх вітчизняних рейтингах університет посідає перші місця.

Вихованці Університету працюють в усіх сферах суспільного життя України та зарубіжжя. За час існування університету його дипломи одержали понад 300 тисяч випускників – громадян України та зарубіжних держав. Багато з них стали відомими вченими, політичними, державними та громадськими діячами, дипломатами, журналістами та письменниками... У будь-якій з наук – історії чи філології, математиці чи юриспруденції, фізиці чи геології, філософії, географії, психології тощо – випускники Київського національного університету імені Тараса Шевченка досягли значних висот.

На сучасному етапі науково-педагогічний колектив університету самовіддано працює над підвищенням рівня якості навчального процесу, науково-дослідної роботи, зміцненням кадрового потенціалу, матеріально-технічної бази. Пріоритетним завданням розвитку Університету стала реалізація статусу дослідницького закладу. Світовий досвід показує, що дослідницький університет – це органічне поєднання освіти, науки та інновацій. Саме дослідницькі університети мають здійснити справжній прорив у суспільному та економічному розвитку.

За останні роки в Університеті відкрито нові напрями підготовки та спеціальності, такі як програмна інженерія, математична статистика, системний аналіз, комп'ютерна інженерія, літературна творчість тощо. Університет повноцінно включився до реалізації принципів Болонського процесу.

Створено, зокрема, університетський Інститут високих технологій, триває робота зі створення технологічного парку, який забезпечить інноваційну складову університетської діяльності. В Україні та за її межами добре відомі університетські наукові школи: математичного моделювання та теорії оптимальних рішень; спостереження космічних об'єктів астрономічними методами; фізичного матеріалознавства; психофізіології; економічної теорії і практики; світоглядно-філософської антропології; давньої і сучасної історії України; теоретичних і методологічних проблем літературознавства, лінгвістики та перекладознавства тощо.

Нового змісту набуває співпраця університету з Національною та галузевими академіями наук, з вищими навчальними закладами України, що дає змогу забезпечувати нерозривний зв'язок науки та освіти.

Динамічного розвитку набувають наші стосунки з університетами та науковими установами понад 80-ти країн світу, насамперед з нашими партнерами із сусідніх країн – Росії, Чехії, Беларусі, Польщі, Угорщини, Словаччини... З метою залучення студентів та аспірантів до міжнародної наукової співпраці в університеті створена та реалізовується принципово нова концепція вивчення іноземних мов, яка стане суттєвим підґрунтям академічної і наукової мобільності.

Глобальні процеси у світі та зміни в суспільно-політичному житті України вимагають швидкого реагування на виклики, які постають перед нами. Загальновідомо, що освіта та наука є тими рушіями, які забезпечують безперервність суспільного поступу. Університет посідає в цьому поступі гідне місце, розвиваючи нові наукові знання й технології, виховуючи наукову еліту та формуючи суспільну свідомість громадян України. Ми маємо якомога глибше утверджувати високу місію університету, зробивши все необхідне для розвитку його як національного центру науки, культури та духовності.

Голос університету сьогодні має гучніше лунає, відповідаючи на злободенні питання сучасності.

Геніальний Кобзар мріяв колись про прихід в Україну "Апостола правди і науки". Без нашого Університету така мрія в принципі нездійсненна!

Сьогодні ми низько вклоняємось усім співробітникам університету, передовсім – нашим ветеранам, які нерідко в непростих умовах своєю невтомною працею примножують авторитет нашого закладу та всієї Української держави. Честь і шана нашому студентству, яке розуміє свою причетність до цієї високої місії.

Ми покладаємо великі надії на Указ Президента від 5 травня 2008 року та Постанову Уряду від 29 липня 2009 року щодо суттєвого посилення підтримки держави в подальшому розвитку нашого університету. У цих документах, зокрема, передбачається суттєве розширення автономії університету в навчально-науковій і фінансово-господарській діяльності, підвищення, починаючи з 2011 року, заробітної платні на 30 відсотків і стипендій – на 20, коштів для стажування щорічно 200 науковців і викладачів і 1000 студентів та аспірантів у провідних

зарубіжних науково-навчальних центрах, фінансування наукових досліджень в обсязі не менш як 25 відсотків коштів бюджету університету, придбання обладнання та новітніх засобів навчання, проведення реконструкції навчальних корпусів і спортивного комплексу, спорудження Палацу студентів, стадіону, будівництво нових гуртожитків і житлових будинків для співробітників, упорядкування Ботанічного саду, Канівського заповідника, облаштування національно значущих місць, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка. Це сприятиме підвищенню рівня навчального процесу та наукових досліджень, суттєво поліпшить нашу матеріально-технічну базу й розв'язання життєво важливих потреб викладачів і студентів.

Ми щиро вдячні Президентові України, Верховній Раді та Урядові України, Київській міській державній адміністрації за постійну підтримку та увагу до поступального розвитку університету.

Наш колектив зустрічає свій ювілей з почуттям оптимізму, великих сподівань і віри в нездоланну силу освіти та науки, їх покликання до самовідданого служіння Батьківщині. Запорукою такого оптимізму є віра в інтелектуальний потенціал колективу, його послідовний рух до нових знань, утвердження високих ідеалів демократії і справедливості.

Я щиро вітаю всі покоління університетської родини зі славним ювілеєм. Зичу всім доброго здоров'я, здійснення всіх бажань на ниві освіти, науки та людського щастя.

Л. В. Губерський

**ДО ПИТАННЯ СПІВПРАЦІ МІЖ
КИЇВСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНИМ УНІВЕРСИТЕТОМ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ АКАДЕМІЄЮ НАУК УКРАЇНИ
У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК.
ДОПОВІДЬ НА ЗАСІДАННІ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ**

30 вересня 2009 р.

Співпраця між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Національною Академією Наук України у сфері соціально-гуманітарних наук здійснюється як на різних рівнях (індивідуальний і колективний), так і в різних формах. Тобто має місце взаємодія як між окремими особистостями, так і окремими структурними підрозділами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та установами НАН України, що, зокрема, передбачено й чинним Договором про співпрацю між Університетом та Академією Наук.

Основою такої співпраці, з боку Університету, є солідний людський потенціал. У підрозділах Університету соціогуманітарного спрямування наразі працює 214 професорів, докторів наук, 872 кандидатів наук.

Контакти між науковцями НАН України та викладачами й науковцями Університету в цій сфері є досить різноманітними та природними, адже ж низка науковців НАН України займаються викладацькою та науковою роботою в Університеті та, навпаки, наші працівники є учасниками тих чи інших досліджень, що проводяться в Академії наук. Має місце ознайомлення із результатами наукових досліджень, обмін науковою літературою, рецензування наукових робіт, опанування дисертаційних досліджень.

Результати досліджень і викладацької роботи реалізуються в навчальному процесі, спільних наукових дослідженнях; у вигляді спільних наукових і науково-методичних публікацій: статей, збірників праць, монографій і підручників. Зокрема, щорічно публікується від ста до двохсот статей за спільним авторством і до десятка монографій, підручників і посібників.

На рівні структурних підрозділів проводяться спільно організовані наукові зібрання різного типу: конференції, круглі столи тощо, де відбувається обмін думками та дискусії з актуальних питань сьогодення (близько 10 на рік). Викладачі Університету проходять наукове стажування в установах НАН України.

Зрозуміло, що конкретні факультети чи інститути Університету, відповідно до їх специфіки, мають партнерів зі співпраці та такі її форми, що найкращим чином відповідають напрямам їх діяльності. Так, у традиціях Інституту міжнародних відносин Університету (ІМВ) активна співпраця із Інститутом світової економіки, Інститутом економічного прогнозування, Інститутом права ім. Корецького. Філософський факультет (Центр українознавства) найбільш активно співпрацює з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка, Інститутом історії України, Інститутом мистецтвознавства та фольклористики ім. М. Рильського. Історичний факультет має тісні зв'язки із Інститутом історії України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

В активі Інституту міжнародних відносин спільні наукові публікації (протягом 2004–2009 рр.: 3 монографії, 8 підручників); чл.-кор. Фіденко В.Р., академік Пахомова Ю.М. та інші читають в Інституті лекції. Мають місце й інші форми взаємодії: головування в ДЕК; наукове стажування викладачів інституту (2004–2009 рр.) – 9 викладачів; публікації у наукових збірках інститутів АН та ІМВ (2004–2009 рр.) – 112 публікацій; проведення спільних конференцій (2004–2009 рр.) – 8 конференцій.

Такі самі форми співпраці характерні й, наприклад, для історичного факультету, але до них додається й специфічна: кафедра археології і музеєзнавства цього факультету спільно з науковцями Інституту археології НАН України проводить постійні дослідження пам'яток пізнього палеоліту на території Середнього Подніпров'я.

Подібну інформацію можна значно розширити, якщо пройти за всім списком факультетів та інститутів Університету, які працюють у сфері соціогуманітарних наук, додавши до згаданих – Інститут журналістики, Інститут філології, факультет психології, факультет соціології, а також юридичний факультет.

Якщо оцінювати стан справ і перспективи розвитку співпраці то, мабуть, основним недоліком, який очевидно проглядається, є відсутність комплексного стратегічного підходу до такої взаємодії. Слід роз-

робити Програму співпраці Київського національного університету імені Тараса Шевченка та НАН України у сфері соціогуманітарних наук, якою передбачити спільні дії: напрями, програми, теми, окремі завдання, визначити їх керівників, основних виконавців і терміни виконання. Це мають бути ті напрями та завдання, вирішення яких і рекомендацій з яких наразі особливо гостро потребує наше суспільство. (питання державотворення, масової культури, соціології і психології, мови тощо). Необхідно, з урахування змін, що відбулися в державі протягом останніх п'ятнадцяти років, оновити Договір щодо співпраці між Університетом і Національною академією наук.

Сьогодні в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на соціогуманітарних факультетах та в інститутах працюють 23 академіки, член-кореспонденти та наукові співробітники. Серед них 6 академіків НАН України (3 – університетських: Губерський Л.В., Литвин В.М., Чухно А.А., 3 – позауніверситетських: Смолій В.А., Шемшученко Ю.С., Жулинський М.Г.); 7 член-кореспондентів НАН України (5 – університетських: Конверський А.Є., Колесник В.Ф., Базилевич В.Д., Клименко Н.Ф., Радишевський Р.П., 2 – позауніверситетських: Гондурова Т.І., Сиденко В.Р.); 8 докторів та 2 кандидати наук.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка цілком вито підтримує запропоновані в доповіді академіка Валерія Михайловича Гейця "Перспективні напрями комплексних (міждисциплінарних) досліджень установ секції суспільних і гуманітарних наук НАН України на 2009–2013 роки".

В університеті функціонує Комплексна наукова програма "Наукові проблеми сталого державного розвитку України" (на період 2006–2010 рр.), яка багато в чому перегукується із запропонованими перспективними напрямками досліджень.

Ми готові взяти найактивнішу участь у спільних дослідженнях із науковцями НАН України, аби нова стратегія організації, планування та проведення науково-дослідних робіт досягнула прогнозованого результату – комплексного міждисциплінарного дослідження актуальних проблем сучасності, тих викликів, які стоять перед українським суспільством.

Університет передусім зацікавлений у розвитку наукової енциклопедичної бази в Україні. Наприклад, сьогодні відсутня повноцінна "Філософська енциклопедія" українською мовою, що багато в чому галь-

мує поступальність філософських досліджень через брак відповідної термінології. Тут ми могли би скоординувати свої зусилля.

Варто подумати над організацією спільних наукових проектів, що особливо актуально сьогодні в контексті Державної цільової програми "Наука в університетах". У межах формування дослідницького університету ми готові до розширення діяльності Відділення цільової підготовки НАН України при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Сьогодні це відділення переважно зорієнтоване на представників природничого та фізико-математичного профілю. Залучення учених соціогуманітарного профілю до його діяльності (як викладачів і наукових керівників) надало б змогу повноцінно інтегрувати сучасну українську соціогуманітарну науку з університетською освітою, що стало би підставою для інтелектуального прориву до нових знань.

Наукове консультування докторантів і наукове керівництво аспірантами здійснюють 7 академіків і 14 член-кореспондентів НАН України, 2 академіки та 5 член-кореспондентів АПН України. До наукового керівництва запрошено також 53 доктори наук провідних інститутів НАН України та 25 докторів наук з інших вищих навчальних закладів та організацій України. Науковий потенціал спеціалізованих учених рад становить, зокрема:

Академіки НАН України

1. Д.26.001.13

Чухно А.А.

2. Д.26.001.01

Литвин В.М.

3. Д.26.001.20

Смолій В.А.

4. Д.26.001.09

Редько В.Н.

5. Д.26.001.08

Булавін Л.А.

Загородній А.Г.

6. Д.26.001.23

Іванишин О.М.

7. Д.26.001.17

Губерський Л.В.

8. Д.26.001.03

Походенко В.Д.

Всього: 9

Член-кореспонденти НАН України

1. Д.26.001.42

Якимчук М.А.

2. Д.26.001.13

Базилевич В.Д.

3. Д.26.001.20

Колесник В.Ф.

4. Д.26.001.18

Самойленко Ю.С.

5. Д.26.001.09

Анісімов А.В.

6. Д.26.001.23

Макара В.А.

7. Д.26.001.27

Конверський А.Є.

8. Д.26.001.03

Слободяник М.С.

Зайцев В.М.

Присяжний В.Д.

9. Д.26.001.25

Хиля В.П.

Шевченко В.В.

10. Д.26.001.25

Акуленко В.В. (Д.26.001.19)

Клименко Н.Ф.

11. Д.26.001.19

Півторак Г.П.

12. Д.26.001.39

Радишевський Р.П.

Всього: 16

Дякую за увагу.

Л. В. Губерський

**ІЗ ВИСТУПУ ГОЛОВИ
СПІЛКИ РЕКТОРІВ
ВИЩИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ УКРАЇНИ
НА ЗАСІДАННІ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ПИТАННЯ
"ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ВИЩОЇ ШКОЛИ,
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ
ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ"**

23 вересня 2009 р.

Шановні учасники засідання!

Насамперед дозвольте щиро подякувати за запрошення на це засідання та можливість виступити з такої високої трибуни. Хотілося б привернути увагу до деяких питань, які, на думку Спілки ректорів, також потребують першочергового вирішення...

Зрозуміло, що важливим завданням залишається поліпшення матеріально-технічної бази університетів, насамперед – оснащення сучасним обладнанням навчальних лабораторій і науково-дослідних центрів. Але, розуміючи непросту економічну ситуацію, просимо Уряд звернути увагу на ті питання, які сьогодні можна вирішувати без додаткових матеріальних витрат.

Ретельного розгляду потребує, наприклад питання про структуру вищої освіти в Україні. Ми приєдналися до Болонського процесу – побудови єдиного Європейського простору вищої освіти. Водночас не до кінця розробленими залишаються відповідні кваліфікаційні характеристики, скажімо, бакалаврів, що ускладнює їхнє працевлаштування. Потрібно виробити Національну рамку кваліфікацій щодо всіх рівнів освіти, виважено підійти до впровадження нової системи наукових ступенів та учених звань.

Нам треба взяти краще зі світового досвіду, не втрачаючи при цьому власних традицій. Важливою в цьому плані залишається безперервність освітнього процесу від початкових класів до вищих навчальних

закладів. Згадаймо, що 30-40 років тому академіки та провідні професори створювали шкільні підручники, організовували та проводили шкільні та університетські олімпіади...

Як знаємо, МОН спільно з Комітетом з питань науки та освіти Верховної Ради України, представниками освітян розробили проект Закону України "Про вищу освіту". Його безумовно потрібно підтримати й водночас доповнити: надати реальну автономію університетам, зафіксувати статус дослідницького університету, визначити місце Спілки ректорів у громадському управлінні освітою...

Доцільно розробити проект Закону "Про стимулювання фінансової і матеріальної допомоги науковим установам і закладам освіти". Це дало б змогу розвантажити Державний бюджет, зробити благодійність престижною, наблизити науку та освіту до виробництва та бізнесу...

Вищі навчальні заклади одноставно підтримують Державну програму інноваційного розвитку України, яка має взаємодоповнюватися програмою "Наука в університетах". Безумовно, це має стимулювати розвиток науки в університетах, насамперед дослідницьких.

Дуже добре, що уряд ініціював надання статусу дослідницьких окремим університетам, що покладає на них підвищену відповідальність. Адже цей статус запроваджується для забезпечення єдності в університеті освіти, науки та інновацій для якісної підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, отримання значних наукових і науково-технологічних результатів. Але цей статус має присвоюватися на конкурсній нові й не може бути довічним; набуття та скасування університетом статусу дослідницького має здійснюватися Урядом за поданням МОН України...

Потребують подальшого вдосконалення умови прийому до вищих навчальних закладів. Запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань уже дало свої позитивні наслідки. Однак, на нашу думку, його треба доповнити наступними складовими:

- урахувати при вступі до вишів середній бал документа про повну загальну середню освіту;
- залучати викладачів вищих навчальних закладів до довузівської підготовки школярів і професійної орієнтації, до безпосередньої участі в процедурах ЗНО на всіх його етапах;
- урахувати можливість вищих навчальних закладів брати участь у відборі обдарованих талановитих абітурієнтів, які виявили себе в про-

фільних олімпіадах, у тому числі й обласного рівня, в університетських конкурсах;

- установити можливість подання абітурієнтом документів на вступ до вищих закладів освіти у межах п'яти навчальних закладів (а в одному навчальному закладі за трьома напрямками підготовки);
- переглянути терміни вступної кампанії: травень – підсумкова державна атестація у школах; червень – зовнішнє незалежне оцінювання знань; липень – зарахування до вищих навчальних закладів (із завершенням до 1 серпня);
- нарешті, з урахуванням світового досвіду, забезпечити доуніверситетську підготовку для дітей з особливими потребами та встановити квоти для вищих навчальних закладів на прийом таких осіб в обсязі до 25 % на кожний напрям підготовки на конкурсних засадах.

Загальновідомо, що головною постаттю у навчальному закладі є викладач. Завдання держави полягає у створенні для нього належних матеріальних умов. На жаль, ця проблема досі не втратила своєї актуальності: рівень заробітної платні, забезпечення житлом і створення умов для професійного зростання. Особливо це стосується молодих кадрів і їх закріплення в Україні. На нашу думку, потрібно прийняти цільову програму "Житло для освітян". Для вирішення цього питання необхідна постанова Уряду "Про порядок надання пільгових довгострокових кредитів освітянам на будівництво (реконструкцію) житла". Розуміючи складність нинішньої економічної ситуації, університети могли б частково самостійно розв'язувати питання про будівництво житла або надання довгострокових кредитів. Але для цього потрібно вирішити питання про правовий статус зароблених коштів від надання платних послуг. Суттєвою проблемою їх використання стало віднесення цих коштів до спеціального фонду держбюджету, відповідно – відправлення університетів на казначейське обслуговування. Ми маємо висновки фахівців, що ці кошти за своєю природою не є бюджетними, а тому просили б, дати доручення відповідним органам внести зміни до нормативних актів з приводу використання університетами коштів, отриманих від власної діяльності. Також треба вдосконалити процедуру оподаткування діяльності вищих навчальних закладів...

Сьогодні гостро стоїть проблема забезпечення студентів гуртожитками, особливо у великих університетських центрах, насамперед у Ки-

єві. Тому, на нашу думку, варто розглянути створення перспективної програми "Студентський гуртожиток"...

Потребує правового врегулювання проблема студентського харчування. Ми просили б прийняти спеціальну постанову Уряду, яка надасть можливість навчальним закладам зміцнити матеріально-технічну базу та вдосконалити якісні та цінові показники студентського харчування. Нині ж це регламентується хіба що Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1967 року. Відповідні пропозиції нами також підготовлені.

На підтримку заслуговує ідея створення при Кабміні України Всеукраїнської студентської ради. Співка ректорів, кожен ректор включаться до його реалізації.

Із зазначених вище питань Співкою ректорів розроблені конкретні пропозиції, які ми готові передати для опрацювання робочою групою та взяти участь у її діяльності.

Л. В. Губерський

ВИСТУП НА ЗБОРАХ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

16 жовтня 2008 р.

Шановні колеги!

Більша частина мого життя пов'язана з нашим університетом. Разом з вами я пишаюся тим, що наша *Alma mater* постійно посідає провідні місця серед вищих навчальних закладів України з усіх напрямів своєї діяльності. Водночас мене хвилюють проблеми, яких сьогодні накопичилося чимало в нашому університетському домі. Вони потребують свого розв'язання, аби університет не втрачав, а, навпаки, нарощував свою роль лідера в освітянській і культурно-науковій сфері України та виходив на світовий рубіж. Велику відповідальність на нас покладає недавній Указ Президента України "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка". У ньому йдеться про перетворення університету в національний дослідницький центр України з підготовки педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації. В указі наголошується на винятково важливій ролі університету у формуванні національної еліти, розвитку духовності українського народу, розбудові української держави. У процесі підготовки Закону України про Київський університет має бути передбачений подальший розвиток автономії університету.

На виконання Указу Президента влітку цього року ректорат разом з підрозділами університету розробив комплексну програму дій на період 2008–2012 років. Мені б хотілося коротко спинитися на найголовніших завданнях, від вирішення яких, як здається, у першу чергу залежить успіх розвитку університету як провідного освітньо-наукового центру нашої держави.

Визначальні завдання стосуються підвищення рівня навчально-методичної роботи. Одним з актуальних серед завдань тут є впровадження до навчального процесу основоположних принципів Болонської освітньої системи.

Для цього насамперед треба зробити рішучі кроки щодо поліпшення якості викладацької роботи, розширення навчальних площ, технічного та матеріального оснащення аудиторій і лабораторій технологічно новим обладнанням і матеріалами за кращими зразками зарубіжних університетів. Комплексною програмою планується на ці витрати 40 мільйонів гривень. Передбачено також ширше запроваджувати до навчального процесу індивідуальні заняття викладачів зі студентами як форму аудиторного заняття, без чого годі й говорити про повноцінну інтеграцію університету до європейського освітнього простору.

Необхідно також поглиблювати навчально-методичне та інформаційне забезпечення навчального процесу й науково-дослідної роботи за європейськими нормативами. Останніми роками факультети й інститути досягли помітних зрушень у цій справі, однак проблема залишається гостро актуальною та потребує чималих коштів, інтелектуальних зусиль та організаційного забезпечення.

Давно назріла й необхідність перегляду змісту та наповненості магістерських програм, погодження підходів факультетів та інститутів до організації магістерської підготовки. Це завдання особливо актуалізувалося у зв'язку з визначенням нашого університету головним в Україні навчально-науковим центром з магістерської підготовки. Потребує певних змін і сама філософія магістратури. Університету слід запроваджувати створення відповідних нормативно-правових, організаційних та інших умов для підготовки в межах магістратури фахівців із присвоєнням не лише освітньої кваліфікації, але й наукового ступеня, як це прийнято в європейських університетах.

Окремим пунктом слід виділити гостру необхідність перегляду штатного розпису та організації роботи навчально-допоміжного персоналу для ведення обліку навчальної діяльності студентів за кредитно-модульною системою. Переконалий, що недопустимою розкішшю є ситуація, коли шановні професори та доценти витрачають свої дорогоцінні час та інтелектуальну енергію, заповнюючи численну документацію щодо обліку навчальної діяльності студентів, тоді як у західних університетах це є справою навчально-допоміжного персоналу.

До актуальних завдань я б зарахував також рішуче зрушення у викладанні іноземних мов, передусім англійської, на всіх факультетах і в інститутах, причому не лише вивчення мов студентами, але й самими викладачами та науковими співробітниками. Це є конче необхід-

ним і для організації систематичного обміну студентами й викладачами із зарубіжними університетами-партнерами, і для забезпечення можливості регулярної обізнаності з новими досягненнями науки та техніки, методикою організації навчально-наукового процесу в зарубіжних університетах і наукових центрах, участі в міжнародних наукових конференціях тощо. Університет покликаний бути головним в Україні ініціатором та організатором міжнародних науково-методичних семінарів і конференцій.

Друга група завдань стосується науки та наукових досліджень в університеті. Вони впливають передусім із головної мети, сформульованої в Указі Президента України – перетворення університету на національний дослідницький університет.

Що ж для цього необхідно зробити в найближчі роки?

Передусім – подбати про поглиблення наукового потенціалу кадрів, домогтися суттєвого збільшення державного та позабюджетного фінансування університетської науки, віддаючи при цьому перевагу фундаментальним дослідженням і дбаючи про забезпечення їх зв'язку з прикладними розробками та навчальним процесом узагалі. Науково-дослідна частина та ректорат університету вже домоглися певних зрушень у цьому напрямку. У поточному році бюджетне фінансування фундаментальних досліджень збільшилося з 36 до 46,6 млн грн., а на наступний, 2009 рік, подано запит на суму 77,2 млн грн. Обсяг позабюджетних коштів, спрямованих на проведення фундаментальних досліджень, становив на 1 вересня поточного року 5,5 млн грн. Зрозуміло, що це лише початок великої роботи, яку слід виконати вже найближчими роками.

По-друге, концентрувати матеріально-фінансові та інтелектуальні ресурси на перспективних науково-технологічних напрямках на основі застосування механізмів державно-приватного партнерства, у тому числі за рахунок замовлень приватного бізнесу. Сьогодні в університеті чинні 15 таких договорів. Їх кількість, обсяг і тематична спрямованість ще далеко не достатні для того, щоб концентрувати на їхній основі ресурси для перспективних науково-технологічних напрямів.

По-третє, рішуче активізувати роботу щодо комерціалізації перспективних технологій і результатів фундаментальних і прикладних досліджень. Останнім часом уже створено електронні файли даних щодо перспективних наукових розробок; розпочато переговори з по-

тенційними замовниками, зокрема Світовим Банком і корпорацією "Майкрософт". І все це, знову ж таки, – тільки початок великої роботи, яку належить здійснити в цьому напрямі вже найближчим часом.

По-четверте, гостро актуальною проблемою є оновлення матеріально-технічної бази наукових досліджень і створення науково-навчальних центрів колективного користування. Протягом попередніх двох років на закупівлю наукового обладнання держава виділила 3,5 млн грн. Такий обсяг фінансування не задовольняє університетські потреби. Тому в Комплексній програмі розвитку університету на закупівлю приладів для наукових досліджень передбачено 183 млн грн., а на оснащення навчально-наукових лабораторій – 36 млн грн. Заплановано також вже найближчим часом створення Інституту високих технологій, розпочато створення Центру колективного користування, для якого вже закуплено і введено в дію певне обладнання.

Украї важливим є поглиблення науково-технічної співпраці між Університетом, Національною та галузевими академіями наук і промисловими підприємствами; створення спільних навчально-наукових центрів з високих технологій. Нині Університет уже має договори про співпрацю з окремими інститутами Національної Академії наук і деякими університетами України, однак їх явно недостатньо, та й існуючі угоди потребують свого наповнення конкретною співпрацею. Статус дослідницького вимагає від університету системи кооперації і переходу до реалізації великомасштабних проєктів. Те ж саме стосується й науково-технічної співпраці між університетом і закордонними центрами, виробничо-науковими фірмами та промисловими підприємствами.

Виконання більшості із згаданих завдань вимагає й посилення уваги до співробітників науково-дослідної частини. Необхідно знайти джерела додаткового матеріального стимулювання їхньої діяльності.

Важливим завданням є розвиток міжнародного науково-інформаційного обміну, але й його треба забезпечити фінансово та організаційно. Треба всіляко сприяти участі науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів у національних і зарубіжних наукових конкурсах, стажуванню в провідних закордонних центрах, знаходити можливості для запрошення до університету провідних зарубіжних учених, проведення на базі університету міжнародних наукових конференцій, участі університетських науковців, аспірантів і студентів у наукових конференціях за межами України.

Нині держава виділяє університету на організацію конференцій близько 120 тис. грн. на рік. Це копійки... Тому університет використовує для цього й позабюджетні кошти. У Комплексній програмі розвитку університету передбачено виділити на цю діяльність 3,5 млн грн., а на стажування у 2009 році студентів, аспірантів, наукових, науково-педагогічних працівників більше 6,5 млн грн.

Нарешті – про головне в цій справі. Розвиток університету як дослідницького вищого навчального закладу вимагає рішучого повороту до впровадження наукових результатів до навчального процесу, забезпечення якнайтіснішого зв'язку навчального процесу та наукових досліджень, широкого й системного залучення до наукової роботи обдарованої студентської молоді.

Шановні колеги! Цілком очевидно, що підняти на новий якісний рівень усю навчально-методичну та освітньо-наукову діяльність університету можна лише за умови постійного зміцнення кадрового потенціалу. Вважаю, що є чимало резервів для підняття рівня матеріального достатку викладачів і співробітників, щоб створювати умови, аби вони могли повністю віддаватися своїй роботі в університеті, не шукаючи додаткового заробітку в інших вищих навчальних закладах та установах. Тут є широке поле для ініціативи та практичних дій: передусім збільшення заробітної плати на 30 відсотків, як передбачено Указом Президента, і впровадження прозорої системи використання для цього позабюджетних коштів університету.

Гострою проблемою нині в низці випадків є забезпечення житлом викладачів і співробітників, особливо молодих спеціалістів, що часом унеможливорює запрошення до роботи в університеті талановитих кадрів – некиян. Для розв'язання цієї проблеми в наступні чотири роки заплановано спорудження двох житлових будинків. Важливим завданням залишається поліпшення умов праці, оздоровлення й відпочинку співробітників. Останнім часом у цьому плані вдалося дещо зробити, але тут, як кажуть, ще море роботи. Але чи не найголовнішим питанням, на мою думку, є повернення поваги до кожного співробітника університету, створення атмосфери толерантності у стосунках, відчуття стабільності, упевненості у завтрашньому дні. Треба рішуче відмовитись від практики механічних вікових обмежень перебування працівників університету на своїх посадах. Хіба можна вважати нормальною ситуацію, коли всупереч законодавству десятки

професорів і доцентів, які віддали основну частину свого життя університету, ще при задовільному здоров'ї і світлому розумі змушені залишати свою *Alma mater* і після цього ще роками шукати заробітку в інших навчальних закладах, примножуючи їх науково-педагогічний потенціал? Кадрові питання мають вирішуватися на кафедрах, факультетах та в інститутах.

І ще раз про студентство. Передусім я б виділив тут рішуче поліпшення умов для навчання. Адже переповнені аудиторії і лабораторії, проведення занять на кафедрах та в інших непристосованих приміщеннях, застаріле технічне обладнання, занедбані бази практики студентів – усі ці явища мають назавжди відійти в минуле.

Друге: створення гідних умов для побуту, дозвілля й оздоровлення наших студентів. Тут і спорудження чотирьох гуртожитків, Палацу студентів; капітальна реконструкція Ботанічного саду, Наукової бібліотеки, спортивно-оздоровчого комплексу; принципове поліпшення роботи закладів харчування, відновлення діяльності дитячого садочка на території студмістечка, бази відпочинку в Плютах, реконструкція та капітальний ремонт оздоровчо-спортивного комплексу в Береговому, організаційна та матеріально-фінансова підтримка різноманітних спортивних секцій і художніх самодіяльних колективів в університеті та багато іншого. На означені цілі Комплексною програмою передбачено фінансування загальною сумою в півмільярда гривень.

Кілька слів щодо перспектив розвитку матеріально-технічної бази університету. Переважна більшість споруд університету будувалася або капітально ремонтувалася понад 30 років тому. Стан аудиторного фонду, гуртожитків, комунікацій, обладнання, їдалень у низці випадків незадовільний. І вам, колеги, це добре відомо. Це означає, що перед нами гостро стоїть проблема реконструкції основних фондів. Я не буду спинятися на деталях. Тут – без перебільшення також море роботи. Концепцією розвитку університету на період до 2012 року передбачено на ці цілі понад 250 млн грн. тільки бюджетних коштів.

Сьогодні ми маємо вибудувати чітку, зрозумілу та прозору філософію щодо того, як будемо розпоряджатися університетськими корпусами, майном і землею. Ми в жодному разі не можемо допустити розбазарювання того, що призначене для нашого сталого розвитку. Для цього кожен, хто працює в Університеті, має знати: звідки та скільки грошей надходить, і куди, скільки і, головне, за якими правилами ви-

трачається. Отже, кафедри, факультети та інститути мають брати безпосередню участь у складанні та виконанні університетського бюджету. Механізм тут вже розроблено.

Шановні колеги, друзі! Я переконаний, що нашому славному колективу цілком по силах виконання означених завдань. А для цього в університеті має панувати атмосфера демократизму, взаємоповаги, взаєморозуміння та взаємопідтримки. Треба рішуче відмовитися від принципу "єдиноначалія" у керівництві університету, вилучити цю статтю з нашого Статуту й послідовно утверджувати на всіх рівнях принцип колегіальності.

Я щиро вдячний усім за розуміння й підтримку, які я завжди відчував, працюючи в університеті. Обіцяю, що основним у моїй роботі завжди будуть колегіальність, відкритість, прозорість у прийнятті рішень, повага до людей.

Дякую за увагу!

Л. В. Губерський

З ВИСТУПУ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАННЯХ ПРОЕКТУ "ЗАКОНУ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ" У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ

18 червня 2008 р.

Шановні народні депутати та учасники парламентських слухань!

Я вдячний за пропозицію взяти участь в обговоренні проекту стратегії інноваційного розвитку України та можливість висловити деякі міркування щодо ролі університетів у реалізації положень цієї стратегії.

В еру інформаційної глобалізації університети, як динамічні рушії інноваційного та інтелектуального розвитку суспільства, постають чи не головними суспільними інституціями. Особливої ваги набуває активізація економічної функції університетів як генераторів фундаментальних знань. Органічне сполучення генерування та передавання знань із його одночасною комерціалізацією втілюється в моделі дослідницького університету. Такі університети нині є успішними суб'єктами на ринку інтелектуальної власності. Прибутки від їх ліцензійної діяльності є довгостроковими джерелами фінансування нових університетських наукових досліджень і вагомим мотиваційним фактором для дослідників.

Світовий досвід виходу із криз свідчить, що в розвинених економіках установи та підприємства часто переорієнтовують своє виробництво на новітню продукцію та нові ринки, укладаючи ліцензійні угоди з університетами, але не розширюючи власні дослідницькі лабораторії. Успішність реалізації економічної функції дослідницьких університетів обумовлена також діяльністю мережі інноваційної інфраструктури, яка дає змогу прискорювати та інтегрувати всі етапи від появи нового знання до вироблення інноваційної продукції. А сформовані попит на інноваційну продукцію та її пропозиція є, по суті, визначальним фактором сучасного економічного розвитку.

Слід наголосити й на тому, що в розвинених країнах сформувалися найвищі суспільні оцінки дослідницьких університетів, високий престиж дослідника та викладача. Їх важливість для суспільного розвитку обов'язково закріплюється законодавством.

Україна сьогодні володіє потужним інтелектуальним ресурсом у вигляді національної системи вищої освіти, ядро якої складають класичні університети. Саме в них зосереджена найбільша кількість докторів і кандидатів наук. Із року в рік зростає також кількість студентів у вищих закладах освіти, розширюється в них аспірантура й докторантура.

Тим часом більшість науково-освітніх можливостей університетів України перебувають у полі стратегічних загроз, серед яких, на нашу думку, можна виділити такі.

Передусім, загроза втрати спадкоємності поколінь висококваліфікованих фахівців у виробничому секторі, унеможливлення реалізації стратегії її інноваційного розвитку. Адже кількісне розширення вступу до вищої школи породило цілком очевидний структурний дисбаланс. Мається на увазі, що природничо-наукові та інженерно-технічні сфери знань давно вже втратили престижність цих спеціальностей, що видно хоча б із катастрофічного зниження конкурсу вступників на природничо-технічні спеціальності.

Друге. Якщо раніш для України були характерні процеси відтоку за кордон докторів і кандидатів наук, то сьогодні спостерігаємо процеси "відтоку умів, які лише формуються": значна частка кращих студентів, що здобули гранти на закордонне навчання, не поспішає зв'язувати своє професійне майбутнє з Батьківщиною. Це загрожує Україні неможливістю відтворення власного інтелектуального ресурсу.

Третє. Підготовка кадрів вищої кваліфікації провадиться нерідко у непрофільних вищих закладах освіти. Обігнавши всю планету за кількістю захищених дисертацій, ми породили водночас дисбалансні структурні зміни в цій сфері. Вони повністю відображають тенденції у сфері підготовки фахівців вищою освітою, де також переважають гуманітарні та суспільні науки. Це означає, що проводити наукові дослідження за світовими пріоритетами науково-технічного розвитку (зокрема в галузі нанотехнології, біотехнології, альтернативної енергетики тощо) скоро в Україні буде нікому.

Проте найбільш загрозливим є те, що після отримання бажаного наукового ступеня суто науковими дослідженнями в подальшому займаються лише один із чотирьох нових кандидатів наук і половина нових докторів наук.

Четверте. У секторі вузівської науки наукові дослідження виконуються зазвичай лише класичними університетами. Бюджетне фінан-

сування їх постійно скорочується, складаючи менше як 7 % загальних асигнувань на науку; частка ж фінансування науково-технічних робіт в університетах становить лише 3 % від загальних коштів на їх утримання.

Якщо кадровий потенціал для проведення наукових досліджень у вищій школі ще зберігся, то матеріально-технічна база їх фізично спрацьована та морально застаріла. Є багато проблем і в реалізації кадрового потенціалу університетської науки. У структурі робочого часу сучасного професора дослідницького університету США співвідношення між викладанням і науковими дослідженнями становить 40 % і 60 %, а для науково-педагогічного працівника української вищої школи реальним є співвідношення 80 і 20 %. Це загрожує спадом професійності наукових кадрів, які будуть лише транслявати, а не генерувати наукові знання; відтак і українська освіта буде фактично не конкурентоспроможною.

Подолання зазначених загроз, як мені здається, можливе в такий спосіб:

- українські класичні університети слід поступово перетворювати на дослідницькі. Сьогодні не визначений і не закріплений законодавчо є й сам феномен "дослідницький університет";

- активізація наукових досліджень і комерціалізація нових знань у дослідницьких університетах можливі лише шляхом створення в їхньому складі чітко означених об'єктів інноваційної структури (техно-парків, інноваційних центрів тощо). Але формування останніх за чинним законодавством є надзвичайно ускладненим і потребує значного спрощення;

- сучасному оновленню матеріально-технічної бази наукових досліджень в університетах, як бюджетних установах, загрожують не лише брак відповідних фінансових ресурсів, але й відомі тендерні процедури, що також потребують перегляду. Крім того, як мені здається, у системі стимулювання дослідницьких університетів необхідно передбачити скасування сплати ПДВ і мита на придбання наукового обладнання. Без цього про оновлення матеріально-технічної бази університетської науки шкода навіть говорити;

- слід оптимізувати педагогічне навантаження науково-педагогічного персоналу у напрямку посилення складової частки наукових досліджень принаймні у пропорції 50 : 50.

П'яте. Потребують суттєвого перегляду документи, які регламентують фінансово-економічну діяльність вищих закладів освіти, порушуючи головні принципи їх автономії.

Нарешті, стратегічним завданням для університетської науки має стати поглиблення фундаменту сучасної вищої школи на базі розширення міждисциплінарних досліджень та об'єднання наукового потенціалу університетів. Прикладом можуть служити угоди про співпрацю між нашим університетом та Національним технічним університетом "Київський політехнічний інститут", Національною Академією Наук України, зарубіжними університетами та провідними вітчизняними виробниками інноваційної продукції.

Висновок напрошується один: у переході нашої економіки на довгострокову перспективу вітчизняні університети мають посісти гідне місце в реалізації стратегій інноваційного розвитку України загалом.

Дякую за увагу!

ЧАСТИНА II

**Сучасна українська філософія
в її теоретичному та практичному вимірах**

В. П. Андрущенко

ВІН ЗРОБИВ СЕБЕ САМ...

Саме такий заголовок я хотів би поставити до моєї короткої замітки про життя та творчість, характер і вдачу мого великого **старшого** друга, товариша та вчителя Леоніда Васильовича Губерського.

Я познайомився з ним у стінах університету практично в той самий день, коли вступив до нього. Це був 1970 рік... Сьогодні – 2011. Більш як сорок років спілкування, співпраці, дружби. Майже всі знакові роботи у нас написані разом. Ми – одностайні. Закохані у філософію. Поважаємо порядок і людські відносини. Можливо саме тому мене тягне до Леоніда Васильовича якась непереборна сила. І не тільки тому, що їй неможливо противитись. Насамперед тому, що не хочеться цього робити. Магічна сила Леоніда Губерського втягує до своєї орбіти кожного й, що характерно, кожен від цього відчувається вільним, творчим, соціально активним і достойним того великого спілкування, яке дарує нам його особистість.

...Я побачив його в кімнаті з вивіскою "Комітет ЛКСМУ Київського університету". Він стояв біля столу, тримав у руках папери й щось пояснював студентам-активістам, які стовпилися навколо нього. Невисокий на зріст, він немов би піднімався над ними, виглядав вищим і дорослішим. Його слухали з увагою та захопленням. Ставили питання, на які відразу ж отримували конкретні й ділові відповіді. "Це лідер, – промайнула думка, – вождь, керівник комсомольської організації". Так воно й було насправді. Леонід Васильович був організатором і лідером молодіжного руху, умів відстояти молодіжні інтереси перед ректоратом і партійною організацією, добитись справедливого рішення, а тому й користувався неабияким авторитетом серед молоді, викладацького складу та керівництва університету.

На мій погляд, типологічно він належить до когорти людей, які здатні приймати рішення й нести за них відповідальність. Не лукавити, не ховатись за чужі спини, не тікати від проблем, а розв'язувати їх – такі головні риси характеру Леоніда Васильовича. Подібних людей мало. Але вони є. Серед тих, з ким мені доводилось працювати, я б поставив його першим. Він все брав на себе: і проблеми, і суперечності, і відповідальність. Причому, у всіх сферах тодішнього студентського життя, пізніше – у сфері організації навчального процесу на філософському факультеті, де працював заступником декана; у роботі з іноземцями як

проректор; в управлінні Інститутом міжнародних відносин як його директор, нині – у статусі ректора найпотужнішого і престижного, авторитетного та величного вищого навчального закладу України – Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Для цього треба мати мужність і тверду волю, бути наполегливим і терпимим, коректним і справедливим. Усі ці якості притаманні Леоніду Васильовичу, як мені здавалось, від дитинства, навчання в школі, служби у лавах Радянської армії. Їх він несе впродовж життя, власним прикладом показує нам як і що треба робити, щоб забезпечити справедливість у всіх справах, до яких нас кличе наша власна доля.

Леонід Губерський є справжнім, великим і достойним ученим-філософом. Більшість філософських праць ми написали разом і тому я знаю, про що говорю. Небагатослівний і, як кажуть, "не дуже писучий", він вникав у кожну тематичну деталь, що аналізувалась, розгортав її природу і сутність і пропонував варіант рішення, яке згодом перетворювалось на текст статті, брошури, монографії чи підручника. Леонід Васильович завжди добирався до глибин та основ, піднімав планку на висоту сучасних можливостей науки, є вченим талановитим, цікавим, перспективним.

Предметом нашої спільної наукової діяльності були гострі на той час проблеми особистості та культури, ідеології і виховання, розвитку науки та освіти. Власне, гострими й актуальними вони залишаються й досі. Леонід Васильович написав і захистив кандидатську, згодом – докторську дисертацію, видав кілька сотень наукових праць, за якими навчаються сьогодні студенти-філософи та студенти інших гуманітарних напрямків.

Роботу над текстом Леонід Васильович вважав священною. Особливо, коли йшлося про підручник чи монографію. Не допустити жодної неточності, граматичної помилки, стилістичної невваженості – такі вимоги він ставить до себе й до інших. "Це ж будуть читати студенти, – не переставав нагадувати він, – вони не приймають поверховості, погрішності, недбалості". Своїми філософськими працями вчений намагався вивести студента не тільки на межу сучасного наукового знання, але й зазирнути за неї, побачити проблему в розвитку. Тим самим він запалював творчість і пишався, коли його студенти чи аспіранти "видавали" рішення, яке тією чи іншою мірою могло характеризуватись як елемент наукової новизни. Власне, завдяки вимогливості та принциповості Леоніда Васильовича і я виховав у собі подібні якості, які конче потрібні як науковцю, так і педагогу.

Не можу не сказати також про організаторські якості Леоніда Васильовича. Вони – ідеальні. Кращих, мабуть, не буває. У студентські роки він умів організувати молодь на добру й корисну справу; в армії він був старшиною й той, хто служив, знає що це означає для молодії людини й не тільки; працював на Кубі, де був викладачем та організатором роботи спілки спеціалістів СРСР, які в той час там працювали. Більш предметно організаторський таланти Леоніда Васильовича я помітив під час нашої роботи як заступників декана філософського факультету. Він був першим, я – заступником з виховної роботи. Я мав можливість спостерігати, як Леонід Васильович навів порядок у числених паперах, які тоді супроводжували службу деканату, налагодив роботу з кадрами, зумів упорядкувати обов'язки та робочий час кожного із заступників декана, спілкування із завідуючими кафедрами, роботу з викладачами та студентським активом. При цьому робота велась спокійно, без надрику та хизування, з повагою до колег, керівництва факультету й ректорату, до співробітників, студентів, обслуговуючого персоналу. Леонід Васильович за руку вітався з водіями, працівниками ремонтної служби, а одного разу вклонився та подарував квіти прибиральниці, яка обслуговувала приміщення факультету. "У неї сьогодні день народження", – якось спокійно та побутово сказав він. Я був шокований. Звідки він знав? Чому не здогадались її привітати інші співробітники деканату? Скільки ж треба мати тепла, доброти й товариськості, щоб бачити в кожній людині, насамперед, Людину, ставитись до неї людським чином. Леонід Васильович саме такий. Несе ці цінності через життя. Щедро дарує їх людям. Виховує в кожному з нас почуття та вміння дарувати людям свято.

Високі посади, сходами яких піднімався вчений і педагог, не змінили ні його ставлення до людей, ні тієї високої відповідальності, з якою він підходить до будь-якої великої чи малої справи. За роки спілкування, співпраці й дружби я зрозумів: малих справ для Леоніда Васильовича не існує. До кожної з них він підходить фундаментально як до справи життя. Можливо, саме тому йому сприяє успіх, поважають люди, довіряє високе державне керівництво.

Герой України... Найвища відзнака Батьківщини. І це справедливо, бо внесок, здійснений Леонідом Васильовичем до розвитку науки, культури й освіти України, є неоціненним. Його знають і поважають в Європі і світі. Він дійсний державний діяч і, одночасно, є Особистістю з великої літери, до якої тягнуться люди.

Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОШУК ПРІОРИТЕТІВ

(з книги "Філософія як теорія і методологія освіти")

Радикальна зміна вітчизняних і світових реалій суспільного й індивідуального буття людей обумовлює зміну філософії підготовки людини до життя, філософії освіти, на якій базуються навчальні та виховні технології, у ширшому розумінні – розгортається процес соціалізації особистості. Питання про те, чому навчати дитину та як, які пріоритети обрати в організаційному, управлінському, а головне – у виховному контексті, які якості особистості мають бути сформованими насамперед і загалом щоб людина знайшла своє місце в житті, була успішною, конкурентоздатною, зрештою, щасливою, постає як питання глобальне й центральне в контексті реформування освіти для ХХІ століття. Без його всебічного осмислення на рівні академічної педагогічної і філософської науки, обговорення в колі широкої педагогічної громадськості реформаторські кроки в освіті можуть мати лише частковий і тимчасовий успіх. Освітня політика держави в своїй основі має бути суто філософською. Будь-який інший підхід ми розцінюємо як дилетантство, аматорство, спробу "погратися в реформу" й "прогулятися манівцями" освітнього процесу, а не цілеспрямовано й свідомо пройтись його головним річищем.

Серед основних чинників, за викликами яких освіта має змінити (удосконалити, зміцнити, модернізувати) власні філософські підвалини, ми виокремлюємо, по-перше, чинник глобалізації та інформаційної революції; по-друге, чинник власності, еволюція якого розгортається у контексті глобального утвердження ринкових відносин; по-третє, чинник духовності, потреба в якій є, мабуть, єдиним гарантом збереження цілісності й виживання цивілізації як в глобальному, так і в локальному вимірах.

Перші два процеси формують у людини переважно **прагматичне ставлення до життя**; останній – **духовне, моральне, чуттєве**. Усі вони є процесами об'єктивними і водночас такими, що суперечать одне одному, формують протилежні філософії світосприйняття, світобачен-

ня, світопереживання. Якій з них віддати перевагу й на основі якої філософії вибудовувати систему освіти XXI століття?

Подібна постановка питання дещо нагадує дискусію 60–70-х років між "фізиками" і "ліриками". Захоплюючись технікою та технічним прогресом, "фізики" дещо перебільшували їх роль у розвитку людства як цивілізації; подібне ж перебільшення – тільки вже в бік духовних пріоритетів, зокрема культури, мистецтва та моралі, – нав'язували суспільству "лірики". Життя виявило певний сенс обох поглядів на суспільний прогрес та одночасно показало їх крайню сутність, однобічність. І "техніка", і "дух" є найбільш фундаментальними пріоритетами людства, однак не стільки як окремо визнані, скільки в їх взаємодії і доповненні. Технічний прогрес забезпечує перспективу розвитку та, разом з тим, останнє можливо лише в його обрамленні високою духовністю та культурою. Бездуховний технічний прогрес створює екологічні проблеми й скоріш, руйнує цивілізаційні основи розвитку людства, ніж зміцнює їх. Людинотворчу й культуротворчу сутність техніки відтворює той внутрішній дух, що закладає до неї людина. Отже, ідеться про поєднання двох сутностей. Такою самою, на наш погляд, має бути й філософія "прагматичного" й "духовного" виховання особистості.

Сучасна освіта та виховання постають як вирішення суперечності між цими двома сутностями. Суперечність між ними треба вирішити, причому не шляхом знищення чи пригнічення тієї чи іншої з них, а шляхом "заглиблення до їх спільної основи", якою виступають практика (людська діяльність) та створювана нею культура. То ж яким чином можна поєднати означені настанови до єдиної філософської сутності? Спробуємо дати цьому питанню принаймні попередню інтерпретацію.

XXI століття, що розгортається, робить грандіозні виклики традиційному суспільству, національним державам, культурі, способам підготовки людини до життя, що здійснюється, насамперед засобами освіти та виховання особистості. Світ знову став майже невпізнаним. Його важко охопити єдиним поглядом, передбачити головні вектори розвитку, запропонувати превентивні освітньо-культурні інновації.

Разом із тим досить прозоро проглядаються тенденції економічної глобалізації та антиглобалізації, становлення інформаційного суспільства, посилення взаємозалежності народів і держав, утвердження демократичного порядку та ринкових перетворень у все ширшому світо-

вому просторі. Помітною є й смуга тероризму та антитероризму, локальних зіткнень, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Посилилось далекосяжне за своїми можливими наслідками протистояння Схід – Захід, Північ – Південь, ісламського та християнського світів, гуманізму та фундаменталізму.

Поряд із відчутними перевагами, пов'язаними насамперед з можливостями вільного розповсюдження інформації, ідей, поглядів, переконань, товарів, вільного пересування світом, інтеграції культурних надбань народів тощо, помітними є негативні наслідки глобалізації, зокрема загроза втрати національної ідентичності для країн, що розвиваються, занепаду національних економік, різкої поляризації між багатством меншості та зубожінням більшості населення планети, загострення суспільних і міжетнічних відносин, зменшення ролі національних держав. Для України до того ж сформувалась низка загроз-викликів, пов'язаних з важкою екологічною та демографічною ситуацією, спадом виробництва, обвальним зростанням бідності, захворюваності та злочинності, деформацією моральних засад життєдіяльності суспільства.

Незважаючи на більш як десятилітній досвід трансформацій і національного відродження, Україна, здається, залишилась на грані двох світів – європейського та євразійського (або лише балансує на цій грані), не готова повноцінно та ефективно відповісти на існуючі глобальні виклики. Драматичність ситуації полягає також в тому, що впродовж цього часу Україна випробувала безліч проектів перебудови свого буття за усіма критеріями прогресу та впевнилась, що її прогрес залежить нині не тільки від дефіциту планів і теорій економічного, політичного й культурного розвитку, не тільки від застарілих технологій і нестачі коштів, але й від дефіциту людей з їх необхідними інтелектуальними та моральними якостями.

Історичний виклик на освічену, культурно та морально розвинену людину, створення людського потенціалу реформ залишився поки що без належної відповіді.

Україна, як власне й весь світ, перебуває в очікуванні нової епохи та одночасно намагається відшукати соціальну, економічну та науково-технологічну платформу виживання, нову парадигму підготовки людини до життя, яка б забезпечила не лише адаптивне ставлення до дійсності, але й розвиток людини як її активного суб'єкта й творця.

Центром цієї парадигми є освіта, що розвивається як відповідь на виклики цивілізації і, одночасно, – як відповідь на потреби людини знайти своє місце та можливості самореалізації у новому глобальному просторі. Освіта, її організація, загальна філософія розвитку перебувають в епіцентрі дискусій, що розгорнулись нині в світовому інтелектуальному середовищі.

Вагоме слово у цьому зв'язку має сказати й українська педагогічна еліта. Історично вона завжди перебувала на передових позиціях. Усьому світові відомі імена та ідеї видатних українських педагогів – М. Пирогова, К. Ушинського, Г. Ващенко, С. Русової, А. Макаренка, В. Сухомлинського... Ми маємо продовжити їх пошуки в контексті сучасної історичної епохи, здійснити широкоформатний прогноз розвитку освітнянської справи, запропонувати суспільству фундаментальні нововведення, які б забезпечили ефективну модернізацію освіти, як того вимагає практика.

Як відомо, фундаментальні цілі освіти століття сформульовані у доповіді міжнародної комісії під керівництвом Жака Делора "Освіта для 21 століття", підготовлені для ЮНЕСКО у 1996 році. "Перед численними викликами, які ставить перед нами майбутнє, – стверджує цей документ, – освіта є необхідною умовою для того, щоб дати людству змогу посуватися вперед до ідеалів миру, свободи та соціальної справедливості."

У дусі цієї стратегії, Ліссабонської угоди, Болонського процесу, інших міжнародних угод у сфері освіти й здійснюється освітнянська реформа в Україні. Останні роки позначені низкою освітнянських інновацій, спрямованих на збереження досягнень минулого й, одночасно, на модернізацію системи освіти, відповідно до вимог часу, новітніми надбаннями науки, культури та соціальної практики.

Із погляду розвитку української освіти останні роки можна вважати глибоко пошуковими й успішними: по-перше, розроблена й затверджена на найвищому державному рівні Указом Президента України Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття, прийнята другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти у жовтні 2001 року; по-друге, вийшли у світ Укази Президента України щодо розвитку освіти. Парламентом держави прийнято Закон України "Про вищу освіту", який нині оновлюється, відповідно до потреб часу, Урядом України затверджена Державна програма "Вчитель". Ці заходи аж ніяк

не є випадковими. Вони інтегровані до єдиної, цілісної системи *державної політики* модернізації української освіти, яка послідовно втілюється Міністерством освіти і науки, незважаючи на труднощі трансформаційного періоду та обмежені економічні можливості держави.

"Національна доктрина..." є документом стратегічного значення. Вона визначає загальну філософію освіти, пріоритети та принципи, основні напрями й механізми розвитку на першу чверть поточного століття. Принциповими в ній є положення про необхідність забезпечення рівного доступу до якісної освіти, утвердження новітніх інформаційних педагогічних технологій, мовних стратегій освіти. Українська освіта має стати орієнтованою на особистість, демократичною, конкурентоздатною у світовому освітньому просторі. Базуючись на національній ідеї українського державотворення, вона спрямована на утвердження національних інтересів, має здійснюватись упродовж життя, відповідати потребам особистості та суспільства, які постійно змінюються.

За свідченням міжнародних експертів, наша Доктрина відповідає вимогам часу, сучасним і перспективним європейським і світовим освітнім стандартам, провідними тенденціям їх розвитку. Разом із тим, прийняття Доктрини не розв'язує всього комплексу проблем, які накопились у сфері освіти, вона лиш визначає основні орієнтири, парадигму (загальну філософію) її розвитку у майбутньому. Цей документ слід розглядати не в статичній, а в динамічній формі всього суспільного розвитку. Його орієнтири можуть бути уточнені за мірою зміни суспільних пріоритетів. Реалізація Доктрини безпосередньо залежить від соціальної активності працівників освіти та її керівників, які мають стати активними суб'єктами (кожен на своєму рівні) освітньої політики.

Ми, представники наукової педагогічної громадськості, маємо забезпечити теоретико-методологічне підґрунтя, педагогічно виважені й експериментально перевірені конкретні заходи (і засоби, у тому числі й фінансові) впровадження Доктрини у реальну освітню практику.

Першою і, очевидно, головною з них є проблема *модернізації змісту освіти*, приведення його у відповідність до найновіших надбань сучасної науки, культури та соціальної практики. Орієнтуючись на сучасний ринок праці, до пріоритетів освіти сьогодні зараховує вміння оперувати такими технологіями та знаннями, що задовольняють потреби інформаційного суспільства, готують молодь до нових ролей у цьому суспільстві. Важливим сьогодні є не тільки вміння оперувати власними знаннями

ми, а й бути готовим змінюватись і пристосовуватись до нових потреб ринку праці, оперувати та управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись упродовж життя.

Освіта сьогодні ставить перед собою нове завдання – сформувати в учня вміння вчитись. У шкільній освіті сьогодні домінують такі тенденції, як запровадження основного ядра знань, своєрідного базового мінімуму, на якому вибудовується подальший комплекс знань, умінь, відношень, навичок, компетентностей; формування цілісного сприйняття світу; оновлення змісту традиційних дисциплін; запровадження нових нормативних і спеціальних курсів.

Зміст суспільних і природничих наук (дисциплін) сьогодні спрямований, насамперед, на збереження оточуючого середовища, формування культури миру, вирішення етнічних і міжконфесійних конфліктів, полікультурності та толерантності, гуманістичних цінностей, громадянських якостей людини, її демократичного світогляду.

Важливим компонентом змісту освіти в економічно розвинених країнах є цінності, стиль і культура життєдіяльності європейського суспільства, ринок праці в цьому регіоні.

У зв'язку зі зміною змістових компонентів освіти відбуваються **зміни технологій їх реалізації. На передній план виходять інформаційні технології, дистанційне навчання**, які охоплюють мережі університетів і шкіл, систему підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, застосовуються в сфері обміну педагогічною інформацією. Усі ці та інші перетворення, що відбуваються в процесі модернізації змісту освіти, мають бути належним чином відображені в освітніх стандартах, які створюються.

В умовах глобалізаційних процесів, взаємопроникнення ринків праці та інтернаціоналізації національних економік освіта розглядається як своєрідний ключ до майбутнього економічного процвітання, ефективний засіб боротьби із безробіттям, рушійна сила науково-технічного прогресу та паспорт індивідуального успіху.

Надзвичайно важливою проблемою у цьому контексті стає проблема забезпечення високої **якості освіти**, яка визнається визначальним фактором розвитку та необхідною умовою успішного існування будь-якої країни. Як зазначається у нашій освітянській Доктрині, "...якість освіти є національним пріоритетом, передумовою національної безпеки держави, додержання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо

реалізації права на освіту" (*Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті*. – К.: Шкільний світ, 2002. – С. 7).

Якість освіти відстежується за допомогою моніторингу, який у сфері освіти розуміється як систематичні процедури збирання даних щодо важливих аспектів освіти на національному, регіональному та місцевому рівнях з метою безперервного відстеження за її станом і прогнозом розвитку.

Незважаючи на високу витратність, важливість моніторингових процедур на сьогодні не піддається жодним сумнівам. Моніторинг необхідний як для отримання об'єктивного зрізу стану національної системи освіти, так і її місця у світовому рейтингу. Його дані використовуються для розробки освітньої політики держави; дають змогу здійснити оцінку стану системи освіти, порівняно з іншими країнами; узгодити параметри освітньої політики зі світовими тенденціями.

У контексті входження України до світового співтовариства зазначені аспекти є вкрай важливими. На жаль, у період економічної кризи наразі система моніторингу в Україні відсутня, що не дає можливості справедливо оцінити рівень якості національної освіти.

У той самий час зарубіжні країни, у першу чергу західні, активно розвивають моніторинговий досвід, вибудовуючи складні національні моделі індикаторів якості освіти та беручи участь у міжнародних порівняльних вимірюваннях освітніх систем, що проводяться Європейським Союзом або Організацією з економічної співпраці та розвитку.

За допомогою моніторингу здійснюється аналіз:

- демографічного, соціального та економічного контексту (відносна кількість осіб шкільного віку, зв'язок між людськими ресурсами та економічним зростанням тощо);
- ресурсів, що вкладаються в освіту (стан шкільних будівель, шкільного обладнання, забезпечення дидактичними матеріалами);
- освітнього процесу (кількість навчальних годин, днів тощо);
- результатів, які продукує освітня система (досягнення учнів з ключових дисциплін, відсоток учнів, що склали випускні екзамени, що вступили до вищих навчальних закладів).

Успішний розвиток української освіти безперечно залежатиме від створення та запровадження системи моніторингу якості. При визнанні такої необхідності на законодавчому рівні черга за кропіткою прак-

тичною роботою для створення реальної можливості для України мати освіту високої якості.

Важливою складовою сучасної філософії модернізаційних процесів у системі освіти є принцип демократизації управління, прозорості прийняття рішень, фінансування, перспективного планування. Модернізація управління освітою передбачає, насамперед, його децентралізацію, що успішно реалізується в освітніх систем різних країн світу.

У Європейському звіті про якість шкільної освіти децентралізація освіти визначена як одна з п'яти ключових проблем майбутнього. Тут зазначено, що зміщення акценту в процесі прийняття рішень на рівень школи є важливою політичною стратегією, яка викликана недостатністю довіри до здатності держави адекватно реагувати на потреби все більш вимогливого населення. Стверджується, що рішення повинні мати право приймати безпосередньо ті, кого зачіпають їх наслідки.

Децентралізація, у деякому сенсі, є засобом перенесення політичних дебатів про якість освіти на нижчі шаблі освітньої системи. Надання більших повноважень нижчим рівням системи означає перекладання на них відповідальності за визначення того, що вони розуміють під якістю освіти та передавання їм прав "володіння" своєю частиною системи.

Процес децентралізації часто розглядається як позитивний і неминучий, але поряд з цим як такий, що породжує свої проблеми. Оскільки саме держава несе відповідальність за забезпечення якості освіти для всіх, потрібна гарантія, що така система дійсно сприяє реалізації даної мети. За своєю природою децентралізація веде до поглиблення різниць у стандартах шкільної освіти на місцях. Складність розробки стратегічної політики полягає у визнанні, що такі відмінності мають право на існування, у перетворенні їх на можливості, які сприяють учням реалізувати свій потенціал.

Кілька років тому Міжнародний Інститут планування освіти в Парижі опублікував збірник праць "Від планування до дій: урядові ініціативи щодо поліпшення школи". На прикладі досвіду багатьох країн був зроблений аналіз головних шляхів, якими органи управління освіти старалися досягнути істотних позитивних змін на рівні шкіл. Цими шляхами є поліпшення підготовки вчителів, зміни із вдосконалення підручників, упровадження державного тестування навчальних досягнень, збільшення впливу місцевої громади на навчальні програми. Очевидно, і для нас ці шляхи мають стати пріоритетними.

Додамо до цього лише наступне: Україна має розробити нову політику по відношенню до викладачів, яка включатиме нові професійні стандарти й інструкції щодо ставок окладів і кар'єрного зростання, разом з удосконаленням попереднього навчання і навчання за місцем роботи. Це має супроводжуватися підготовкою і публікацією кращих нових навчальних матеріалів і обладнання.

Сфера освіти має впровадити ефективні засоби контролю, планувати та здійснювати регулярні стандартизовані оцінки. Стратегія у сфері освіти має відповідати фінансовим реаліям. Оскільки державні фінанси залишаться обмеженими у середньостроковій перспективі, Уряд має визначити обмежену кількість стратегічних пріоритетів, які він може фінансувати та підтримувати.

Наразі не всі діти одержують освіту однакової якості. З огляду на якість вхідних чинників особи, які мешкають у сільських чи гірських районах або бідніших областях, обслуговуються неадекватно. Соціальна підтримка має надаватися, насамперед, з метою забезпечення якісної обов'язкової освіти для всіх, незалежно від соціально-економічного статусу дітей або їхніх сімей чи географічного розташування, і приділяти особливу увагу потребам вразливих громад і бідних сільських районів. Досвід багатьох країн показує, що для дітей із сімей з низьким рівнем матеріального достатку є два шляхи для успіху – отримання якісної освіти або участь у кримінальному бізнесі. Держави, які не докладають спеціальних зусиль до надання освіти дітям із груп соціального ризику, сприяють розвитку кримінального життя країни та підвищенню соціальної напруги. Справедливим є й інший висновок: забезпечення рівного доступу до отримання якісної освіти для всіх соціальних прошарків населення є одним із факторів стабілізації соціальної ситуації у країні.

Головним завданням управління у сфері освіти має бути перегляд відповідних ролей центральної, регіональної і місцевої влади з метою встановлення добре інтегрованих інституційних обов'язків, які мають забезпечити високоякісну освіту, адекватне фінансування та ефективне управління.

Необхідно визначити середньострокові цілі політики у сфері освіти та взяти участь у визначенні фінансових процедур асигнування й пріоритетів. Єдиним найважливішим фінансовим інструментом має бути

формула розподілу, що ґрунтуватиметься на пріоритетах стратегії у сфері освіти, а також на кількості користувачів.

Стратегія надання рівного доступу до якісної освіти може базуватися на двох принципах: адресне надання бюджетних коштів і матеріально-технічного забезпечення для освіти дітей з особливими потребами кожній дитині за правилом "кошти за дитиною"; максимально повне та всебічне використання можливостей, які надають для отримання якісної освіти для цих категорій дітей, існуючі політика, законодавство, структурні елементи механізму їх реалізації та існуючі методики та технології навчання.

Сучасна політична стратегія орієнтована на розвиток і фінансове забезпечення існуючої, історично створеної **системи закладів освіти**. Нова стратегія передбачає надання бюджетних коштів держави у формі ваучеру (чи на зразок страхової медицини), **конкретній дитині**, так щоб гроші йшли за дитиною і, власне, батьки разом з нею обирали той заклад, в якому вона хоче та може здобувати освіту.

Соціально-філософська та правова основа такої політики зрозуміла. Вона полягає у тому, що кожна дитина має свою частку національного багатства, яке накопичено країною та державою, вона має право користуватись нею у повному й конкретно вираженому обсязі. Ця частка має доходити до неї, використовуватись нею не тільки у вигляді коштів, але й тієї матеріально-технічної бази освіти, охорони здоров'я, якою володіє країна, спадкоємцем якої є кожна конкретна дитина та всі наші діти в цілому. Усе це має працювати на них та ефективно спрацьовувати.

Така форма фінансування освіти й виховання існує не тільки в розвинених західних країнах, але й у наших близьких сусідів – у прибалтійських республіках.

В умовах переходу до суспільства, що базується на знаннях, потрібно не тільки шукати щось нове, але продовжувати втілення в життя й розповсюдження педагогічних технологій, в які вже вкладені великі інтелектуальні ресурси та які довели власну ефективність. Безпрецедентним прикладом є технологія розвиваючого навчання, яка недостатньо активно використовується в освіті України.

Стратегічним принципом нової системи управління освітою є підтримка участі в ньому так званого "третього сектору" – громадських освітянських організацій, батьківських комітетів, асоціацій педагогів і

керівників закладів освіти тощо. Наразі цей ресурс є, скоріш, ресурсом майбутнього, який все ще мало використовується в Україні.

Одним із найяскравіших інноваційних виявів глобальних тенденцій суспільного розвитку є ***утвердження інформаційної цивілізації і відповідної їй інформаційної культури суспільства та особистості***. Цей процес вносить принципові зміни до загальної філософії освіти, ставить нові завдання і, одночасно, відкриває нові горизонти психолого-педагогічного пошуку.

Інформаційне суспільство – це новий, особливий етап життєдіяльності цивілізації. Він базується на інтелекті. Його головною дійовою особою є людина, яка володіє інформацією, комп'ютерною та лазерною технікою, біотехнологіями та генною інженерією, електронікою, теле- і відеокommунікаціями тощо.

Разом зі світом до фази інформаційного суспільства вступає й Україна. І хоч рівень інформатизації у нас все ще далекий від оптимального, саме він (і перспективні завдання його розвитку) обумовлюють зміну соціальної ролі та відповідальності людей, які забезпечують виробництво, передавання та розповсюдження інформації, виробників сучасної інформаційної техніки й технологій, учених і працівників освіти. Інформаційне суспільство змінює не лише виробництво, а весь стиль і спосіб життя людей. Його основою стають комп'ютерні технології з їх фундаментальною функцією заміщувати або посилювати розумову працю людини. Інтелектуальне виробництво поступово утверджується як провідна галузь суспільного виробництва. Інтенсивно зростає значення інформації як стратегічного ресурсу цивілізаційного зростання, посилюється роль засобів масової комунікації, змінюється процес підготовки людини до життя, характер освіти та виховання.

Якою має стати загальна філософія освіти інформаційного суспільства? У чому принципова новизна новітніх парадигм освітньо-виховної діяльності, що розгортаються в інформаційному просторі та завдяки інформаційним педагогічним технологіям? Які першочергові питання постають у цьому зв'язку перед нашими науками, які відповіді підготували на них наші вчені? Маємо приємність зазначити, що ця тема займає гідне місце в системі наукової діяльності Академії педагогічних наук України. В Інституті педагогіки (директор – академік В. Мадзігон), зокрема, створено комплекс методичних рекомендацій використання мультимедійних технологій у навчальному процесі за-

гальноосвітньої школи. Суттєвими є доробки вчених Інституту психології (директор С. Максименко), розроблено ієрархічну концепцію проектування комп'ютерних, зокрема інтелектуальних і гіпертекстових навчальних систем; підготовлено серію посібників для студентів педагогічних закладів і вчителів. Вагомий внесок до розвитку цієї справи здійснили співробітники Інституту засобів навчання (директор В. Биков), інших наукових підрозділів Академії. Доречно у цьому зв'язку згадати комплексні інформаційні інновації і їх психолого-педагогічне осмислення, упроваджені до навчального процесу у Тернопільському педагогічному університеті (ректор – член-кореспондент АПН України Володимир Кравець), Національному технічному університеті "КПІ" (ректор – дійсний член нашої академії М. Згуровський), Вінницькому професійно-технічному училищі № 4 (директор – О. Дмитрик), Київсько-Печерському ліцеї № 171 "Лідер" (директор Кравченко).

Разом із тим, філософія освіти інформаційного суспільства осмислена ще не достатньо повно. Має йтися не лише про окремі, хоч і вагомі, розробки, а про комплексне, широкоформатне, міжгалузеве дослідження, налагодження співпраці з науковцями системи охорони здоров'я, телекомунікацій, виробниками комп'ютерних програм, навчальних закладів, що готують фахівців відповідного профілю. Склалась парадоксальна ситуація: учень чи студент сьогодні більше розбирається в комп'ютерах, ніж його учитель чи викладач! Очевидно, потерпає інформаційна підготовка майбутнього вчителя. Педагогічні університети, на жаль, ще не стали провідниками новітніх інформаційних технологій, причому не лише через нестачу коштів чи комп'ютерної техніки, а насамперед, через інерцію мислення та завзятий опір новому, небажання освоювати та впроваджувати нове, рухатись у ногу з часом.

Проблем у царині впровадження інформаційних технологій, між тим, накопичилось чимало, особливо у частині запобігання шкідливих впливів на психічне та фізичне здоров'я людини (комп'ютерне випромінювання, розлад психіки перенасиченням інформацією або окремими її змістовими елементами, наявність комп'ютерної ігрової наркоманії, віртуалізації міжособистісного спілкування тощо). Вони потребують оперативної відповіді вчених. Вагоме слово тут мають сказати й педагогіки-практики. Формування інформаційної культури молоді має стати однією з основних цілей навчання та виховання в багатоступеневій системі освіти, орієнтиром руху її сучасної професійної підготовки.

Низка питань філософського, загальнокультурного та психолого-педагогічного ґатунку постає у зв'язку з *адаптацією української освіти до потреб ринкової економіки*. Реальністю є існування й досить ефективне функціонування приватних дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, ліцеїв і гімназій, вищих закладів освіти. Нині в Україні діє, зокрема, 93 вищі навчальні заклади III–VI рівнів акредитації та 78 вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації. Це становить 11,3 % мережі вищих закладів освіти України. Кожний 10-й студент навчається нині в закладах освіти недержавної форми власності. Якщо додати до цього ще й те, що майже 50 % студентів державних закладів освіти навчаються за контрактом, то можна вже говорити про цілу армію "приватного сектору освіти", яка потребує до себе особливої наукової й організаційно-управлінської уваги.

Поява на освітянському просторі України недержавного сектора висуває перед педагогічною та психологічною наукою низку принципово нових завдань. Ідеться про осмислення нових стосунків, що складаються між студентами і викладачами приватних закладів освіти; принципові зміни в організації навчально-виховного процесу; психологічний клімат у колективі; можливості інноваційної діяльності; конкуренцію між закладами освіти різної форми власності тощо. На жаль, до осмислення цієї проблематики ми ще практично не підійшли.

Період конфронтації між державними та недержавними закладами освіти, характерний минулому десятиліттю, очевидно, закінчився. Не витримали конкуренції і "зійшли з дистанції" приватні заклади, що не змогли налагодити навчально-виховний процес на належному рівні. Одночасно зміцнились і потужно заявили про себе модернові приватні заклади, які не лише розширили освітній простір держави, але й поглибили його інноваційну напругу, педагогічну творчість.

Для таких освітніх закладів характерний високий рівень інноваційної діяльності. Вони, наприклад, перевели із площини теоретичних дискусій у практику роботи дистанційну освіту; налагодили ефективне використання сучасних комп'ютерних технологій; зробили своєрідний прорив у запровадженні безперервної освіти та особистісно орієнтованого навчання, нових авторських програм і методик навчання. Вони інтенсифікують навчальний процес, організацію навчання, управління закладами освіти та їх структурними підрозділами. Зрештою, й сам контингент викладачів і студентів приватних закладів освіти, їх цінніс-

ні орієнтації, світоглядна культура багато в чому відрізняються від тих примітивних уявлень, які склалися на початковій стадії функціонування цих закладів.

Усі ці народжені нашим часом явища та науково-педагогічні проблеми вимагають глибокого дослідження, педагогічної оцінки, а кращий досвід – поширення. Варто звернути увагу на появу в Академії і перших структур для дослідження проблем приватної освіти. Маємо на увазі створення в Інституті вищої освіти позабюджетного відділу інноваційної освіти, який розгорнув цікаві дослідження.

Зазначимо, що й самі приватні заклади виявляють інтерес до розробки актуальних філософських, психологічних, педагогічних проблем розвитку освіти. У "Народній українській академії" (ректор В. Астахова, Харків), наприклад, відкрито наукову лабораторію з дослідження проблем безперервної освіти. Вона працює як підрозділ Інституту вищої освіти АПН України. У Рівненському економіко-гуманітарному інституті (ректор – А. Дем'янчук) заснована наукова лабораторія для дослідження проблем виховання учнівської молоді в умовах ринкових відносин. Ця сама тематика є провідною й для науково-дослідних лабораторій Європейського університету (ректор І. Тимошенко, Київ), Донецького інституту ринку та соціальної політики (ректор Н. Борецька), Національної академії управління (ректор С. Єрохін).

Прирошення наукового потенціалу педагогічної науки за рахунок включення до неї професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів недержавної форми власності є позитивним явищем в розвитку сучасної психолого-педагогічної науки. Одночасно підкреслимо, цей процес не можна спрощувати. Не все оригінальне є новим, не все нове – оригінальним. Суб'єктами інноваційної педагогічної діяльності є дитина, учень, студент, учитель, педагог. Це зумовлює нашу відповідальність за науковий супровід усього того, що діється чи має здійснитись у освітянському просторі. Ми й надалі пред'являтимемо до цих питань посилену увагу й не менш посилену вимогливість.

Важливою й не достатньо дослідженою складовою загальної філософії освіти ХХІ століття є проблема, пов'язана з таким глобальними процесами сучасної епохи, як *інтелектуальний перерозподіл світу*, що все відчутніше позначаються на житті практично всіх країн світу. Не є винятком й Україна. Інтелектуальний перерозподіл здійснюється, насамперед, між окремими країнами та регіонами. При цьому просте-

жується характерна закономірність: інтелект рухається туди, де є можливість його реалізації, тобто до розвинених країн світу, насамперед до Канади, США, Великої Британії, Німеччини. Незважаючи на превентивні заходи, відтік інтелекту з України не зменшується. То ж постає питання, якими втратами в майбутньому обернеться для нас цей процес? Чи можна його призупинити, чи не порушує це базових конституційних прав людини?

Друга хвиля інтелектуального перерозподілу проходить між основними соціальними стратами. Якщо в минулому основним носієм, суб'єктом інтелекту вважалась інтелігенція, то сьогодні таку можливість має практично кожен, хто має доступ до інформації, володіє відповідною технікою та інформаційними технологіями. Помітною у цьому зв'язку стає тенденція формування потужної групи інтелектуалів, яка живе у віртуальному світі, створює та відтворює власну субкультуру, із позицій якої намагається диктувати суспільству віртуально вивірені цілі.

Третя хвиля процесу інтелектуального перерозподілу здійснюється через основні професії, які змінюють одна одну практично через два-три роки. Сучасна людина щорічно має справу з новими знаннями та виробничими технологіями; новими інструментами та матеріалами; вимогами до якості виробничої діяльності; регулятивними нормативами та механізмами; способами передавання інформації; соціальним і культурним середовищем, в якому розгортається їх суспільна та індивідуальна життєдіяльність.

У майбутньому людство, очевидно, винайде універсальний алгоритм адаптації людини до такої ситуації. Однак фактом залишається й те, що нині такого алгоритму немає. А якщо це так, то залишається одне: навчити людину оперативно, системно та послідовно освоювати нове знання та інформацію за мірою їх перманентного накопичення та розвитку, тобто забезпечити освіту впродовж життя, яка має стати способом і стилем суспільно-індивідуального буття людини інформаційного суспільства.

Освіта впродовж життя є унікальним механізмом виживання людини та людства в інформаційну епоху. При цьому слід зважати на те, що цей механізм не лише забезпечує адаптацію людини до ситуації, але й здійснює зворотній вплив на неї шляхом вияву її (людини) творчої активності.

Не менш актуальним і проблемним є завдання *підготовки учнів і студентів до життя в системі демократичних відносин*, що поступово утверджуються в царині політичних, ширше – суспільних відносин сучасної України. Ідеться про формування культури демократичного мислення та поведінки, світовідчуття людини, її повсякденної практики, яка має базуватись на демократичних цінностях.

Які зміни у цьому відношенні мають відбутись у системі освіти? На якій філософії маєте будуватись навчання демократії і демократичне виховання особистості? Як забезпечити органічний синтез національних і загальнолюдських пріоритетів? Чи можемо ми запропонувати реалістичну й виважену методологію й методику, педагогічні технології і техніку формування демократичних цінностей? На жаль, незважаючи на досить помітну теоретичну та експериментальну (практично-педагогічну) подвигу останніх років про повне, системне, цілісне й самодостатнє теоретико-методологічне забезпечення цього напрямку, говорити ще зарано.

Вітчизняна педагогічна наука навряд чи прискорить свій розвиток, якщо не буде серйозно перейматися питаннями *філософського бачення співвідносності раціонального та ірраціонального, науки та релігії, віри та розуму*. Без цього, гадаємо, не скоро викристалізуємо основу основ новітньої теорії навчання та виховання – нову картину світу, отже будемо ще вельми далекими від створення того наукового супроводу, який "працював" би на реалізацію філософії соціокультурних змін, реформувань і модернізацію освіти.

Філософське бачення нової картини світу – це, передусім, визнання факту домінування у буттєвості відкритого раціоналізму, вибудованого на принципах глобального еволюціоналізму, єднання наук про природу й наук про духовність, тобто синтезування різних способів духовно-практичного осягнення світу.

Простіше кажучи, нова картина світу – це, за великим рахунком, корелят світоглядних ідей та ідеалів протилежних культурних традицій. Вона утворює таку матрицю людської поведінки та діяльності, яка виключає конфронтацію, забезпечує конструктивізм і неможливість тим самим домінування в житті істини без (поза) моралі. Ця картина світу спонукає, приневолює будь-кого до морального вдосконалення та самовиявлення.

Наголосимо ще ось на чому. За своєю сутністю означена матриця глибоко гуманістична та педагогічна. Бо звільняє буттєвість від антагонізмів

мів, ворожнечі, безперервних суперечностей і протистоянь, тобто потенційно "працює" на культуру та матеріалізацію її у цивілізованість, а отже є затребуваною для філософії освіти інформаційного суспільства.

Понятійним віддзеркаленням і фокусом цього може бути доволі вже вкорінене до нашого наукового лексикону поняття "толерантність", що, за визначенням ЮНЕСКО є "єдністю в різноманітті", обов'язком сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії і правопорядку. Скажемо навіть більше – своїм змістом толерантність передає освітянські проблеми, отже – оголює та загострює завдання педагогічної науки.

Не можна обійти мовчанням у такому разі спроби й зусилля релігійних організацій укоренитися в освітньо-виховний простір, наслідком чого є, між іншим, чи не втрата освітою свого світського характеру в окремих регіонах України. А це, як відомо, суперечить Конституції, законам про освіту, прийнятим за роки нашої державної незалежності. Прикро, але доклали й докладають до цього неабияких зусиль не тільки працівники освіти, але й знакові фігури Академії.

Виникає питання – як бути нам у подальшому своєму ставленні до релігії? Що тут треба робити та зробити? Однозначно – неухильно дотримуватися вимог Конституції, законів про освіту. Далі. Розгорнути роботу в кількох тісно між собою пов'язаних напрямках.

Перший з них – започаткування діалогу з церквою з проблем етичного змісту. А тут ніяк не обійтися нам без зусиль чи не всіх академічних інститутів і, передусім, проблем виховання, вищої освіти без залучення науковців НАН, викладачів вищих навчальних закладів, журналістів тощо. Словом, треба піднімати планку етичного просвітництва на пристойний науково-педагогічний рівень; підводити освітян до розуміння, що християнство – це одна з фундаментальних підвалин європейської і вітчизняної культури, моральність – це не стільки тиражування раз і назавжди встановлених аксіом поведінки, скільки творчість і бажання конкретної людини, що продиктовані голосом совісті, обов'язку, гідності та честі. Бо в подачі богословів ці категорії мають геть інший смисл, ніж ми маємо употужнювати його в стінах навчальних закладів, перетворюючи задля цього світ буття людини, нації і світової спільноти на об'єкт і предмет прискіпливого педагогічного осмислення.

Другий напрям – наші етико-педагогічні розвідки та дослідження, широке їх розгортання та вдумливе з'ясування чому, скажімо, К. Поп-

пер пише: "У модному нині ірраціоналізмі та містичному інтелектуалізмі я бачу інтелектуальний розлад. Це хвороба, до якої не слід ставитися серйозно та яка доволі поверхнева. Проте навіть за такої поверхневої форми ця хвороба – небезпечна, бо може впливати на сферу соціальної та політичної думки". І додамо, неабияк впливає на вітчизняну педагогічну справу, шкодячи моральному вихованню та загартуванню молоді, бо відмовляє розуму людини на велич власного духу.

Третій напрям – організаційний, радше, питання утворення в Академії можливо нових спеціальних дослідницьких підрозділів, можливо зміни чи кадрового посилення вже існуючих підрозділів. Крім цього, варто прислухатися до пропозицій науковців, які порушують питання щодо реорганізації відділення теорії та історії педагогіки у відділення філософії та історії освіти. Гадаємо, тут є резон, бо така реорганізація спрямовує педагогічну науку на філософське бачення та розв'язання проблем освіти, розширює можливості кадрового збагачення Академії за рахунок кращих науковців вищої школи, яка, між іншим, сама неабияк потерпає від того, що ми тільки плануємо розв'язувати проблему стикування раціонального та ірраціонального.

В. Г. Кремень

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

В останній час проблема проведення змін в освіті постійно перебуває в полі зору педагогів, освітянських колективів і широкої громадської думки. Для їх успішного здійснення, крім усього іншого, необхідне чітке розуміння об'єктивних змін у суспільному розвитку, нових вимог до людини з тим, щоб зміни в освіті максимально сприяли підготовці людини до життя та діяльності в ХХІ столітті. У цьому відношенні досить плідними є філософсько-методологічні напрацювання провідних вчених України, зокрема академіка НАН України і НАПН України, ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Героя України Л.В. Губерського – людини, яка все життя присвятила освіті України та дуже багато зробила як у практичній роботі з її розвитку, так і в науково-теоретичному обґрунтуванні реформування цієї надзвичайно важливої сфери життєдіяльності.

Чому потрібні зміни

Серед найважливіших причин необхідності проведення суттєвої модернізації освіти, як впливає з робіт Л.В. Губерського та інших зарубіжних і вітчизняних учених, треба назвати наступні.

Перше. Людство вступило в новий тип цивілізації – інноваційний. Його характерною рисою є постійна змінюваність, динамізм змін. Змінюються знання, технології, інформація, обставини життя тощо, і відбувається це значно швидше, ніж зміна поколінь. Отримані знання дуже швидко застарівають і з'являється потреба у нових знаннях.

Постає завдання – по-новому визначити мету навчання та функції навчального процесу. Сьогодні як ніколи раніше актуальні два завдання – виробити у дитини уміння, навички та бажання навчатися впродовж життя, щоб завжди бути конкурентоспроможною, а також навчати дітей того, що буде основою, методологією життя та діяльності людини. Забезпечити індивідуальну та самостійну роботу учня, студента (згадаймо вимоги Болонського процесу), перебувати зміст і методики навчання (вчити не знанням, скажімо, про

іноземну мову, а вчити мовленню на основі знань, це саме стосується й інших предметів). І тоді ми матимемо знанняву людину, для якої знання – фундамент життя. Суспільство таких людей і буде дійсно знаннявим суспільством.

Про ці проблеми зокрема йшлося у змістовній доповіді Л.В. Губерського "Освіта й наука у вирішенні завдань інноваційного розвитку на просторах СНД", що була виголошена на спільному засіданні Ради Євразійської асоціації університетів і Ради міжнародної асоціації академії наук у Москві в жовтні 2010 р.

Друге. Сучасна цивілізація суттєво посилила комунікативне середовище, в якому живе та діє людина. Щоб у цих умовах залишитися самій собою та бути ефективною в діяльності, людина має бути самодостатньою, здатною усвідомлено діяти в густих хащах комунікацій. В освіті треба змінити самий спосіб включення особистості до навчального процесу. Суб'єктно-об'єктні відносини між тим, хто навчає, і тим, хто навчається, мають замінити суб'єктно-суб'єктні, де обидва учасники навчального процесу активні, рівноправні у взаємодії і взаємно пошановані. Авторитарну репресивну педагогіку необхідно замінити на педагогіку толерантності як у школі, так і в університеті.

Це потрібно не стільки освіті, скільки суспільству: стабільна демократія може бути лише там, де є критична маса людей – носіїв демократичних цінностей, що нездатні жити в авторитарному середовищі.

Проблеми особистості в сучасному світі й, зокрема в освіті, глибоко розкриваються Л.В. Губерським у багатьох працях, зокрема у низці фундаментальних монографій [1].

Третє. Досить багато уваги Л.В. Губерський присвятив дослідженню сучасних міжнародних відносин, проблем глобальних змін у сучасному світі [2]. Дійсно, розвиток людства набув глобального характеру, що робить конкурентоспроможною лише людину, здатну жити та діяти в такому просторі, тобто глобалістську людину. У її вихованні багато складових – від відповідної світоглядної підготовки, що адекватно відображає світ і місце в ньому України, до надання можливості працювати, спілкуватися та взаємодіяти в глобальному просторі, тобто підготовки мовної. На наш погляд, в освіті України, а згодом і в цілому в країні треба здійснити своєрідний мовний прорив: випускник школи має вільно володіти державною українською, рідною (російською чи іншою) мовою, якщо вона не збігається із державною та – обов'язково –

англійською мовою як світовою. Тому вивчення англійської мови має стати обов'язковим для усіх школярів.

Четверте. Нові часи вимагають корегування системи цінностей. Зокрема, треба орієнтувати дітей на бажання бути успішними в житті. Це важливий стимул до якісного навчання замість мотивації методами авторитарної педагогіки, до того ж орієнтує людину на максимальну самореалізацію.

Є цінності й традиції у суспільстві, які віджили свій час, гальмують суспільний та індивідуальний розвиток і мають залишитися в минулому. І є такі, що непідвладні часу, незважаючи на серйозні зміни в сучасній цивілізації. Серед них почуття патріотизму, національної єдності. Здавалося би, глобалізація має послабити значимість національного. Але глобалізація – це не тільки зближення народів, держав, економік. Це також загострення конкуренції між державами у різних сферах, це розширення поля конкуренції, набуття нею планетарного характеру. У таких умовах лише згуртовані нації, держави зможуть максимально усвідомити свій національний інтерес і відстояти, захистити його в процесі співпраці (конкуренції) з іншими державами. Особливо це важливо для України як держави, що з'явилася нещодавно та змушена відстоювати своє місце в уже поділеному на зони впливу світі. Патріотизм, національне єднання не тільки самоцінні самі по собі. Це ще й шлях до успішного розвитку України та заможного життя її громадян. Освіта як жодна інша сфера покликана та має всі можливості для об'єднання нації.

Проблемам виховання молоді, формування її світогляду, сучасної системи цінностей присвячена низка робіт Л.В. Губерського, зокрема монографія "Духовні орієнтації молоді: динаміка та формування" [3]. Великий внесок до формування сучасного світогляду учнів і молоді здійснюють підручники, підготовлені під керівництвом і за участю академіка Л.В. Губерського [4].

П'яте. Сучасний світ не тільки поставив нові завдання перед освітою, але й створив для неї нові можливості. Передусім це сучасні інформаційні технології, які забезпечують принаймні три функції: комп'ютерна грамотність; індивідуалізація та інтенсифікація освітнього процесу; новий тип навчальної діяльності – дистанційне навчання. У цілому – це революційна можливість заміни традиційної класно-урочної системи навчання. На жаль, українська освіта не ввійшла ще

повною мірою до сучасного інформаційно-комунікативного середовища, в останні роки цей процес навіть пригальмувався, що знайшло вияв у зменшенні постачання комп'ютерної техніки до закладів освіти тощо. Тому слід вітати проголошення Президентом України В.Ф. Януковичем 2011 р. – роком освіти та інформаційного суспільства та відповідні зусилля Уряду й Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Шосте. Висунення як провідної ідеї сучасної освіти дитиноцентризму, який передбачає максимальне наближення навчання, виховання кожної дитини до її індивідуальності. Ця ідея має пройти червоною ниткою в усьому реформуванні освіти. Саме такий підхід дозволить дитині самопізнати себе, розвинути себе на основі власних здібностей, а, ставши дорослою, максимально самореалізуватися, що є неодмінною умовою особистого щастя й динамічного та несутеречливого суспільного прогресу.

І останнє. Безумовно, крім причин об'єктивного характеру, обумовлених загальноцивілізаційними процесами, є й інші обставини, що спонукають необхідність змін в освіті. Серед них – політико-ідеологічна заангажованість і певна ізоляція від європейської і світової освіти попередньої освітньої системи в Радянському Союзі; внутрішні процеси в Україні як країні з перехідним характером економіки, політики, соціальної і духовної сфери; непослідовність і суперечливість змін в освітній сфері вже за часів незалежної України; недостатня підтримка державою та суспільством освіти й освітян, що не дозволяло вчасно та в належному обсязі проводити назрілі перетворення. Саме цим проблемам присвячені численні виступи Л.В. Губерського на засіданнях Гуманітарної ради при Президентові України, у Верховній Раді України, в Євразійській асоціації університетів тощо.

Що слід змінювати

Відповідь на це питання частково дана в попередній частині статті. Ідеться дійсно про зміни у змісті навчання – його осучасненні, розвантаженні від другорядного матеріалу, більшій практичній спрямованості, введенні до контексту змісту європейської освіти. Із цією метою за активної участі вчених НАПН України Міністерством освіти і науки України підготовлено Державний стандарт початкової освіти, наразі готується стандарт базової і старшої школи. Що стосується вищої осві-

ти, то тут активну роль у визначенні її модернізації відіграє Спілка ректорів університетів України, яку очолює ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Л.В. Губерський. На всіх рівнях освіти відбувається певне осучаснення методики викладання, здійснюються інші позитивні зміни. Хоча зусиль тут треба ой як багато ще докласти.

Але все очевиднішим стає, що українська освіта потребує більш системних перетворень. Потрібна зміна структури освіти та мережі навчальних закладів.

Перше. Щодо середньої загальної освіти. Як відомо, вона складається із трьох ступеней, початкової (1–4 класи), базової середньої (5–9) і старшої середньої школи (10–11). Так склалося історично в Україні, що поділ на ці ступені досить умовний, у всякому разі у сприйнятті учнів, більшість із яких приходить до першого класу та навчається впродовж 11 років у одній і тій самій школі, в одному приміщенні, в одному класному колективі. Це має цілу низку недоліків. Від того, що діти в початковій школі й напівдорослі – в старшій ходять в один і той самий туалет, і закінчуючи тим, що навчально-виховний процес для цих учнів потрібен суттєво різний. Не кажучи про низьку комунікативність в умовах спілкування впродовж 11 років в одному колективі. А головний недолік у тому, що навчання впродовж усіх 11 років є уніфікованим для всіх дітей, незалежно від їх здібностей, талантів і життєвих планів. Такої школи в Європі немає.

Отже, де це можливо, варто роз'єднати початкову та базову школу, наблизивши до першої дошкільні заклади. Провести також окремий експеримент з переходу до шестирічної початкової школи, як у більшості країн Європи та світу, що дало б можливість ууню у старшому віці переходити до базової освіти, що особливо важливо для тих населених пунктів, де існує лише початкова школа. При цьому, звичайно, провести відповідне коригування навчальних планів.

Основні ж зміни в іншому – слід перейти до профільної старшої школи, яка тільки й зможе забезпечити наближення навчання дитини до її здібностей і життєвих планів, що є необхідною умовою максимальної самореалізації особистості. Ці зміни були проголошені ще на II Всеукраїнському з'їзді освіти у 2001 р., пізніше – розроблена відповідна нормативна база. Але, на жаль, суттєвих змін тут не відбулося.

І, додам, не відбудеться, якщо не буде реформована мережа середніх навчальних закладів. У звичайній школі, де є, скажімо, один чи два паралельних старших класи, не можна здійснювати профілізацію, бо вже навіть через фінансово-економічні причини неможливо викладати різні за обсягом курси для кількох учнів. Проголошення ж цілого класу профільним, незалежно від здібностей дітей, може лише зашкодити учням. Вихід один – в силу цих та інших причин навчання в старшій школі (10–11 клас) слід забезпечити в спеціалізованих навчальних закладах іншого типу – ліцеях, коледжах, технікумах. Школа як уніфікований навчальний заклад звичайно має закінчуватись на дев'ятому класі.

Скажімо, учень закінчує базову середню освіту (9 класів). Залежно від сукупності життєво важливих для нього причин він обирає один із, припустимо, чотирьох основних профілів навчання: фізико-математичний, природничого-науковий, гуманітарний, технологічний. До них слід додати ще два можливі, але менш розповсюджені – художньо-мистецький і спортивний. Навчання за першими трьома профілями учень може здійснювати у відповідному профільному ліцеї, або ж це може бути єдиний ліцей з усіх трьох профілів, де створено відповідні умови для навчання, є висококвалітовані викладачі, існує належна навчальна атмосфера та головне – діють відповідні навчальні плани та програми, що передбачають поглиблене вивчення профільних предметів. Такі ліцеї можна було б створити на базі окремих середніх шкіл. Технологічний профіль полягає у навчанні у професійних ліцеях (ПТУ), технікумах і коледжах. Художньо-мистецький і спортивний профілі забезпечили б відповідні спеціалізовані навчальні заклади.

Крім інших позитивів таке профільне навчання посилює б мотивацію учнів, бо вони свідомо вибирали б цей напрямок і навчальний заклад, суттєвим чином підвищило б знання з тих предметів, з якими буде пов'язана майбутня професія. Це зняло б, скажімо, нарікання з приводу незадовільної математичної підготовки учнів, бо ті, хто пов'язує майбутнє з професією, що передбачає серйозні математичні знання, отримали б їх у відповідному ліцеї, інші з цих самих мотивів отримали б такі знання з природознавства, треті – із гуманітарних дисциплін і д. Я не кажу вже про те, що такі спеціалізовані навчальні заклади легше забезпечити відповідним обладнанням. Тут цікавіше було б працювати й вчителю, а за певного збільшення заробітної плати педа-

гогам у цих навчальних закладах можна було б зосередити дійсно кра-щих учителів-предметників. Безумовно, методики і весь навчальний процес у профільному ліцеї суттєво відрізнявся б від звичайної школи. Можна було б продовжити перелік позитивів, але скажу лише одне – практично всі розвинені країни світу мають подібний тип навчання. Зміни в цьому напрямі відпрацьовує й Росія.

Друге. На базі нинішньої професійно-технічної освіти, а також нижніх вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації слід створити окрему освітню ланку – середню професійну освіту, яка виконувала б двоєдине завдання: забезпечувати технологічний профіль навчання для випускників 9 класу і, таким чином, готувати з цієї та інших категорій учнів кваліфікованих робітників і молодших спеціалістів. Для цього слід вивести технікуми та коледжі (в усякому разі ті, що не готують бакалаврів) із ланки вищої освіти, де вони опинилися абсолютно безпідставно (відсутність наукових досліджень, професорів і доцентів, невузівські методи навчання тощо) і ввести їх до нової освітньої ланки (нагадаю, що в СРСР вони створювали систему середньої спеціальної освіти – щось подібне спостерігається в сучасній Росії) – середню професійну освіту. І дійсно, за всієї великої поваги до технікуму, коледжу важко уявити правомірність їх перебування в одній сфері – вищій освіті – поряд із Київським національним університетом імені Тараса Шевченка чи Київським національним університетом "КПІ".

Далі необхідно укрупнити професійно-технічні навчальні заклади, а там, де доцільно, то й об'єднати їх із технікумами. Нині в країні 880 закладів профтехосвіти та 505 закладів вищої освіти I–II рівнів акредитації (технікуми, коледжі), що не входять до складу університетів. Доцільно створити зазвичай не більше одного закладу на сільський район, але багатопрофільного й з правом готувати як кваліфікованих робітників, так і молодших спеціалістів. В Україні наразі більшість ПТНЗ налічує 300–400 учнів. Таких навчальних закладів часто у районі кілька, а ще й один-два технікуми. Кожен із цих закладів звичайно вузькопрофільний. У результаті неефективно використовуються кошти, відбувається пере-населення певними спеціалістами окремих районів, низьким є рівень підготовки фахівців, більшість із них не працевлаштовується за спеціальністю тощо. Бажання зберегти навчальний заклад веде до того, що за бюджетні кошти приймають для навчання учнів із професій, за якими

випускник явно не працюватиме. Така мережа професійних закладів не дозволяє оперативно реагувати на зміни на ринку праці регіону, для неї головне – самоіснування навчального закладу.

Подібна практика суперечить сучасній професійній освіті за кордоном. Скажімо, у Фінляндії, Шотландії, де автору вдалося ознайомитись з освітою в останній час, подібні професійні заклади нараховують в середньому більше 10 тис. учнів, де ведеться підготовка із різних спеціальностей: від медсестри до магістра з ремонту автомобілів. У таких закладах гнучко реагують на потреби ринку, тут легше створити відповідну навчально-матеріальну базу, налагодити зв'язок із роботодавцями. Вони можуть надавати різноманітні освітні послуги: від навчання (два-три роки як наші молодші спеціалісти та кваліфіковані робітники) до кількадечних курсів та індивідуальних консультацій фахівців. Такі навчальні заклади фінансово більш спроможні, бо здатні задовольнити актуальний освітній попит.

Про близькість функцій нинішньої системи ПТО та технікумів і коледжів свідчить принаймні те, що вже з початку 2000-х років близько 200 профтехзакладів, крім підготовки кваліфікованих робітників, успішно готують молодших спеціалістів із числа кращих своїх випускників. Та й за місцем роботи молодший спеціаліст часто йде на місце робітника, яке все частіше вимагає високої кваліфікації. У майбутньому цей процес набиратиме обертів. Тобто зазначені перетворення є адекватною відповіддю на назрілі потреби ринку праці та суспільного життя взагалі.

Третє. Потребує структурних змін і вища освіта. Уже було зазначено про необхідність вилучення із її складу вищих навчальних закладів I і II рівнів акредитації. Причому це важливо не тільки з огляду інтересів вищої освіти, але й самих цих закладів, які, опинившись у невластивій для них сфері освіти, утратили можливості успішного функціонування – вони не можуть стати повноцінними вищими навчальними закладами та, разом з тим, утрачають свою попередню сутність.

Зміни слід здійснити й щодо вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Відпадає необхідність їх поділу на два рівні акредитації. Їх статус слід визначати отриманим правом готувати бакалаврів чи також магістрів, кандидатів і докторів наук. І, безумовно, потребує оптимізації сама мережа вищих навчальних закладів. Тільки ледащий не говорить і не пише про це. Правда частіше йдеться про те, що у нас

багато вищих навчальних закладів і в цьому, мовляв, біда. На мій погляд, тут слід змінити акценти. Біда в тому, що у нас мало потужних сучасних університетів, які б були конкурентоспроможними в глобальному освітньому просторі. І це в першу чергу стосується регіонів. Ось чому слід ставити завдання створення в регіонах на базі існуючих навчальних закладів потужних регіональних університетів із розвинутою наукою, сучасними педагогічними школами та відповідною навчально-матеріальною базою. Схему утворення таких університетів слід відпрацювати спільно центральній і регіональній владі. Причому об'єднанню звичайно мають підлягати навчальні заклади, що перебувають в одному місті, але незалежно від профілю та підпорядкування органам управління. Створення таких університетів також дозволить ефективніше використовувати фінансові можливості, зокрема для осучаснення навчально-наукової бази.

Прийшов час розібратися із філіями та відокремленими структурними підрозділами університетів, багато з яких не забезпечують сучасну підготовку спеціалістів і дискредитують вищу освіту України. Це ж стосується й частини навчальних закладів недержавної форми власності.

Існують й інші назрілі проблеми вищої освіти. Упродовж значного часу йде підготовка та випуск бакалаврів, але їх місце на ринку праці досі не визначено, у результаті вони не затребувані суспільством як самодостатні фахівці. Корінних змін потребує аспірантура, яка зводиться сьогодні лише до підготовки та захисту дисертації на звання кандидата наук (у майбутньому доктора філософії). Думається, що аспірантура (докторантура) має бути повноцінним освітнім етапом із відповідною підготовкою, що виходить за межі власне написання дисертації. Слід установити порядок, за якого дисертацію не може захищати людина, яка не закінчила навчання в аспірантурі (стаціонарно чи заочно). Це дало б можливість, зокрема, призупинити вал дисертацій за "авторства" людей, що далекі від освіти та науки.

Як слід проводити зміни

Скажу дуже схематично. Безумовно, відповідно до чіткої концепції реформування освіти. Такий документ можна було б розробити, апробувати та винести на розгляд III Всеукраїнського з'їзду освіти, що має

бути проведений, згідно із Указом Президента України. Паралельно необхідно підготувати відповідні системні зміни всього комплексу законів, що регулюють освітню діяльність й ухвалити їх одночасно. Привести у відповідність із новим законодавством всю систему нормативних документів. Перепідпорядкувати практично всі заклади вищої освіти Міністерству освіти і науки, молоді та спорту. Зазначеному міністерству, за участю органів регіональної влади, розробити нову мережу навчальних закладів вищої і середньої професійної освіти в країні. Органам влади на місцях під контролем Міністерства розробити мережу закладів середньої освіти, звернувши особливу увагу на створення закладів профільного навчання. Провести розрахунки необхідної кількості шкільних автобусів, навчальних приладів та обладнання. Узгодити в часі вирішення усіх необхідних завдань з метою створення системи сучасних навчальних закладів освіти в країні. За умови чіткої організації, відповідальності та систематичного контролю з боку вищого керівництва держави та широкої громадськості за кілька років цілком можливе вирішення поставлених завдань щодо реформування української освіти та повноцінне її включення до європейського та світового освітнього простору.

І ще одне. Дуже важливо у проведенні змін в освіті орієнтуватися на кращі зразки діяльності вітчизняних навчальних закладів. І серед них, у першу чергу, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Навчальний заклад, який має славу, більш ніж 175-річну, історію, видатні педагогічні школи, усесвітньовідомі досягнення у розвитку науки, неоцінені заслуги у підготовці висококваліфікованих фахівців. Мудрість і далекоглядність нинішнього ректора університету академіка Л.В. Губерського в тому, що він зумів опертися на всі попередні досягнення навчального закладу, об'єднати колектив на основі визначення спільних високих цілей, шані й повазі до кожного викладача, співробітника та студента університету. Упевнений, що під керівництвом Л.В. Губерського колектив Київського національного університету досягне нових вершин в освітньо-науковій діяльності заради України та її громадян, посяде провідне місце серед кращих університетів Європи та світу.

1. Див.: Людина в сфері гуманітарного пізнання / За ред. Л. В. Губерського. – К.: Український центр духовної культури, 1998; Губерський Л. В., Андрущенко В. П.,

Михальченко М. І. Культура, ідеологія, особистість. – К.: Знання України, 2002; Філософська та політологічна освіта в Україні на перетині тисячоліть (у співавт.). – К.: ВПЦ "Київський університет", 2007.

2. Див.: Українська дипломатична енциклопедія / Голова редакційної колегії. – К.: Знання України. – Т. 2. – 2005; Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. – К.: Центр вільної преси, 2007; Інформаційна політика України: європейський контекст. – К.: Либідь, 2007; Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи (заг. ред.). – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008.

3. Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування (у співавторстві) : Монографія. – К.: Либідь, 1994.

4. Див.: Людина і світ : Підручник (керівник авторського колективу). – К.: Український центр духовної культури, 1999; Філософія політики : Підручник (керівник ред. кол., автор-упорядник). – К.: Знання України, 2003; Філософія : Навчальний посібник (у співавт.). – Вид. 3-тє, доповнене та перероблене. _ К.: Вікар, 2004; Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Соціальна філософія : Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 2006.

І. С. Добронравова

ПОСТНЕКЛАСИЧНЕ ЗНАННЯ ЯК ПРОЦЕС – КИЇВСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ШКОЛА НАДАЄ ЗАСОБИ РОЗУМІННЯ

Мета цього допису – показати, як змінюються форми організації знання в сучасній науці, на яких засадах ці зміни можна зрозуміти. Я звернусь до ґносеологічних розвідок Павла Васильовича Копніна, а саме до вчення про істину як процес [1]. Я збираюсь продемонструвати, що саме його реалістичне трактування цієї гегелівської ідеї [2] має особливий евристичний потенціал щодо адекватного розуміння специфіки саме постнекласичного знання, порівняно зі знанням попередніх етапів розвитку науки Нового часу – класичного та некласичного. Мова піде про зміну ґносеологічних засад науки, а саме про засади ідеалів і норм наукового дослідження предмету постнекласичної науки – складних нелінійних систем, здатних до самоорганізації.

Нелінійну науку, становлення якої відбувається в ході сучасної глобальної наукової революції, академік В.С. Стьопін охарактеризував як постнекласичну [3]. У ході цієї революції, як і під час попередніх глобальних наукових революцій Нового часу, пов'язаних з появою класичної і некласичної науки, виробляється відповідний тип наукової раціональності. Це означає, що змінюється система засад науки, а саме, наукова картина світу, ідеали та норми наукового дослідження та філософські засади того та іншого. Слід особливо підкреслити, що класичний і некласичний типи наукової раціональності не зникають при появі постнекласичного її типу, а продовжують успішно працювати в ході досліджень їх власних предметів.

Філософські та методологічні розвідки постнекласичної науки, які здійснювались і до появи цієї її назви у відомій статті В.С. Стьопіна в 1989 році [4] і протягом наступних двадцяти років, багато що з'ясували з приводу системи її засад. Зокрема, стараннями фундаторів нелінійної науки було усвідомлено риси світу з погляду нової нелінійної його картини. І. Пригожин писав про складність, темпоральність і цілісність як цілого світу, так і його об'єктів, зрозумілих як системи, узяті в їх становленні. Він створив нерівноважну термодинаміку, яка показала, що локальне зменшення ентропії забезпечується передаванням виробле-

ної ентропії нелінійному середовищу при становленні нового цілого [5]. Герман Хакен назвав таке становлення нового цілого самоорганізацією, що створюється кооперативним ефектом сумісної узгодженої дії багатьох елементів середовища, підлеглих параметрам порядку цього нового цілого. Він же дав назву "синергетика" новому науковому напрямку дослідження самоорганізації у різних предметних сферах і природних процесів, людської діяльності [6]. Згодом цей напрям був охарактеризований як трансдисциплінарний, оскільки синергетична реконструкція самоорганізації виявилась застосовною щодо предметів багатьох дисциплін, тобто, так би мовити, є наскрізною.

На таку рису систем, що самоорганізуються і складають предмет постнекласичної науки як людиновимірність, я поки що зважати не буду, зосереджусь спочатку на принциповій процесуальності їх існування. Здавалося б, процеси завжди були предметом науки, принаймні науки Нового часу. Так, Галілей, на відміну від Арістотеля, застосовував математику для опису механічного руху. Однак розгляд природи як математичного універсалу, характерний для всієї попередньої лінійної науки, визначав пошук закономірного як стійкого в розглядуваних процесах. Це давало можливість, маючи як предмет процеси (причому не тільки механічного руху, а й змін, описуваних термодинамікою та електродинамікою), зосереджуватись на законах, виражених математичними рівняннями, і формулах їхнього розв'язку в загальному вигляді. Недарма І. Кант писав у "Пролегоменах...", що предметом природознавства є природа, оскільки вона підкоряється загальним законам [7]. Таким чином, наука мала справу, перш за все, з необхідністю, що визначала сутність і виражалась у законах. Випадковими були початкові та граничні умови виявлення законів. Отже, знання сутності давало стійкий результат процесу пізнання, навіть коли йшлося про пізнання змін.

Методологічно це виражалось у протиставленні пояснення, передбачення та опису наукових фактів. Пояснення як функція математизованої теорії мало спільну логічну структуру з передбаченням і зводилось до логічного виведення пояснюваного явища із загальних законів теорії. Це виведення отримувалося шляхом розв'язку рівнянь за певних випадкових умов, що визначали вияв стійких законів. Опис пояснюваного явища часто передував його поясненню та базувався на іншій теоретичній мові, зокрема на мові приладових теорій.

Таким чином, існувала можливість протиставлення процесу пізнання та знання як його результату. При цьому не будь-який результат пізнання мав розглядатись як знання. За формулюванням С.Б. Кримського "знання – це результат пізнання з усвідомленням його істинності" [8]. Дійсно, навіть коли результатом пізнання є не омана, а істина, то якщо ми не знаємо, істинне отримане висловлювання чи ні, таке висловлювання ще не можна назвати знанням. Звідси всі гносеологічні проблеми, пов'язані з визначенням істини та її критеріїв і методологічні проблеми верифікації й фальсифікації наукових теорій. Не торкаючись наразі цих проблем, розглянемо, що змінилось при переході до нелінійної науки.

Ці зміни добре описав Ілля Пригожин. Він зазначав, що в нелінійній науці, крім регулярностей, потрібно зважати ще й на події [9]. Якщо в класичній науці всі події розглядались як вияв законів, то Пригожин мав на увазі зовсім інші події. Ідеться про події вибору між рівноправними, але різними можливостями, які постають в ході становлення та розвитку перед нелінійною системою. Теоретично ці події виражаються особливими точками розгалуження на графіках розв'язку нелінійних рівнянь (точками біфуркації у випадку їх роздвоєння). Вибір між варіантами розвитку в таких випадках є принципово випадковим. Таким чином, тут ми маємо справу з тим, що Гегель називав реальною необхідністю, тобто з необхідністю, "яка включає до себе випадковість" [10]. З математичного погляду специфіка розв'язку нелінійних рівнянь полягає в тому, що цей розв'язок не можна отримати в загальному вигляді. Розв'язки отримують обчислювальними методами, тобто кожного разу за певних значень числових параметрів. Тобто тепер у нас немає загальної формули, з якою ми могли б асоціювати незмінну сутність, яка є основою теоретичного пояснення.

Методологічно це означає, що за своєю логічною структурою пояснення збігається з описом, оскільки навіть за наявності ітераційної формули як розв'язку нелінійного рівняння, певна наступна ітерація в описі нелінійної динаміки може бути пов'язана з випадковим вибором в особливій точці. А оскільки невеликі розбіжності в початкових умовах роздмухуються нелінійністю, знехтувати цими розбіжностями вже не можна. Уникнути їх також неможливо, оскільки їх забезпечує сама природа за рахунок квантових флуктуацій. Отже, ідеалізації, які забез-

печували стійкість теоретичного результату в лінійній науці, у нелінійній уже не спрацьовують, і стійкість, якщо вона й присутня в деяких випадках (напр., для граничних циклів як стійких атракторів), є в будь-якому разі динамічною стійкістю. А оскільки йдеться про нелінійну динаміку, раніше чи пізніше в описі має з'явитись згадка про подію випадкового вибору в точці розгалуження.

Передбачення за старою схемою однозначної визначеності наступного значення законом вже не існує. Ця функція нелінійних теорій виконується геть іншим чином: не за визначенням діючої причини, яка заново формується в кожній точці біфуркації і діє як реальна необхідність [11], а скоріше за рахунок визначення атрактора як цільової причини в нелінійному середовищі до його входження в хаос [12] або при визначенні результатів конкуренції атракторів у динамічному хаосі [13].

Отже, знання про розгортання нелінійної динаміки є в принципі процесуальним, оскільки кожного разу це розгортання навіть за відомою формулою відбувається дещо по-різному, особливо коли мова йде про формування фракталів, принципово складних структур, які складаються в полі конкуренції атракторів в динамічному хаосі та відзначаються масштабною інваріантністю (самоподібністю) [14]. Це знання отримується за допомогою комп'ютерів та часто має вигляд комп'ютерної симуляції. Розгортання нелінійної динаміки за певною формулою відбувається дуже швидко і дозволяє стискати інформацію при відновленні складних картинок. Тобто, знання набуває дещо операційного характеру, оскільки комп'ютер власне імітує процес обчислення, який в принципі доступний і людині, але є надзвичайно трудомістким. Такі перші обчислювальні розв'язки здійснив на початку XX століття Анрі Пуанкаре, звичайно, без усіляких комп'ютерів.

Такий спосіб існування знання викликає деякі методологічні проблеми, розв'язання яких неможливе без перегляду гносеологічних засад методології. Мені вже доводилось писати [15] з посиланням на роботи М. Мамардашвілі [16] про неможливість втримувати ідеалізації розрізнення незмінної сутності та мінливого явища, що є тільки проявом сутності, байдужою до власних проявів. Коли мова йде про самоорганізацію як становлення нового цілого в нелінійному середовищі, ми маємо справу з феноменом становлення і самої сутності, і способу

її існування. Саме цей перегляд гносеологічних засад і є підґрунтям нового розуміння процедур опису і пояснення в нелінійній науці.

Крім того, в умовах нелінійної науки повне розведення таких аспектів її існування, як знання і діяльність по його отриманню також стає неможливим. Тут добре працюють не підходи до росту знання як зміни теорій [17], а ті методологічні моделі розвитку науки, які вироблені історичною школою в методології науки, зокрема методологічна модель науково-дослідницької програми І. Лакатоса [18]. У твердому ядрі програми знаходяться певні припущення про природу досліджуваних явищ, а методологічні прийоми позитивної та негативної евристики містяться і в ядрі, і в захисному поясі гіпотез. Як було мною свого часу показано [19], синергетика як напрям нелінійної науки може бути розглянута як загально-наукова програма дослідження процесів самоорганізації, що набуває трансдисциплінарного характеру. Тут як знання не можна розглядати тільки створені в різних галузях наук синергетичні теорії про відповідні об'єкти, а точніше, процеси. Важливим є знання про самі методологічні процедури, які стосуються діяльності суб'єкта. Так, без заміни принципу редукції принципом підлеглості за Г. Хакеном, можливість розуміння кооперативних процесів самоорганізації взагалі відсутня.

Здавалося б, зважаючи на всю цю процесуальність, достатньо прийняти слідом за Гегелем ідею про істину як процес пізнання [20], щоб уникнути багатьох методологічних проблем. Але як показала історія філософії науки, без попереднього переосмислення в матеріалістичному або реалістичному дусі, застосувати Гегелівські ідеї в науках про природу не випадає. Та й сам Гегель, як відомо, не вважав за можливе таке застосування своєї діалектики. І справа не тільки в тому, що до розвитку здатний, за його думкою, тільки дух. Урешті наукова пізнавальна діяльність у певному ракурсі також є духовною. Але в межах Гегелівського вчення про поняття при всій діалектиці абсолютного і відносного в істині як процесі, все ж існує абсолютна ідея як остання інстанція та мета процесу пізнання, як абсолютна істина.

Розгляд апроксимації абсолютної істини відносно істинним знанням [21], до чого тяжіли дослідники слідом за Гегелем, ставив істину поза пізнанням. Послідовний К. Поппер увів для неї спеціальний третій світ наукових істин [22]. В.І. Ленін взагалі проігнорував цю проблему. Справжній прорив до реалістичного розуміння істини як про-

цесу здійснив П.В. Копнін у тому розділі гносеології, який він називає ленінською теорією істини зі зрозумілих ідеологічних причин, але до якого Леніну було далеко.

На відміну від своїх попередників, Копнін залишає істину там, де вона тільки може і бути: не поза пізнанням, а в самому його процесі. Розглядаючи цей процес з точки зору таких його характеристик, як абсолютність та відносність, він показує, що абсолютне – те, що зберігається в процесі, а відносне – те, що з нього згодом елімінується. У будь-який момент пізнання містить в собі конкретну єдність абсолютного та відносного. І хоча з розвитком пізнання абсолютне в ньому накопичується, повністю відділити абсолютне від відносного неможливо, тим більш що принцип конкретності істини вимагає зважати на те, що хибними можуть при зміні умов стати ті судження, які щойно могли відповідати дійсності. Питання про вірогідність знання вирішується також конкретно: гідним віри є знання з визначеними границями його застосовності. Але саме визначення таких границь відбувається також процесом розвитку пізнання: від створення нових теорій до з'ясування самих границь можливості уточнення границь. Так, як сповістив на конгресі з логіки, філософії і методології науки 1991 року відомий англійський фізик М. Беррі, при визначенні границь між застосовністю геометричної та хвильової оптиками, треба використовувати оптику нелінійну. Цей приклад є особливо показовим, якщо зважити, що і геометрична і хвильова оптики створені в XVII столітті, а нелінійна в XX, тобто триста років по тому.

Таким чином, київська гносеологічна школа стає у нагоді наразі для розуміння природи постнекласичного знання. Його принципова процесуальність, як бачимо, не перешкоджає розгляду його істинності, а навпаки, сприяє такому розгляду при відповідному розумінні істини. І справа не тільки в тому, що постнекласична наука має в якості свого предмету саме процеси і навіть не тільки в тому, що це є процеси самоорганізації у їх завжди реальній необхідності. Постнекласична наука є принципово людиновимірною, тобто абстрагуватися від участі людини як в досліджуваних процесах, так і в самому постнекласичному дослідженні неможливо. З одного боку, досліджуються небайдужі для людини предмети: екологічні системи, соціум, сама людина як предмет біології та медицини. Недарма В.С. Стюпін вважає визначення

об'єктивності постнекласичного знання відносним не тільки до засобів спостереження, а й до позанаукових цінностей суб'єкта, що пізнає [23]. У певному сенсі й сам процес пізнання може стати предметом такого постнекласичного розгляду. Недарма сучасна еволюційна епістемологія користується синергетичними образами, розглядаючи ідею як атрактор в середовищі наукового знання, що складається.

Погляд еволюційної епістемології виходить з абстрагування від конкретних суб'єктів пізнання. Але самоорганізація постнекласичного знання може бути розглянута і з іншого погляду. Ідеться про таку самоорганізацію в середовищі наукової комунікації, особливо коли мова йде про полідисциплінарні наукові співтовариства, які складаються при намаганні розв'язання складних комплексних систем. У такої самоорганізації пізнання мають бути відповідні методологічні основи. Ці основи можуть бути закладені такими трансдисциплінарними утвореннями, як синергетика. Підґрунтям самоорганізації комунікативної спільноти як носія самоорганізації постнекласичного знання може бути і відповідна наукова картина світу з її філософськими засадами, і усвідомлені на відповідних філософських засадах ідеали та норми наукового дослідження.

Розглядаючи організацію та самоорганізацію наукової спільноти, ми звертаємось до розгляду науки як соціального інституту. Здавалося б в наш час державних замовлень, дослідницьких грантів та розгалуженої мережі університетів годі казати про самоорганізацію наукового співтовариства. Дійсно, багато того в наукових інститутах, що колись утворилось само організованим чином, зараз відтворюється на засадах організації. Але оскільки науці як феномену культури притаманна постійна напруга між відтворенням своїх суб'єктів і знанням, носієм якого вони виступають, та новітністю як визначальною ознакою наукового знання [24], то організаційні зусилля наукових менеджерів постійно доповнюються самоорганізацією наукової спільноти. Особливо виразно це видно, коли мова йде про становлення нової парадигми. Нові ідеї швидко стають науковою модою, а мова у будь-якій галузі життя людей – це феномен самоорганізації. Ефективність же нових ідей стає підґрунтям для самоорганізації нової наукової спільноти часто поза межами існуючих наукових дисциплін. Цікавий в цьому сенсі сучасний приклад виникнення багатьох громадських організацій науковців, які працюють в транс дисциплінарній області нелінійної науки, зокрема Українського синергетичного товариства.

Ця самоорганізація є перш за все засобом створення умов наукової комунікації. А вже в процесі цієї комунікації представників багатьох наукових дисциплін, об'єднаних прихильністю до нових ідей відбувається й самоорганізація наукового знання. Я неодноразово спостерігала, як під час наукових дискусій в таких спільнотах, відкритих то породження нового знання, оскільки в них зустрічаються не супротивники, а однодумці, відбувається народження нових смислів. І хоча висловлюють їх конкретні люди, робиться це завдяки науковому спілкуванню. Про це часто свідчать самі члени наукової спільноти, яким випадає знайти таку нову думку. Особливо сприяє такому "мозковому штурму" та відкритість до нового, яка виникає в колективі представників різних дисциплін або різних підрозділів однієї дисципліни, коли різноманітне неусвідомлюване само собою зрозуміле видобувається з глибин несвідомого, поставлене під питання переосмисленням його засад, викликаним новими фактами та новими ідеями.

Таким чином, мова йде і про самоорганізацію наукової спільноти, і про самоорганізацію наукового знання. З приводу характеристик такої самоорганізації видатний російський математик С.П. Курдюмов та його співавторка, московський філософ О.М. Князева пишуть: "Розвиток науки, як і будь-якої складно організованої системи носить нелінійний характер. Нелінійність наукового прогресу виражається, зокрема, в багатоваріантності та альтернативності розвитку наукового знання" [25]. Ця багатоваріантність, розгалуженість процесу пізнання в принципі передбачається діалектичною точкою зору. Але все ж під впливом класичного ідеалу раціональності [26] реалістична позиція, яка виходить з наявності певної привілейованої пізнавальної позиції ("погляду божественних очей") [27] передбачає врешті лінійність наукового прогресу. Дійсно, якщо приймати кореспондентську теорію істини, здається, що відповідність знання дійсності має бути однозначним. Тоді з багатьох можливостей наукового розвитку повинна залишитись лише одна. Отже, обертаючись назад, ми бачимо лінію розвитку, а розгалуження можливостей залишається тільки на майбутнє.

Однак, такий розгляд неявно виходить з застарілої концепції істини. Реалізм з "людським обличчям" [28], тобто врахування конкретної пізнавальної позиції конкретного суб'єкта, відкриває можливість визнання істинності не одного, а декількох варіантів розвитку наукового знання. Історія науки знає багато прикладів синтезу протилежних точок зору. Так, корпускулярний і хвильовий підходи до розумін-

ня світла, які виникли ще за часів Ньютона, після багатьох змін протягом розвитку фізики врешті були синтезовані як єдність дискретного та неперервного, частинки та поля у центральному понятті квантової електродинаміки, понятті квантованого поля. Інший приклад наводить Ю.Л. Климонтович у своїй редакторській післямові до російського перекладу книги Іллі Пригожина "Від існуючого до виникаючого" [29]. Мова там йде про шлях Больцмана і шлях Пуанкаре в розгляді динаміки складних систем. А. Пуанкаре вважав за необхідне простежувати динаміку руху в усіх її подробицях. Л. Больцман запропонував статистичний підхід до розгляду багаточастинкових систем, спираючись на визначення середніх значень. Зараз ці підходи виявились не такими, що взаємно заперечують один одного. Простежування нелінійної траєкторії параметру порядку в динамічному хаосі, врешті, коли ця траєкторія заповнює весь фазовий простір, змінюється можливістю застосування статистичного підходу і відповідно ймовірнісного передбачення.

Такі приклади з історії науки можна примножити. Але я думаю, що гносеологічна проблема є зрозумілою. Як треба визначати істину, щоб врахувати розгалуження перебігу пізнавального процесу і не втратити отримані на різних галузках відносні істини? Тут є принаймні дві можливості. Одна з них полягає у відмові від кореспондентської теорії істини. Цю можливість здійснює Х. Патнем в своєму "внутрішньому реалізмі" [30]. Базуючись на підході М. Даміта про істинність як обґрунтованість, він підкреслює, що умови найкращої обґрунтованості треба кожного разу визначати окремо, виходячи з аналізу конкретного стану справ. Цей шлях є врешті конструктивістським. У випадку Патнема він привів його до так званого "прагматичного реалізму".

Характеризуючи переваги помірної конструктивізму, О.В. Комар пише в нашій спільній статті: "Особливо очевидні наслідки прийняття концепту "реальності" як об'єктивної, єдиної, зовнішньої, незалежної від людини при її застосуванні до питання свободи і етики. Не дивно, що саме раціоналізм разом з ідеєю єдності світу породив формулу "свобода – це усвідомлена необхідність", тоді як з конструктивістської позиції як ніколи гостро усвідомлюється актуальність тези "моя свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини. Внутрішні обмеження задаються способами (само-) організації людини як свідомої істоти, біологічною мовою, її аутопоезом, тому "коріння" сучасно-

го "дерева пізнання" біологічне, "плоди" ж, як і дві тисячі років тому – етичні" [31]. До позиції конструктивізму схилиються і прихильники синергетичного погляду на світ і пізнання. Так, російський дослідник В.І. Аршинов [32], характеризуючи пізнання систем, що само організуються, використовує в якості наочного образу відомий малюнок Ешера, на якому рука малює руку, яка малює її саму.

Не заперечуючи переваг конструктивістського підходу, хочу підкреслити, що і можливості реалістичного підходу в розумінні постнекласичного знання не є вичерпаними. Головне – не залишатись на класичній позиції однозначно визначеної незмінної істини. Якщо розвинути розуміння істини як процесу в дусі київської філософської школи, зваживши на нелінійність такого процесу, з'являється можливість залишитись на реалістичній позиції, поєднавши її з постнекласичним типом наукової раціональності.

Тоді й на цих засадах етичні настанови можуть бути гідними стати основою комунікативної етики, яка має зараз не аби яке значення як засіб розв'язання на раціональних засадах багатьох конфліктів сьогодення [33]. Наведу приклад із власного життя, про який я вже неодноразово писала [34]. Ідеться про використання знань з синергетики для визначення власної етичної позиції в складних умовах протистояння, які склались під час помаранчевої революції. Виходячи з синергетичного розуміння середовища політичної самоорганізації в Україні як динамічного хаосу, я закликала, виступаючи на радіо "Ера", до визнання права протилежно налаштованих співгромадян на їхню позицію та обстоювання саме свободи волевиявлення обох таборів. Обґрунтування полягало в тому, що стійкі структури утворюються в динамічному хаосі внаслідок конкуренції різних атракторів, а знищення одного з них неминуче призводить до режиму з загостренням. Цю обставину корисно було б розуміти і нинішній владі – зберігати опозицію, а не намагатись її знищити. Як бачимо, і на реалістичній позиції можна формулювати етичні настанови, які цілком відповідають кращому, що існує в демократичній традиції.

Таким чином відкривається перспектива продовження розробки наукової ідеології, над якою працює Л.В. Губерський [35]. Ця ідеологія не має обстоювати вузькі класові інтереси, а виходячи зі знань про самоорганізацію суспільства, забезпечувати свободу людини як головно-го носія суспільного розвитку.

1. *Копнин П.В.* Гносеологические и логические основы науки. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
2. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики. Т. 3. – М.: Мысль, 1974. – 371 с. – С. 216.
3. *Степин В.С.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации // *Вопр. философии.* – 1989. – № 10. – С. 3–18.
4. Там само.
5. *Пригожин И.* От существующего к возникающему. – М. : Наука, 1985. – 327 с.
6. *Хакен Г.* Принципы работы головного мозга. – М. : Per Se, 2001. – С. 41–71.
7. *Кант И.* Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей возникнуть в смысле науки. – М. : Изд. группа "Прогресс", 1993. – С. 68.
8. *Крымский С. Б.* Научное знание и принципы его трансформации. – Киев : Наук. думка. – 207 с.
9. *Пригожин И., Стэнгерс И.* Время, хаос, квант. – М. : Прогресс, 1994. – С. 53–54.
10. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики. Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – С. 197.
11. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – Киев: Лыбидь, 1990. – 150 с. <http://www.philsci.univ.kiev.ua>.
12. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 234 с.
13. *Пайтген Х.-О., Рихтер П. Х.* Красота фракталов. – М., 1993. – 175 с.
14. *Мандельброт Б.* Фрактальная геометрия природы. – М. : Ин-т компьютерных исследований, 2002. – 656 с.
15. *Добронравова И. С.* Норми наукового дослідження в нелінійному природознавстві // *Філософська думка.* – 1999. – № 4. – С. 36–48.
16. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси: "Мцениереба", 1984; книга переиздана в 1994 году в Москве издательством "Лабиринт". – 90 с.
17. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. – М. : Наука, 1983. – 605 с.
18. *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – М.: Медиум, 1995. – 236 с.
19. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – Киев : Лыбидь, 1990. – 150 с. <http://www.philsci.univ.kiev.ua>.
20. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики. Т. 3. – М.: Мысль, 1974. – 371 с. – С. 216.
21. *Karl Popper.* Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge. – N. Y.; London : "Harper Torchbooks", 1965. – 417 p. – P. 232.
22. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. – М. : Наука, 1983. – 605 с. – С. 439–495.
23. *Степин В. С.* Теоретическое знание. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с. – С. 619–640.
24. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси: "Мцениереба", 1984; книга переиздана в 1994 году в Москве издательством "Лабиринт". – 90 с.

25. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М. : Наука, 1994. – С. 179.
26. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси: "Мцениереба", 1984; книга переиздана в 1994 году в Москве издательством "Лабиринт". – 90 с.
27. Hilary Putnam. Realism with a Human Face. – Cambridge, Massachusetts, London: "Harvard University Press", 1992. – 347 p.
28. Там само.
29. Пригожин И. От существующего к возникающему. – М. : Наука, 1985. – 327с.
30. Патнем Х. Реализм и разум // Современная философия науки. – М.: Изд. корпорация "Логос", 1994. – С. 138–146.
31. Добронравова І.С., Білоус Т.М., Комар О.В. Філософія науки як практична філософія: проблема свободи в постнекласичній перспективі // Філософія і політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – С.79.
32. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. – М. : РАН, Институт философии, 1999. – 203 с.
33. Апель К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики: до проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрямки. Хрестоматія. – К. : Основа, 1996. – С. 360–376.
34. Добронравова І.С., Фінкель Л.С. Динамічний хаос у соціумі як середовище соціальної самоорганізації // "Соціологія: теорія, методи, маркетинг". №1, 2005. – С. 168-180.
35. Губерский Л.В. Научная идеология и личность. – Киев : Вища шк., 1988. – 180 с.

Ф. М. Кирилюк

ГУМАНІСТ НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ

Леонід Васильович Губерський – відомий український філософ, фахівець із філософських питань міжнародних відносин, філософії політики та соціальної філософії, один із провідних учених та організаторів науки й освіти в Україні.

Леонід Васильович Губерський закінчив філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка у 1969 році, навчався в аспірантурі, захистив кандидатську (1975), докторську дисертації (1992). Із 1973 р. працює в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачем кафедри, заступником декана філософського факультету, проректором з міжнародних зв'язків КДУ імені Тараса Шевченка, проректором з навчальної роботи, директором Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а 16 жовтня 2008 року обраний ректором цього самого університету.

Л.В. Губерський автор понад 250 наукових публікацій, у тому числі більше 50 особистих і колективних монографій, підручників і навчальних посібників, зокрема, "Людина в сфері гуманітарного пізнання", "Духовне оновлення суспільства", "Матеріальне і духовне", "Культура. Ідеологія. Особистість", "Філософія", "Політологія", "Людина і світ", "Філософія політики" (у 6-ти томах), "Українська дипломатична енциклопедія" (у 2-х т.) та ін.

Наукові дослідження Л. Губерського зосереджені навколо філософських проблем людини, гуманітарного знання, ідеології, культури, політики та міжнародних відносин. Особливим рядком його творчості є праці, які засвідчують про значний внесок до розвитку ідеології, культури та політики, серед яких: "Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз" (2003) та "Філософія політики" (2004) у 6-ти томах.

Наріжним каменем, який закладено у вищезазначених дослідженнях, є проблеми людини: її сутність, соціальне, культурне, політичне в людині; людське як індивідуальне та особистісне; світ політичного та його буття, політична дія та діяльність як предмет філософського

осмислення; ідеологія як теоретико-політична парадигма буття, філософія політики як теорія та методологія політичного пізнання тощо.

Учений, відштовхуючись від екскурсів в історію соціально-філософської і політичної думки щодо визначення сутності людини, доводить, що в розмаїтті її філософських інтерпретацій перебуває своєрідний центр біфуркації, від якого відштовхувались і до якого повертались практично всі більш-менш реалістичні філософські вчення про людину, її філософські визначення. Означений центр формування є перетином кількох змістовних ліній, які викристалізуються через розуміння людини як істоти природної; мислячої (духовної); діяльної; предметної; соціальної (суспільної). Кожна філософська система, визначає Л. Губерський звичайно перебільшувала значення однієї з цих ліній, трактувала людину, недооцінюючи інших аспектів, а тим більше – їх органічної єдності, без якої про цілісне розуміння людини не може бути і йтися.

У праці "Культура. Ідеологія. Особистість" Л. Губерський підкреслює, що практично весь історичний шлях розвитку філософії є шляхом боротьби різноспрямованих філософських напрямів. Ця боротьба продовжувалась і стосовно людини. До визнання її як природно-духовної істоти наближались в минулому лише поодинокі мислителі. Звичайно їх називали "дуалістами", критикували "зліва та справа". Відмовляли в евристичності, прикриваючи істину однією з протилежностей, якій надавалося самодостатнє значення.

У сьогоденній філософії, наголошує він, протиставлення природного та духовного начал у людині розглядається лише в історико-філософській ретроспективі. Крайності обстоюють лише ортодокси. Реалістично ж мислячі вчені трактують людину не інакше, як природно-духовну сутність, намагаються проникнути в таїнство цієї єдності, осмислити значення кожної із складових і намалювати перспективу організації природного й духовного середовища, в яких ці сутності могли б знайти найбільш сприятливі умови для саморозвитку.

Положення про людину як предметну істоту нині розглядається як опорне. У предметах, що є результатом її діяльності, людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби, почуття. Світ, що оточує людину, – це світ створених нею предметів. Людське буття – предметне. У предметах людина відтворює свій внутрішній світ, відтворює себе, свою сутність.

Незаперечним є й положення автора про те, що людина – мисляча істота. Вона свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ. Свідомість – винятково людська ознака. Водночас, філософія наголошує й на тому, що людина – суспільна істота. Вона входить у свій природно-предметний світ разом з іншими. Спілкування формує мову, позиває мислення, почуття. Діяльність створює спільну основу предметного існування. Предметність обумовлює особливий, відмінний від тваринного спосіб життя, що закріплюється різноманітними інститутами, нормами, символами, сукупність яких становить світ великої людської культури.

За твердженням ученого, культура постає як синтезуюча характеристика людини як природної, духовної, діяльної, предметної і соціальної істоти. Вона охоплює її як з внутрішнього, так і з зовнішнього боку, тобто як у відношенні людини до природи (зовнішнього світу, макрокосму), так і у її відношенні до себе та інших людей (мікрокосму, світу людських відносин). Тому сутність людини не зводиться до соціальних чи природних характеристик, акцентує Л. Губерський, вона визначається лише їх органічним синтезом. Оскільки ж означений синтез концентрується в поняття "культура", чутність людини розкривається через розуміння її як культурної істоти як природного (а може, й Божественного) формовитвору, здатного до культурного (діяльного, предметного) самовідтворення, здійснює його як духовно, так і практично разом з іншими, тобто – соціально) через перетворення природного й духовного середовища, а також самої себе як істоти, що розвивається, зростає, прогресує (окультурюється) в історії.

Для сучасної політичної науки невичерпне значення має шеститомна праця "Філософія політики", одним з авторів якого є академік Леонід Губерський. Продовжуючи розвивати ідеї, викладені в монографії "Культура. Ідеологія. Особистість", він особливо підкреслює що для політичної ідеології дуже важливим є визначення людини в її багатовимірності. Особливо це такі характерні виміри, які охоплюються поняттями "індивід", "особистість", "індивідуальність".

У філософській літературі з приводу співвідношення цих понять точаться жваві дискусії. І коли, здавалося б, ученим вдалося домовитися щодо більш-менш виважених характеристик, з'являється новий погляд, який не лише "доповнює" чи "розвиває" певну позицію, а й суттєво коригує її, приводить до нового повороту досліджень, які продовжуються.

Поняттям "індивід" позначають звичайно *конкретну людину*, своєрідний соціальний атом, сукупність яких становить групу, верству, колектив, суспільство в цілому. Деякі вчені пов'язують із цим поняттям природне (біологічне) в людині. На їхню думку, в індивіді концентруються передусім біологічні властивості, а соціальні описуються поняттям особистості. Такий підхід, на думку вченого, здається не зовсім коректним. Він "розриває" природу людини на дві складові та абсолютизує їхнє відносно самостійне існування, тимчасом як вони співіснують в органічній єдності на рівні як людства, так і конкретної людини.

Л. Губерський звертає увагу на те, що означає окремість існування людського, поєднує в собі природне, біологічне, психологічне та соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості. Як соціальний атом, індивід з'явився в історії не випадково та не відразу. Тривалий час (протягом майже усього родоплемінного устрою) існувала своєрідна цілісність суспільства, злиття одиничного з цілим. Ніхто не мислив і не почував себе "окремим". Спільні уклад життя, виробництво, споживання, побут, традиції підпорядковували кожного члена суспільства родовій цілісності, поділ праці та обмін внесли туди перші елементи нерівності, приватна власність остаточно розколола цілісність суспільства. На руїнах родоплемінного устрою водночас із формуванням приватної власності й виникненням класів формувалося усвідомлення окремої людини своєї відмінності від інших, передусім як суб'єкта (чи об'єкта) приватної власності. *Індивід відчув себе окремим* (і був у змозі забезпечити особисте існування) *як власних, господар власного майна, знарядь праці, суб'єкт сім'ї та ширших спільностей*. Так він утвердився і як суб'єкт культури.

Л.В. Губерський наголошує, що кожен індивід існує окремо та водночас разом з іншими, зі своїм власним життям і спільними потребами, інтересами, цілями, справами. Його єдність із суспільством коливається в широкому діапазоні: від повного злиття (напр., буржуа XVIII ст. повністю ототожнював себе з усіма виявами громадянського суспільства) до абсолютного відчуження (пролетарі цього ж періоду відчували себе знедоленими, ізгоями). У цій єдності індивід, з одного боку, розвивав і зміцнював свою особистість – ця складова цілісної природи індивіда як окремої людини позначається поняттям індивідуальності; з другого – вбирав та уособлював у собі вияви людського, усі характерні ознаки, притаманні людині як представникові роду людського. Цей

бік справи також знайшов своє понятійне відбиття в категорії "особистість" та індивідуальність.

Дуже важливим моментом у творчій діяльності вченого є те, що він поділяє думку та тлумачення інших вчених поняття "індивідуальність" як сукупність властивостей і здібностей (фізичні резерви та можливості, характер, темперамент, особливість сприймання, пам'яті, мислення, почуттів, волі), які зумовлюють неповторну своєрідність індивіда. Розглядати суспільство як сукупність індивідів означає розуміти поняття людини тільки в контексті її особистих якостей та судити її тільки за характером, талантами, навичками тощо. Кожен індивід має свою індивідуальність. По-третє, розуміти людину як індивід це не тільки означає вірити в певний універсалізм, а й у те, що люди скрізь поділяють певні фундаментальні цінності.

З іншого боку, Л. В. Губерський зазначає, що поняття індивід – одне з найбільш дискусійних у західній політичній науці. Хоча це поняття вживається з XVII ст., воно стало дуже звичним (часто вживаним) і часто сприймається як щось очевидне. Але, незважаючи на це, наголошує вчений, поняття "індивідуум" все ще провокує філософські дебати та різні ідеологічні підходи щодо його трактування. Наприклад, що означає вірити в індивідуалізм та бути прихильним до індивідуалізму? Чи є індивідуалізм чітким, відмінним від інших стилів політичної думки, чи він може використовуватись для підтримки різних позицій у політиці. Більш того, жоден політик не розглядає індивід як повністю самостійний; майже всі стверджують, що соціальний фактор так чи інакше підтримує та впливає на індивід. Але ж де співвідношення між індивідуальним та суспільним? Де має бути це співвідношення? Чи залежить розвиток політики від рішень та діяльності окремих індивідів, чи тільки соціальні групи, організації та інститути мають вплив на політику. Чи може індивід бути розпізнаним?

Розкриваючи сутність людини, Л. Губерський у праці "Філософія політики" зазначає, що людина – не просто громадянин держави, а водночас частка народу, етнічної спільноти. Вона належить до певного соціального класу або прошарку, є учасником професійного об'єднання чи спілки, членом якоїсь соціально-демографічної групи. Функціонування цих соціальних утворень також багато в чому визначається їх інтересами та регламентується політичними нормами та регуляторами.

Структура політичних інтересів, наголошує він, включає весь спектр особистих, приватних, групових, загальносуспільних і державних потреб, бажань, намірів. Як інтереси – загальні (державні), суспільні чи особливі (індивідуальні, приватні) – найістотніше впливають на характер політичної поведінки людей? На це питання впродовж багатьох років давалися різноманітні відповіді, основні варіанти яких узагальнено можна визначити так: державні, індивідуальні або узгоджено збалансовані. Звичайно, третій варіант, на думку вченого, який передбачає оптимально можливе узгодження інтересів загальнодержавних та окремих спільнот, верств і громадян, – є найбажанішим.

Цікава думка вченого про те, що в сучасному суперечливому політичному житті кількість громадян, які представляють різні соціальні групи, об'єднуються тепер не навколо політичних осередків, а навколо конкретних проблем (економічних, екологічних, культурних, військових тощо) і на їх основі будують свої ініціативи, виявляють міжіндивідну солідарність. Саме "суперечливі проблеми" перетворилися "на розмінну монету" громадян сучасних демократій, навколо них і *ad hoc* (з конкретного випадку) відбувається "політична мобілізація" та організація політичного потенціалу членів суспільства. Добровільні об'єднання людей різних політичних переконань, вірувань, соціальних статусів, як прагнуть спільно розв'язувати нагальні проблеми свого буття та утворювати нові реальності – примітна інноваційна риса інтеграції людини в "неофіційну" політику.

Виявлення особистісного інтересу до політики у вигляді індивідуальної політичної зацікавленості та персональної "вибіркової" участі в сучасному політичному житті суспільства, групова солідарність у ставленні до конкретних проблем, які набувають поширення й в Україні, поступово втілюється і в партійно-організаційні форми.

Таким чином, академік Губерський Л.В. поглиблює розуміння традиційних уявлень про "індивід", "індивідуальність" і пропонує розглядати їх через призму взаємовідносин між індивідами, через взаємозв'язок із суспільними інститутами тощо. Зокрема, він зазначає, що можуть бути окремі самостійні та незалежні індивіди, існування людини поза суспільством неможливе. Люди не є ізольованими Робінзонами Крузо, здатними жити в повній ізоляції, хоча навіть Робінзону вдалося вижити в цих умовах тільки завдяки знанням і досвіду, які він придбав у процесі навчання та життя в повноцінному суспільстві ще

до корабельної аварії. Так, концепція суспільства є не менш дискусійним питанням, ніж поняття "індивід". У найбільш загальному значенні "суспільство" – це є сукупність людей, які займають спільну територію. Але не будь-яка група людей є суспільством. Суспільство характеризується моделями соціальної взаємодії, існуванням свого роду соціальної "структури".

Із цього приводу Л.В. Губерський, ґрунтуючись на сучасних західних і вітчизняних політичних теоріях, більш конкретно розглядає людське суспільство через призму "громадянськості", тобто через призму індивідуального у спільному, колективному контексті. Він зазначає, що в оригінальному розумінні громадянське суспільство спирається на певну спільноту, у тому числі й політичну, яка має жити в межах закону та демонструвати загальну належність до існуючої держави. На думку вченого, держава має розглядатися як орган, завдяки якому організовується індивідуальна діяльність у колективному, суспільному вимірі. У цьому значенні вона представляє загальні, суспільні інтереси, а не інтереси індивіда, й водночас є джерелом особистої самореалізації.

Б. В. Новіков

ФІЛОСОФІЯ ЯК ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ

Добре за шістдесят, – я про себе, – це вік, коли звивини та зморшки вже перебувають у такому співвідношенні, що можна зізнаватись (собі й людям): те, чим я займаюсь, є любовмудріє. Себто – філософія. Те, чого вдалось досягти в царині науково-дослідницькій – то вже надовго. І воно твоє лише за тієї однієї-єдиної умови, що ти віддав та віддаєш його, – досягнута, – іншим. Інакше воно – пропаде. І для тебе. І для інших.

У радянські часи (коли вони ще були повноцінними: і галузі промисловості, й Академія наук, й освіта) науку узвичаєно було класифікувати, відповідно, як галузеву, академічну, вузівську.

Специфіка представників останньої полягала в тому, що самим характером виробництва (виробництва людей; адже педагогіка, включно і в вищих закладах освіти – це концентрована форма соціалізації, а соціалізація, – індивідуалізація суспільного та усупільнення індивідуального, – це й є найскладніший із трьох суших (речей, ідей, людей) вид продукування) вони в особі своїй були суб'єктом триєдиним: і викладачем, дидактиком, методистом; і вихователем; і науковцем, дослідником, ученим.

Щоправда, оскільки справа освітянська, справа педагогічна є інститут, явище, утворення аж надто складне, тендітне та делікатне; являє собою й піраміду (ієрархію), і мережу залежностей, впливів і взаємодій, включно і кадрово-матеріально-фінансово-адміністративно-господарчо-організаційних, то в цьому середовищі вироблявся та відтворювався ще й особливий тип людини-посадовця. Тип людини-керівника. Завідувача кафедри. Декана. Проректора. Директора інституту. Ректора університету. Заступника міністра освіти. Міністра освіти. Тощо.

От я собі й думаю. Індустрія вбита. Академічна наука поруйнована геть-чисто. Село понищене майже дотла. Охорона здоров'я, соціальна сфера, культура, моральність, мистецтво, спорт etc. – знічевлені.

А освіта – ще живе. Ну, зрозуміло, не живе, а, скорше: виживає, існує, животіє, скніє. Але ж: є.

То як же її вдалось зберегти? І ту сільську, і цю міську середню школу, що вона тримається винятково на самозреченні, героїзмі та подвиж-

ництві наших милих, наших любих і найдорожчих училок; і школу вищу. Так, пошматовані, потравмовані, понівечені, але – живі.

А буде школа, – середня, професійно-технічна, середня-спеціальна, вища – у країні, в Україні є майбутнє. Будемо жити. Відродимось.

Бо саме школа: то джерело життєдайне нормального життя. І всіх. І багатьох. І кожного.

Канцлер О. Бісмарк після якоїсь там їхньої переможної війни сказав: "Цю війну виграв німецький учитель".

Звісно, що повною мірою справедливим є висновок про те, що Велику Вітчизняну війну виграв радянський учитель. Радянська вчителька. І це знаємо не лише ми...

Чому, а, вірніш, кому ж завдячуючи, вдалось не занапастити, а зберегти, урятувати нашу школу? Про наше героїчне вчителство я вже казав. Скажу кілька слів про, так би мовити, вищий ешелон нашого освітництва. Скажу про тих людей, яких я знаю особисто та, оскільки нині ювілей Леоніда Васильовича Губерського, кілька слів скажу про нього.

Я вдячний долі, що в різні періоди останнього, дуже м'яко кажучи, непростого двадцятиріччя, відповідальні (у повному сенсі цього слова) посади в українській державі; посади, що вони безпосередньо були та є дотичними до справ освітянських (політичних радників, очільників різноманітних державних структур, міністрів, їх заступників, ректорів, проректорів, деканів, завідувачів кафедр тощо) посідали й нині посідають мої колеги, мої друзі, мої товариші. І ровесники, і молодші, і старші.

В.П. Андрущенко, В.П. Бех, В.І. Воловик, М.З. Згуровський, А.Є. Конверський, В.Г. Кремень, М.А. Лепський, В.І. Луговий, М.І. Михальченко, В.О. Огнев'юк, В.Г. Скотний, Л.А. Чекаль, В. І. Ярошовець, інші. І звичайно ж – Леонід Васильович Губерський. Порядний, принциповий, розважливий, енергійний, працелюбний. Вимогливий до себе й оточуючих. Носій кращих традицій філософського факультету, людина у віці мудрості. Нині – очільник флагмана нашої, – української, – духовності, моєї, – і не лише моєї, Alma mater: Київського національного університету імені Тараса Григоровича Шевченка.

Що я можу Вам, вінушуючи, побажати, шановний Леоніде Васильовичу? Многая літа. На радість собі та людям. На радість своїм близьким і рідним. На радість своїм дітям – а їх у Вас: цілий університет Тараса Шевченка.

Що я можу подарувати Вам на ювілей? Дарую те, що в ряду найдорожчого для мене: лаконічну презентацію основної філософської проблеми, що їй присвячені вже майже 40 літ моїх наукових зусиль, моїх дослідницьких інтенцій. Проблеми творчості.

Отож: Філософія як теорія та методологія творчості.

Філософська теорія творчості – це є ні що інше, як діалектика руху, дорозвинена до діалектики діяльності й потому – до діалектики творчості, до діалектики як теорії і методології творчості. Таким чином, правильніше буде говорити не про створення теорії творчості, але про поставання філософії філософією творчості.

Саме тому, що теорія творчості – це і є філософія (наукова, безумовно) як філософія творчості, немає жодної потреби "поряд" з нею, а чи то "в межах" філософії, "створювати" якусь особливу (але, підкреслюємо – філософську) теорію творчості. Такі обмовки викликані та спонукаються тією достатньо усталеною та доволі прикрою обставиною, що у філософській літературі, що вона так чи інакше звертається до проблеми творчості, час від часу зустрічаються такі пропозиції чи навіть вимоги. Не сумніваючись у щирості тих спонукальних мотивів, що вони змушують дослідників до таких теоретичних інновацій, тим не менш, дозволимо собі висловити наші міркування на цей рахунок, що вони рішуче йдуть урозріз із подібними пропозиціями.

Спочатку наведемо приклад (один із численних) подібного роду. Пошлемось на думку Л.О. П'янові: "Принцип діяльної сутності людини набирає значення найважливішого принципу дослідження проблеми творчості та побудови креатології як єдиної теорії творчої діяльності людини" [1]. Мабуть, витoki такого роду та порядку пропозицій – у недостатньому усвідомленні тієї обставини, що творчість – це універсальний (філософський) визначник буття повністю усупільненої людини та людського суспільства, універсальний визначник дійсного гуманізму, а не якийсь "рецептурний довідник", з якого в будь-яку мить можна довідатись, "як" діяти, аби "на виході" отримати щось, що задовольняло б вимозі бути "соціально-значимим новим"...

Стосовно більш спеціальних і ґрунтовних аргументів з приводу неспроможності претензій креатології бути універсальною (філософською) теорією творчості, то ми не можемо не погодитись з висновком, що завжди буде "цілком доречним розрізняти між поняттями "творчість" і "креативність", які в переважній кількості випадків ужи-

ваються як синоніми. Під "креативністю" варто розуміти переважно психологічний бік творчого мислення та дії... При розгляді креативності йдеться про психологічні процеси мислення, навчання, діяння та їх результати, причому фактори впливу та умови хоча й входять до цього поняття, але винятково як передумови, а не як істотні складові частини. Тим самим пізнання та використання пізнаного, звичайно, є в кожному окремому випадку креативними процесами, але соціальний процес у його необхідній єдності пізнання та застосування (пізнаних) результатів не можна визначити, виходячи з поняття креативності. І, насамкінець, поняття креативності спроможне охопити лише індивідуальний, але не суспільний суб'єкт науково-творчих дій" [2]. Останнє зауваження автора щойно наведених рядків є вельми показовим. Аналіз існуючої філософської літератури, присвяченої темі творчості переконує, що одна з суттєвих, можна сказати – істотних та принципових, складнощів у теоретичному філософському осягненні творчості якраз і полягає в відособленні, виокремленні (явному чи ні) людини та суспільства, акту та процесу, різноманітних видів творчості. Теоретичне дослідження їх виключно у формі "рядопокладених", "співіснуючих". На наше ж переконання, творчість по сутності своїй, себто – принципово, не піддається, а отже, – і не підлягає – розщепленню на атрибутивні ознаки. Феномен творчості зберігає іманентно притаманну йому цілісність (аутентичність) і в своїх результатах, і в своєму процесі, а відтак – і в суб'єкті (суб'єктах) творчості.

Підкреслимо особливо, що походження та природа вищеназваних теоретичних колізій полягає не у свідомій недооцінці (або, тим більш – зневазі та нехтуванні) тим чи іншим автором гостросуперечливої, діалектичної сутності досліджуваного феномена, але, вочевидь, дає про себе знати, та вельми суттєва ще й дотепер обставина, що ще не вироблений науковою філософією адекватний відображуваному об'єкту понятійний та категорійний апарат. І навіть коли стверджується, що творчість є здійснювана суперечність (а сьогодні вже не доводиться особливо наполягати на безумовній правоті Е.В. Ільєнкова, котрий підкреслював: "...відношення до суперечності є найбільш точний критерій культури розуму, вміння мислити. Навіть просто його наявності чи відсутності" [3], то задовольняються, як правило, традиційними, тими, що вже давно апробовані та усталені в науковій філософії, категоріями. Але сьогодні цього вже явно недостатньо, особливо з огляду на те, як стрім-

ко, невідворотно, з наростанням динамізму сама соціальна реальність та дійсність породжують зміст, що він пульсує у "силовому полі" категорії "творчість". Ми вже не кажемо про те, що не варто забувати доволі просте, але істинне положення: "...категорії так же мало є вічними, як і ті відношення, які вони виражають. Це продукти історичні і минуші" [4].

Лише з позицій розуміння творчості як гуманістичного типу соціальної форми розвитку матерії, творчості як істини та сутності діяльності, суспільство та людина осягані та постижимі як філософська проблема. Так же, як відкриття (та його наступна матеріалістична інтерпретація) закону взаємного проникнення протилежностей дозволило зрозуміти розвиток з боку його джерела таким, яким він є насправді: як саморозвиток, так розуміння сутності соціальної форми розвитку матерії – діяльності лише тоді може вважатись науково-філософськи осягнутою, коли вона – діяльність – розглядається як самодіяльність.

У діяльності людина визначається дією зовнішніх по відношенню до неї чинників та детермінант; у самодіяльності вона самовизначається. Теоретичним (філософським) відображенням такого стану речей відповідно виступають: точка зору на людину як на пасивну, сприймаючу дію (вплив) ззовні істоту, як на голий засіб, зведений до певної функції лише, як на об'єкт винятково та погляд на неї як на суб'єкт історичної дії, як на мету.

У той самий час категорія "самодіяльність" не "оживе", не виявить всі свої методологічні, світоглядні та евристичні можливості, якщо вона не буде діалектично "вплетена" у співвідношення (по типу "свого – іншого – себе") з категорією "розподіл". У цьому місці нам необхідно зробити своєрідний філологічний відступ від викладення суті справи. Власне, це також, а, як на нас – то і головне – по суті справи, але...

Свого часу, в 1979 році ми вперше [5] ввели в обіг категорійне співвідношення "розподіл самодіяльності" ("самодіяльний розподіл"). Воно було сприйнято науковцями, і ми готові привести з цього приводу своєрідний "індекс цитування". Але справа в тому, що практично все, що було нами написано донедавна, писалось на російській мові. А на якій пишеться, на тій і думається... Так от, російський аналог "розподілу" – "распределение" філологічно і змістовно – більш ємкий: він у самому собі містить вказівку на "вихід за межу" (рос: выход за предел). А це й є субстанційний параметр даної категорії. Принаймні, несумнівний для автора. Досягти ж такої органічної (ми б сказали –

красивої навіть) злитності смислу та слова в українському вербальному аналогові "распределения" – "розподілі" не вдається. Можна йти різними шляхами. Скажімо, вводити неологізми типу "вимежування", "розмежнення" тощо. Можна відійти "на нейтральну філологічну смугу" – вжити термін "трансцендування", або ж "трансгресія". Але ми обираємо, принаймні – в даній роботі, можливо і ненайоптимальніший – український термін "розподіл". Вибираючи його, ми даємо собі (з огляду на те, яка роль в авторській концепції творчості належить саме даному категорійному співвідношенню і як часто дана категорія буде зустрічатись у наступних наших наукових розвідках) повний звіт, цілком свідомі того, скільки втрачаємо від цього. Але ж вибір належить нам. І лише при цьому ми – вільні. Можна було вибирати між російською та українською мовами викладу матеріалу. Між втратами та здобутками. Для обисто себе і для справи суспільної. Словом, є те, що є.

Єдине прохання до всіх, кому доведеться тримати в руках дану роботу: експертів, опонентів, дослідників, просто читачів, – прийняти до уваги міркування, викладені у даному "філологічному відступі", а головне, повторимось, те, що субстанційне значення розподілу полягає саме у "виході за межі", у перманентній спрямованості на цей вихід. Для тих читачів, котрі ще мають тимчасові проблеми та складнощі з українською мовою, радимо звернутись до нашої монографії "Творчество и философия" (К., 1989)].

Сутність і значення розподілу полягає в тому, що він виступає соціокультурною формою перманентного процесу зняття межі, границі (рос: предела; отсюда – "распределение". – Б.Н.), актуальної обмеженості людської діяльності. Зняття, що здійснюється по мірах універсально розвинених та перманентно ж розвиваних дійсних визначень гуманістичного способу буття людини, людей, людства. Розподіл є соціальна форма прориву, подолання цієї межі (обмеженості).

Розгляд та розуміння творчості як розподілу самодіяльності (самодіяльного розподілу), тобто розгляд її як здійснення діалектичної суперечності, як: відношення протилежностей єдиної сутності (пригадаймо Гегеля: "в сутності все – відносне") – це, на наше переконання, вельми перспективний та продуктивний, – генеральний, – вектор подальшого розвитку (науково-філософського дослідження) теми творчості.

Творчість, як і діяльність є формоутворюючим процесом: процесом створення неприродних форм самої природи (звісно, мова і про "при-

роду першу", і "природу другу" – соціальну) – культурних форм. Однак, на відміну від діяльності (з якою у творчості дуже багато спільного і допріч всього – генетично), творчість у формі практичної всезагальності є створення, освоєння, розпредметнення, використання культурної культури, передбачає існування (у формі практичної всезагальності ж) дійсного гуманізму, є перманентно здійснюваним діалектичним процесом, двоєдиними моментами якого виступають творчість свободи та свобода творчості.

Творчість, являючись діяльною формою буття свободи людини, людей, суспільства; єдиним адекватним способом породження, розвитку та здійснення свободи є глибоко противною тій удаваній незалежності від всього і вся – свавілля, що воно є таке симпатичне перетвореним формам свідомості, чуттєвості та практики, тобто формам, покликаним "обґрунтувати" та штучно насадити перетворені форми соціального буття.

Об'єктивність творчого процесу (і його видів, і кожного його акту) детермінується тією обставиною, що творчість, будучи формоперетворюючим процесом, завжди має справу з об'єктивним змістом і може успішно протікати лише при тій неодмінній умові, що узгоджується з уже істинно (науково) пізнаними, або, якщо ще не пізнаними, то такими, що змушують з собою рахуватись, залежностями реальності та дійсності. І з цієї точки зору об'єктивні залежності виступають не як щось таке, що обмежує та стагнує свободу творчого освоєння дійсності суб'єктом (людиною, людьми, суспільством), але як найважливіша і головна умова самої творчості та свободи.

З іншого боку, неприпустима абсолютизація цього моменту, абсолютизація, що здатна зредувати всю творчість, включно і такий її невідомий інгредієнт, як таїнство творчості, лише до певного різновиду детермінізму, чи ж то простого телеологічного процесу; здатна надати цьому безкінечно неоднозначному, багатомірному та складному процесу присмаку фаталізму, а в результаті – не залишити в ньому місця... власне творчості. Людина з її історично розвиненими та перманентно розвиваними родовими (сутнісними) силами: нахилами, здібностями, потребами, покликанням, інтересами, ідеалами, мріями, знаннями, досвідом, відповідальністю, активністю, переконаннями, совістю, з генами etc., тобто всім тим, що єдино дає їй можливість свободотворчості, творення історії в руслі, що визначається вектором прогресивного поступу цієї

історії – є ніскільки не меншовартісна умова буття творчості. Людина – творець. Людина – інтелігент. Людина – суб'єктність. Цілісна людина: людина – мета. Людина, перетворюючи об'єктивний світ (і тим самим – світ своєї власної суб'єктності), здатна може та має діяти успішно лише за умови співвіднесення себе з цим світом як природна (об'єктивна) сила, але сила, здатна (з огляду на свою суб'єктність) до формоутворення цього світу, до його нормативного переутворення, до генерування його нових форм (віртуально-безкінечних і невичерпних, що зумовлюється безмежністю об'єктивної діалектики і субстанційністю матерії), до переводу природних взаємодій у штучні, культурні, або, що є те ж саме – до переводу їх у форму суспільних відносин.

Подібний розвиток (творчість) завжди носить доцільний характер (характер гармонійно здійснюваного двоєдиного процесу: цілепокладання – цілездійснення), відповідає цілком певним – гуманістичним – визначенням аксіологічного порядку, але в жодному своєму прояві (безпосередньо чи опосередковано), не ізолюється від природно су-щих та штучно створених реальностей та дійсностей буття. При цьому необхідно виходити з того, що розуміння історичної свободи людини неодмінно повинно включати в себе свободу її як по відношенню до тієї об'єктивної реальності, котра служить невичерпним субстратом її матеріально-духовно-чуттєвої формотворчої (формоперетворюючої) самодіяльності, так і по відношенню до своєї власної, суспільної, спільнотної та особистісної природи, до того масиву розвиваної дійсності, що складає соціальне, культурне ціле. І ця остання є визначальною, оскільки в "другій природі" у знятому вигляді наявна перша, а разом вони складають субстрат світу людини, котрий останній належить трансформувати в людський світ, що можливо при тій єдиній умові, якщо діяльність трансформується у творчість, а необхідність – у свободу. Лише з позицій такої загальноісторичної перспективи повинна, на наш погляд, визначатись актуальна сума та потенційна міра історичної свободи людини, людей і людства.

Творчість, як і свобода невичерпні. Невичерпність ця зумовлюється двоєдиним – об'єктивно-суб'єктивним – чинником. По-перше, є невичерпним об'єктивний світ. А отже, – невичерпна, безмежна, безгранична об'єктивна діалектика. По-друге, невичерпні та безмежні рівні самої доцільності, зумовлювані людськими здатностями, спромогами, здібностями, потребами, інтересами, досвідом, знаннями тощо, що вони

динамічно нарастають у процесі творчості. Відтак, лише погляд на творчість як на безмежне поле розгортання (актуалізації) родової сутності людини, дозволяє подолати традиційну обмеженість багатьох, – якщо не всіх, – дотеперішніх спроб філософської інтерпретації як творчості та свободи, так і, власне, людини та суспільства.

Поставання творчості – це і є процес перманентного поставання людської сутності; сутності, що вона існує лише і виключно як процес здійснюваної діалектичної суперечності, як діалектичне відношення протилежностей єдиної сутності: належного і суцього, потреб і спромог, реальності і дійсності, практики і теорії, опредметнення і розпредметнення, роду й індивіда, необхідності та свободи, сутності й існування тощо. І тут (вкотре) доводиться ще раз особливо підкреслювати той момент, що поява (виникнення), розгортання та вирішення діалектичної суперечності в умовах дійсного гуманізму не є ознакою хворобливого стану суспільства, не є характеристикою "патологій" та "дефективів" останнього, яких варто і необхідно всіляко уникати та запобігати їм, але: нормою та фундаментальним атрибутом існування саме такого – гуманістичного, суспільства. І в цьому сенсі повне вивільнення, звільнення діалектичної суперечливості соціального, колективного та індивідуального буття від всього, що так чи інакше завадить її розгортанню, сковує, стагнує, блокує, консервує її – є неодмінна умова забезпечення творчості, а, отже, – і дійсному гуманізму статусу практичної всезагальності.

Вільне (отже, – за необхідності, за логікою предмета, "по науці") здійснення діалектичної суперечності є, таким чином, нормою існування кожного, багатьох і всіх. І тому – має носити нормативний характер. Строго кажучи, коли в умовах постаючого гуманістичного суспільства ми маємо (будемо мати) справу з суперечностями, які дійсно заслуговують лише на те, аби їх "уникали", "усували", "нейтралізували" та "вирішували", ми виконуємо роботу (теоретичну, а чи то практичну) по усуненню всього того, що... суперечить діалектичній суперечності. Тобто, не дає простору для розвитку (здійснення) істинно діалектичної суперечності, яка єдино в спроможі уможливити прогресивний поступ історії.

Творчість – це і є в "чистому вигляді" існуюча, здійснювана діалектична суперечність, яка не сковується дією будь-яких привнесених суб'єктивних чинників (дією перетворених форм соціального, колек-

тивного та індивідуального буття). Суперечність як в кожному зі своїх актів, так і у своєму статусі всезагального процесу свободотворчості, процесу незавершеного породження гуманістичної культури. Зрозуміло, що цілком справедливим такий висновок є для того часу, коли творчість вже існує у формі практичної всезагальності. Невимовно більш складним є процес її практичного поставання, і, відповідно – філософського осягнення в умовах, коли вона лише виявляє стійку та незворотну тенденцію до такої всезагальності.

Творчість як така (як і матерія, як і розвиток, як, зрештою – змістовність всієї філософської проблематики) не може бути виявлена суто емпіричним шляхом. Тому, строго кажучи, ні естетична, ні психологічна, а ні жодна інша подібного роду (порядку і масштабу) теорія творчості неможлива. У кожному такому випадку мають справу бодай і з достатньо загальними, поширеними, типовими, але, наразі – особливими формами її прояву та здійснення. Інша річ, що й естетичні, і психологічні, і науково-знавчі, (зрештою – всі, тому подібні) емпіричні та теоретичні розробки проблеми творчості виступають тим загальним, яке опосередковує акт творчості (одиничне) і перманентний процес творчості (всезагальне). Пізнання одиничного та загального в творчості, таким чином, готує необхідну емпіричну та теоретичну базу для створення філософії творчості (творчої філософії), а зі створенням останньої саме в ній знаходять своє пояснення, отримують методологічну, логічну, світоглядну, евристичну (словом – філософську) санкцію.

Філософія як теорія та методологія творчості, таким чином – це є ніщо інше, як діалектика руху (діалектика природи), "дорозвинена" до діалектики діяльності (діалектика передісторії) і потім – до діалектики творчості (діалектика дійсної історії). До діалектики як цілісної теорії розвитку, або, що є те ж саме: до діалектики як теорії і методології творчості. Таким чином, вірніше було б вести мову та робити висновок не про створення (навіть "філософської") теорії творчості, але про становлення наукової філософії філософією творчості (творчою філософією).

Лише з позицій розуміння творчості як найбільш розвиненої форми розвитку, саморозвитку соціальної матерії у формі свободи, суспільство, люди та людина охоплювані теоретичним розумом як філософська проблема. Осягненні та практично здійснювані.

Недостатня теоретична відпрацьованість як питання про категорійний статус творчості (та й загалом системи категорій, безпосередньо

виражаючих даний феномен) дається взнаки і в тому, що в багатьох роботах, де прямо, а чи то опосередковано зачіпаються питання, пов'язані з творчістю, мова ведеться переважно або ж навіть виключно про "творчу діяльність", "творчу активність", "вільну творчу діяльність", "активну творчу діяльність" тощо. Таким чином, за творчістю вільно чи не вільно визнається та стверджується лише та суто статус атрибутивної, предикатної характеристики, що відразу ж звужує та об'єктивно збіднює її зміст. І, відверто кажучи, тим самим об'єктивно прирікає дослідника на вельми пересічний рівень досягнутих результатів. Признання ж діалектичної однопорядковості (в їх генезі) категорій "рух", "діяльність", "творчість", дозволяє подолати вищеназваний паліативний, а, по суті, дискретний (може, звідси – дискредитує?), – метафізичний у своїй основі підхід до розуміння творчості.

Втім, істини ради, варто особливо підкреслити: у такого підходу є засади об'єктивного порядку. Доки не склалась практична всезагальність дійсного гуманізму, або, хоча б – стійка та невідворотна до того тенденція, а, відтак – практична всезагальність творчості, доки зі форми буття "в собі" і те, і інше не трансформовані в форму буття "для себе" – до тих пір творчість небезпідставно ідентифікується у гадці (рос: мнени) і вельми нерідко – в теорії з окремими, більш чи менш сталими проявами її в традиційному, що він є способом буття передісторії, типі соціальної форми розвитку – в діяльності. І, мабуть, не буде теоретичною недоречністю висновку, що з необхідністю має існувати певний проміжний, маргінальний, транзитивний, перехідний період у розвитку суспільства (культури, історії, свободи, гуманізму), який характеризується як своїм визначальним, домінуючим показником саме процесом трансформації діяльності у творчість: вже не діяльність, ще не творчість. А що ж? Творча діяльність.

Загальновідомо, що найскладнішими для пізнання (не кажучи вже про практичне життя в них) є саме перехідні, маргінальні, транзитивні форми. "Сірі зони". Складність їхня для науки полягає головню у відсутності власної основи розвитку: корінної діалектичної суперечності, що вмотивовує, детермінує та зумовлює саморух, розвиток системи і тим самим – забезпечує можливість адекватного її пізнання на рівні сутності. Намагання ж свавільно "придумати" перехідній формі цю основу, "створити" її виключно засобами ідеології та політики – то ми (і не лише ми) вже проходили і ще проходимо... А з іншого боку – перехідний період, він тому і є перехідний, що відбувається владний і не-

відворотний перехід, трансформація однієї якості в якість іншу. Можливі пологи до терміну, дострокові (з породженням відповідних додаткових проблем, клопотів, зусиль), але де ви бачили, аби пологи, в тому числі й історичні, можна було "перенести на більш пізній термін"? І якщо вже історія (передісторія) заходила народжувати дійсний гуманізм, творчість, свободу в формі практичної всезагальності, не варто їй в тому опиратись та чинити спротив. Бо нічого доброго з того не вийде. Ні для кого... Ми вже нічого не кажемо про "звитяжні" зусилля та намагання "народити щось навпаки" (рос: "родить обратно", "родить вспять"). Тим можуть всерйоз перейматись та практично намагатись "запхати історію в передісторію" лише дуже сміливі хлопці й дівчата... Підприємство це, до слова, завжди називається одним словом: контрреволюція. У термінах філософії – звиття. Під що ти його не маскуй: під "перебудову", "реформування", "демократизацію", "лібералізацію", "глобалізацію", "перехідний період" чи "боротьбу з міжнародним тероризмом".

Одну з відповідей на питання, чому спроби філософського осмислення творчості в донауковій філософській традиції об'єктивно не могли увінчатись повним успіхом, варто шукати у відповіді на питання, чому неможливою була в тих умовах наукова філософія. Друга відповідь полягає у тому, що сама емпірія соціального та індивідуального (особистісного) буття не була достатньо насичена ще у всіх своїх безпосередніх проявах творчістю настільки, щоб можна було зробити обґрунтований висновок про стійку та незворотну, до того ж – невпинно наростаючу тенденцію до набуття творчістю форми практичної всезагальності. Питання про те, чому саме сьогодні є на часі, є можливим (і необхідним) всебічно розробляти філософію творчості (творчу філософію) зовсім не є питанням теоретичним. Вся суть у "готовності предмета", кажучи словами Гегеля. Точно так же, як з початком практичного становлення та розвою дійсного гуманізму людство завершує період своєї передісторії і починає писати перші сторінки дійсної історії, так і творчість, спосіб буття останньої, саме в цих умовах починає чітко виявляти нездоланну тенденцію до конституювання у формі практичної всезагальності. Всезагальності, що вже здійснюється та буде здійснюватись у безкінечному різноманітті форм безпосередньої дійсності, що в ній здійснюється життя соціуму та людини. Можна зробити однозначний висновок: із філософії творчості неможливо виходити. Її належить вивести у формах теоретичної всезагальності (філософських формах) подібно до того, як сама творчість постає практично всеза-

гальною. Гегель таким чином характеризував цей процес розвитку теоретично-всезагального: "...пізнання рухається від змісту до змісту. Цей рух вперед визначає себе перш за все таким чином, що він розпочинає з простих визначеностей і що слідуючі за ними визначення стають багатшими і конкретнішими. Це так тому, що результат утримує (в собі) свій початок, і рух цього початку збагатив його новою визначеністю. Усезагальне складає основу; тому рух вперед не варто сприймати за процес, що протікає від чогось іншого до чогось іншого... На кожному ступені подальшого визначення всезагальне здійсмає (підносить) всю масу свого попереднього змісту і не лише нічого не втрачає від свого діалектичного руху вперед, не лише нічого не залишає позаду себе, але несе з собою все набуте і збагачується, і гусне всередині себе" [6].

У нашому випадку цей процес руху по шляху конкретизації та збагачення об'єкта (проблеми творчості) його іманентними визначеннями (маючи на увазі вищезначене розуміння нами діяльності та творчості) може розпочинатись лише і виключно з основних, – вихідних, – визначень діяльності ж, вже достатньо ґрунтовно та всебічно опрацьованих наразі філософською теорією. До цих визначень першорядно відносяться "форма" діяльності, "характер" діяльності та "зміст" діяльності. Саме з цих визначень як відправних та засадних ми і виходимо у розробці, розвитку та відстоюванні нашої концепції творчості.

1. Пьянова Л. А. К анализу творческой деятельности человека. – Методология и теория деятельности. – Горький, 1982. – С. 66.

2. Штайнер Х. Основные теоретико-мировоззренческие и политико-идеологические установки в марксистско-ленинском подходе к изучению проблем научного творчества. – Социализм и научное творчество. – М., 1980.

3. Ильенков Э. В. Учитесь мыслить смолоду. – М., 1977. – С. 52.

4. Маркс К. П. В. Анненкову, 28 дек. 1846 г. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. – 2 изд. – Т. 27. – С. 408–409.

5. Див. Новиков Б. В. "К вопросу о соотношении категорий "общественное распределение труда" и "общественное разделение труда" // Проблемы философии. – 1979. – № 46.

6. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. – М., 1972. – Т. 3. – С. 306–307.

О. І. Предко

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК СФЕРА ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ: ЛЮДИНОМІРНИЙ КОНТЕКСТ

Сьогодні людство з надією та тривогою переступило через поріг ХХІ століття. Що чекає нас на далеких та неосяжних просторах третього тисячоліття, які вияви людського буття й духу займатимуть провідне місце й "вимальовуватимуть" різноманітні візерунки на полотні духовної культури? Які моральні чесноти будуть переважати в екзистенційному пошуку людини? Безперечно, це та низка питань, які хвилюють кожного. Загальновідомо, що на сьогоднішній день людина своїм існуванням більше створила проблем, аніж вирішила. Це зумовлено та суперечливою сутністю соціальної та особистісної буттєвості людини, оскільки вона є квітенсенцією любові та ненависті, добра та зла, заздрості та доброзичливості. Ця роздвоєність і становить тло психологічно офарбованого екзистенційного протиріччя душі сучасної людини, в глибинних пластах якої можна віднайти як творчі, так і деструктивні тенденції.

Отож сьогодні виникає гостра потреба у формуванні нової парадигми світосприйняття, яка була б не лише не обмежена світоглядними орієнтаціями, але й значно розширювала б світогляд людини від раціонально-прагматичної зацікавленості до духовно-трансцендентних сенсів існування. У цьому контексті особливо великі можливості відкриваються перед сучасним гуманітарним знанням як цариною, де відбувається процес "наростання", творення людського в людині. Над цією проблемою працюють відомі українські філософи – В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремень, А. Конверський, В. Огнев'юк, Л. Шашкова, В. Ярошовець та ін., в дослідженнях яких "гуманітарне пізнання є не просто вивчення деякого явища, але водночас і його конституювання, привнесення в нього смислу, цінностей" [1]. Саме такою гуманітарною галуззю знання є відносно молода релігієзнавча дисципліна – психологія релігії.

Варто зазначити, що в дослідницькій літературі психологія релігії розглядається вкрай неоднозначно. Розпочнемо з предметного визначення, власне, психології релігії. Зауважимо, що в словниках і теоретичних дослідженнях подається доволі різнопланове її тлумачення.

Так, у "Філософському енциклопедичному словнику" психологія релігії визначається, по-перше, як "галузь психології, яка досліджує духовні передумови і процеси, пов'язані з переживаннями при наверненні в іншу віру, покаятні, гріху, заповідях тощо" [2] і, по-друге, як характерологічна властивість засновників релігії і віруючих. Відтак в такому визначенні простежується неоднозначність у її витлумаченні: з одного боку, вона постає як певна галузь знання, а з іншого – як особистісна характеристика людини. Натомість в "Релігієзнавчому словнику" психологія релігії визначається як "релігієзнавча дисципліна, об'єктом дослідження якої слугує емоційний вимір релігії" [3]. Відразу зазначимо, що подібна точка зору є характерною для тих авторів, які розглядають психологію релігії як дисциплінарне релігієзнавче утворення (С. Бублик, В. Гараджа, В. Лубський, О. Предко, А. Радугін, О. Сарапін та ін.). З іншого боку, виділяється низка праць, автори яких розглядають психологію релігії і як галузь психології, і як галузь релігієзнавства (М. Москалець, Д. Угринович та ін.). Проте ці дослідники тяжіють врешті-решт до комплексного, системного її осмислення.

Однак не слід вважати, що ці підходи виключають один одного, вони, швидше, роблять акценти на різних проявах одного явища. Варто зазначити, що психологія релігії може ґрунтуватися і на релігійному світогляді. У цьому випадку ми маємо конфесійну чи конфесійно зорієнтовану психологію релігії, яка існує в інституційних межах певної релігійної організації.

Отже, визначаючи різноманітні підходи до дослідження психології релігії, потрібно обов'язково враховувати доволі варіативний спектр її осмислення. Адже кожний дослідник прагнув вибудувати своє бачення психології релігії (особливо цей процес був інтенсивний в період її становлення). І хоча в даному випадку відстежується певне розмаїття в розумінні предметного поля психології релігії, проте, безперечно, її стрижневою проблемою є осмислення переживання відношення "людина – Абсолют". На цей аспект проблеми звертали започатківці психології релігії, зокрема Ф. Шляйєрмахер, В. Джемс, а на вітчизняних теренах – Г. Сковорода.

Спробуємо відстежити особливості цих людиномірних моделей психології релігії. Варто зазначити, що релігія в філософії Ф. Шляйєрмахера розглядається в двох вимірах, які насправді досить взаємопов'язані між собою. По-перше, в релігії фіксується відношення до не-

скінченності; вона є "почуття і смак до нескінченного" [4]. Як бачимо, це відношення огортається в чуттєвість. Здатність споглядати і відчувати нескінченність в скінченному трактується Ф. Шлейєрмахером як корінь, основа свідомості. "Шукати та знаходити це вічне й нескінченне в усьому, що живе та рухається, у будь-якому зростанні та мінливості, у будь-якій дії та стражданні і мати та знати у безпосередньому відчутті саме життя тільки як таке буття у нескінченному та вічному – ось що таке релігія" [5]. Відтак у творчій спадщині Ф. Шляйєрмахера релігія постає не лише моментом усвідомлення людиною пограничних умов свого буття, але й способом їх вирішення. Дослідник вважає, що релігії нікого не можна навчити, позаяк будь-яке навчіння можливе тільки через повідомлення уявлень і понять: релігія ж виникає з надр духу.

По-друге, релігія є початком почуття. Більше того. Релігія в розмислах Ф. Шляйєрмахера, по суті, отожднюється з почуттям як витоковим моментом. При аналізі релігії філософ дотримується тези, що її визначальні характеристики знаходяться безпосередньо у сфері духовного. Саме тому він послуговується такими термінами як "релігійність", "вчуття". Мислитель впевнений, що "немає кращого дару, який людина може принести іншій людині, ніж те, що вона говорить сама собі в глибині своєї душі..., візьми ж цей дар, хто вміє розуміти тонке віяння духу! Хай звучить твій внутрішній спів, гармонічно повторюючи гру моїх почуттів!" [6]. У цьому відношенні релігію можна порівняти з музикою, яка виступає своєрідною формою одкровення.

Таким чином, Ф. Шляйєрмахер зробив спробу дослідити релігію, виходячи з чуттєвої сфери людини. В усіх його розмислах про релігію відчувається емоційна пристрасність, небайдужість, прагнення донести свої міркування до тих, хто гордує нею. Саме почуття складають сутність релігії. Його розгортання та сходження сягає вершин нескінченного, що накладає відбиток на переживання, самовизначення та самоствердження людини.

Також американський філософ, психолог В. Джемс звертав увагу на людинотворчий потенціал релігійності. Він зазначав, що саме релігія надає життю відтінок зачарування, підсилює та інтенсифікує емоційні переживання. Релігія – єдина сфера, яка спроможна "нестерпні страждання людської душі перетворити в саме глибоке і в саме міцне щастя" [7]. Кожна релігія повинна себе виправдовувати і служити життєвим потребам людини. Як тільки релігія вичерпує себе, не відповідає

підвищеним моральним ідеалам чи рівню інтелектуального розвитку, вона занепадає і втрачає свій пануючий, впливовий статус.

Людина, яка пройшла через муки пошуків, через тугу і скорботу, спроможна пізнати більш глибокий сенс життя. Панічний жах, безпросвітній відчай лише підсилюють духовні пошуки особистості. В. Джемс вважав, що "істинний корінь релігійної проблеми в зойку: "Допоможіть! Врятуйте!" [8]. Мислитель констатував, що людині, охопленій полум'ям душевного сум'яття не може допомогти ані інтелектуальна, ані моральна втіха. Це під силу лише такому чиннику, який по силі емоційної насиченості та інтенсивності не вступає душевним стражданням. Отже, випробувавши на собі муки відчаю і душевної агонії, людина оновлюється і здійснює прорив в інший зріз буттєвості. Кожна релігія повинна себе виправдовувати і служити життєвим потребам людини. Вищенаведене дає підстави стверджувати, що специфічність релігії В. Джемсом вбачається у такому життє- і світопереживанні, яке ґрунтується на глибинних особистісних вимірах і сприяє "наростанню людського в людині". Тому його і не захоплює віросповідний, догматичний аспект релігії, а лише той складний (і оригінальний в кожному випадку) комплекс почуттів, що викликані переживанням Божественного.

За В. Джемсом, релігія – чинник та конструкт людини. По-перше, оцінюючи гегелівську тезу про те, що скінченність, виповнившись, стає нескінченністю в потенції, філософ відзначає, що людина, пізнавши граничні межі своїх можливостей, долає їх, набуває визначеності, вдихнувши присутність Нескінченного. По-друге, таке єднання є свідченням вищого рівня свідомості, входженням в світ духовності. Відтак релігія – це не просте витлумачення заздалегідь відомих істин; вона є своєрідною пристрасною силою, що продукує нові факти. Людина немовби народжується вдруге – духовно; змінюється її поведінка, а відтак і набуває нових вимірів "природна сутність" світу. Таким чином, в концепції В. Джемса релігія розглядається як внутрішній, особистісний стан людини. При цьому особистість не лише усвідомлює пограничні можливості свого буття, але й здійснює прорив до сфери Божественного; посередником в цьому процесі виступає підсвідомість. Релігія немовби "проростає" з глибини досвіду внутрішніх переживань, які американський мислитель розуміє як своєрідну діяльність, яка сприяє як перебудові духовного світу людини, такий інтенсифікує проблему осмисленості життя. Як наслідок – змінюються не лише помис-

ли, дії людини, а й змінюється навколишній світ. Відтак особистість в концепції В. Джемса піднімається до статусу принципу, оскільки людина творить себе, свій життєвий світ усіма своїми вимірами, включаючи сферу підсвідомого. Таке витлумачення релігії дозволяє розширити межі свідомості сучасної людини до глибинних джерел світобудови, дає можливість по-новому осмислити актуальні питання сучасного людства, пов'язані з проблемами духовності. В цьому плані філософські дослідження В.Джемса для сучасної релігієзнавчої науки представляють нагальний інтерес, оскільки вирішення багатьох проблем людського існування американський мислитель віднаходить через розкриття людинотворчого характеру духовності, яка висвічує причетність людини до більш Величного, Абсолютного.

Своєрідну концепцію релігії як внутрішнього стану людини репрезентує Г. Сковорода. Життя українського філософа вражало сучасників і продовжує дивувати нащадків. Він добре володів кількома європейськими мовами, блискуче знав іврит, латину та грецьку, був обдарованим співаком та музикантом. Проте Г. Сковорода вибрав той шлях, який був співзвучним найпрекраснішим порухам його душі – шлях філософування, який став прихистком його душі та способом життя. Він був Філософом життя і Філософом в житті. І це філософування стало тією тернистою стежкою, з якої він не звертав упродовж усього життя.

Виразенням опозиції "Бог – світ" у творчості Г. Сковороди є вчення, за власною термінологією самого філософа, про дві природи чи "натури",. Але й в цьому ракурсі серцевиною досліджень залишається людина. Тут стрімкі потоки думки переміщаються з відношення "Бог – світ" в площину "людина – Бог", "Бог – людина". Таке зміщення акцентів не зменшує, а посилює напругу в даній системі, висвічує сутнісне самовизначення і самоствердження людини, її пошуки і здобутки.

Пізнаючи себе, людина проникає в найглибші таємниці божественного. Г. Сковорода пов'язує проблему людини з проблемою Бога в контексті її перетворення на шляху до пізнання Бога. При цьому український філософ вважає, що сутність світу – Бог, який виступає містичним, таємним і великим началом всього універсуму. Бог є скрізь: в житті, в мисленні; він всюдисущий. Г. Сковорода ідентифікує Бога як вічність, яка завжди була, є і буде. Він завжди тотожний собі. Сутність людини він прагне з'ясувати з середини, з глибинних внутрішніх підвалин. Мислитель розкриває шлях людини до себе, самопізнання свого єства. При цьому самопізнання філософ розуміє як реальне наближен-

ня душі до Бога шляхом заглиблення у себе, преображення і обожнення себе, тобто цей шлях є, власне, прагненням досягнути в собі Бога. Таким чином, головна ідея творчості Г. Сковороди – проблема людини. Здійснюючи внутрішню подорож до себе, пізнаючи себе, людина знаходить Божий скарб, відкриває Боже царство в середині себе. Якщо людина безперервно думає, щоб пізнати себе, то це сприяє розпалюванню її думок щодо самопізнання.

У символі закоханого в себе Нарциса, Г. Сковорода найбільш вдало розкриває сутність самопізнання. Хто хоче закохатися в самого себе, повинен пізнати себе. А самопізнання – справа серця, яке є життєдайним духовним джерелом. Сковорода часто ототожнює серце з Богом або Словом Божим. Серце він називає "точкою", "центром" душі. Його глибину він уподібнює до безодні. Серце – основа духовності та моральності особистості, воно зумовлює цілісність її внутрішнього стану та його прояви. Отже, філософ цінує, насамперед, інтенсивне емоційне життя, тобто життя серцем. Навіть наші думки виростають із серця, тому й сердечний світ перевершує розум, який в даному контексті набуває сенсу "духовного розуму" (С. Кримський). Для філософа внутрішня, справжня людина локалізується в серці. Серце Г. Сковорода називає "вогністим", "цілісним", тією "божественною іскрою", що репрезентує Творця. Філософ розглядає серце як функціональний орган людини, що задає ціннісні орієнтири й почуттєвій і вольовій сфері людини, зумовлює її цілісність.

Г. Сковорода відмічає, що таким же чином як оратай обробляє землю, також потрібно обробляти "ниву душевну свою". Духовне сходження людини до Бога неминуче веде до оновлення серця, до народження нової людини. Людина, котра прилучається до сакрального, божественно відкриває для себе зовсім інше життя, вона воскресає і прозріває, стає оновленою людиною. Поява нової людини через преображення і воскресіння, з'єднання з Богом знаменує собою сакральний акт, священнодіяння, обожнення людської сутності. Лише тій людині відкривається божественний світ, котра плекає свою душу, викоплює весь бур'ян, який засмічує почуття. Отже, Г. Сковорода наголошує на творчих потенціях людини, на процесі людинотворення. Результатом такого процесу є поява святої квітки, цвіт якої "незаймано чистий". Таке перетворення людини означає досягнення певного ступеню обожнення. Ототожнюючи самопізнання і богопізнання, Г. Сковорода підкреслює безпосередній зв'язок духовності із творчою природою людини, її здатністю до самотворення, пов'язує даний

процес з актуалізацією божественного, що міститься в самій людині. При цьому сам процес єднання людини з Богом є своєрідним актом самотворення людини. Животворним джерелом її духовності є внутрішній дух, який іменується Богом.

Від чого ж залежить релігійність людини, функціональне навантаження її серця? Г. Сковорода виокремлює такі смисложиттєві орієнтири: як віру, надію, любов. Саме релігійна віра надає смисл життю, вона є фундаментом, на якому вибудовується людська моральність. Віра надихає людину, возвеличує її над обставинами. "Віра риє й рухає гори. Ось світильник стежкам твоїм, язиче новий!" [9]. Лише той християнин вірний, хто наслідує Бога, звряє все своє життя з ним, утверджує його блаженну волю. Благодатне зерно віри проникає в серце, немовби зрошує його божественною водою і тим самим допомагає людині побачити божественну силу. Сила віри залежить від зусиль людини. Отже, віра як особливий душевний акт є процесом творення духовної особистості у її Богопричетності.

Другим чинником формування внутрішньої людини є надія. Без неї неможливе переживання і вживання в божественне. Надія – це проєктивна модель майбутнього, це мрія, в реалізацію якої людина повірила. Ці добродійності приводять, нарешті, людське серце у гавань любові. Любов є найвеличнішою з усіх чеснот. Вона всьому дає основу, все створює і зберігає. "Вона вогонь є невидимий, яким серце розпалюється до Божого слова чи волі, а тому вона сама є Бог" [10]. Отже, любов виступає фундуєм, смисложиттєвим орієнтиром.

Віра, надія, любов творять, формують духовний осередок особистості, її культуру душі. За Г. Сковородою, духовність – це спосіб самотворення особистості, певний спосіб конструювання особистості, де зовнішня буттєвість трансформується у внутрішній світ людини, набуваючи етичного забарвлення. Духовність конкретизується в теорії "спорідненої праці", тобто праці за покликанням. Г. Сковорода вважав, що все повинне бути природним і гармонійним, людина має робити те, для чого вона народжена. Принцип "спорідненості" в діяльності є принципом відповідності вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського існування.

Таким чином, саме в ідеях "внутрішньої" людини, сердечності і вчужанні як засобах осягнення відношення "людина – Бог" окреслювались контури розуміння релігії як психологічного феномена, в якому відчуються не тільки найпотаємніші глибини людського буття, але й праг-

нення людини прилучитися до царини Божественного, Абсолютного. Тому й психологія релігії репрезентує екзистенційно-персоналістичне "прочитання" проблеми почуттєвого на рівні само- і світопереживання та світовідношення, досліджує переживання надприродного й можливості через нього впливати на світ.

В релігії людина, підсилюючи екзистенційно-межові основи власного буття, вибудовує на основі них своє власне "Я", своє ставлення до світу. Власне, людина розпочинає навдивовижу захоплюючу подорож, по-перше, до самої себе, по-друге, прилучається до нескінченного процесу сходження до Бога, стає співпричетною Абсолютному, Величному. Виступаючи вираженням ірраціональної сторони духовності людини, релігія висвічує глибинні підвалини людського духу, проявляє його, надаючи йому особистісної забарвленості, що іноді доволі химерно вплітається в мерехтливую тканину буття.

Цілком закономірно, що кожна людина постійно перебуває в пошуку нових можливостей для реалізації, виповнення своїх сутнісних сил. Ця невпинна жага спонукає її до виходу за межі власного "Я" з метою прилучення до більш Величного, Абсолютного. Тому й виплекані людиною екзистенціали вимагають від неї неймовірних зусиль, надзвичайних випробовувань і величезної напруги, що призводить іноді до драматичних колізій, сімейних драм. У цьому дійстві задіяні всі сутнісні сили людини і, зокрема, такий феномен як релігійність, в якій людина не лише переживає своє "Я", але й прагне вийти за його межі. Ця унікальна життєва подорож особистості в царину духовності висвітлює нові вершини її власних можливостей. Вони торкаються потаємних глибин буття і безпосередньо пов'язані з питанням про його сенс. Відтак дана проблематика співзвучна запитам сучасної людини, яка, долаючи екзистенційну напруженість, перебуває в пошуку шляхів духовного самовизначення та самоствердження.

Варто зазначити, що зворотним боком сьогоднішньої світоглядної свободи стає поширення багатьох дилетантських вчень, що, еклектично поєднуючи у собі уламки різноманітних релігійних і філософських доктрин, претендують на роль цілителів людських душ, знання істини в останній інстанції. Як розібратись сучасній людині в цьому потоці вчень, релігій, окультних знань, що миттєво почали заповнювати духовний вакуум, який утворився в масовій свідомості? Як відрізнити раціональні зерна від різноманітних нашарувань, релігію від псевдорелігії? Як вони впливають на психічне, духовне здоров'я особистості? Ось лише части-

на проблем, які постають перед сучасною психологією релігії. Тим паче, реалії сьогодення примушують задуматись над такими проявами релігії як релігійний фанатизм, релігійні почуття, уявлення, віра тощо. Стає зрозумілим, що ці феномени пов'язані не лише з соціальними реаліями, але й певним особистісним станом людини, її внутрішнім світом. В якому ж випадку можна стверджувати про позитивний вплив релігії на людину? Гадаємо, що в цьому контексті звернути увагу на наступне: якщо релігія сприяє фізичній, духовній, психічній цілісності особистості, не призводить її до однобічного розвитку, тобто сприяє інтеграції особистості; якщо релігія виконує адаптаційну роль в суспільстві, змінює але не руйнує його; якщо релігія не веде людину по шляху її депривації від суспільства, позбавлення її інтерсуб'єктивного спілкування і тим самим унеможливорює критичність мислення.

Безперечно, той соціологічний підхід до осмислення релігійних феноменів, який упродовж багатьох років домінував у нашій релігієзнавчій науці, сприяв її розвитку, поглибив розуміння релігії як соціального і духовного феномена, виявив особливості її функціональності в різноманітних суспільствах і культурах. Завдяки застосуванню соціологічного підходу стали більш зрозумілі соціальні вияви релігії, а також її вплив на ті чи інші соціокультурні процеси.

Зауважимо, що для дослідження релігійного феномену некоректним було надання переваг лише проблематиці соціології релігії, оскільки релігія, перш за все, перед тим як "постати" в соціальних зрізах, проходить через смислове ядро особистості, її переживання, надії, сподівання. Отже, тут мова йде, власне, про "особистісну релігію" В.Джемса, яку він так пристрасно захищав, показуючи її переваги перед інституціалізованими формами релігії. В пошуках Вищого людина неминуче прагне доторкнутися до вселенського, космічного. Безперечно, ця подорож спрямована, перш за все, до самого себе, у свій власний, внутрішній Всесвіт. Саме в цьому ракурсі, людина, відшукуючи в собі надлюдське, і поєднуючись із Всесвітом, в самотворенні змінюється.

Зростання значущості особистісного начала в релігійному житті, зміщення акцентів у відношенні "людина-Бог" в сторону людини, її самовизначення і самоствердження знову ставлять на порядок денний осмислення релігійності як вираження "людської ситуації", в якій новими гранями спалахують ті здобутки філософів, психологів, богословів, релігієзнавців, які в силу тих чи інших причин були витіснені, поставлені в ранг другорядних. Отже, людина виступає носієм надлюдь-

ського, що дозволяє їй перевершити саму себе і самоствердитись у Вищому, Величному. Відтак релігія виражає не лише статичний стан людини, а й засіб прилучення до Абсолюту, в якому задіяні всі її сутнісні сили, включаючи ірраціонально-інтуїтивну сферу. Виражаючи своє відношення до межових ситуацій, людина немовби віднаходить себе в вселенському і вселенське в собі. Сьогодні навіть у теології спостерігається зміщення акцентів в сторону людини, її домінуючого місця в релігійній картині світу.

Важливим в цьому контексті є звернення до процесу формування та утвердження саме релігієзнавчої парадигми психології релігії, де екзистенційно-особистісні виміри звернення людини до царини Абсолютного набувають певної цілісності, в якій релігієзнавство отримує можливості поширити свої знання не тільки в змістовному, але й і в генетичному та функціональному аспектах.

Загальновідомо, що довше всього релігія "затримується" у сфері внутрішнього життя людини, на рівні її переживань. Саме тут релігія виступає як чинник, що пом'якшує пограничні ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). З іншого боку, ці вершини гігантського айсберга душевного життя посилюються соціально-економічною та політичною кризою, що так боляче вразила пострадянський простір у 90-х рр. минулого сторіччя і відлуння якої ми відчуваємо й дотепер. На цьому фоні відбувся неймовірний сплеск релігійної активності, результатом якої стала поява так званих неорелігій різноманітного гатунку: починаючи від поміркованих і закінчуючи досить екзальтованими, навіть деструктивними. Варто лише пригадати "Біле братство", яке стало не лише своєрідним "підручником з соціології релігії" (В. Єленський), але й із психології релігії.

Сьогодні психологія релігії переживає складний і водночас дуже цікавий період у своєму розвитку. Не задовольняючись марксистською парадигмою витлумачення релігії як єдино можливою, релігієзнавча наука поринула в ситуацію "свободи від" і, власне, опинилася перед необхідністю вибору. Логічно, здавалося б прилучитися до однієї із тих шкіл, якими так багата сьогодення релігієзнавча наука. Проте в них відкидається сама можливість створення такої концепції, яка б поєднувала здобутки вітчизняних релігієзнавців, і водночас давала змогу вийти на більш широкий теоретико-методологічний простір, не обмежений ідеологічними "парканами". Саме психологія релігії прагне збагнути всю складність релігійного феномена, надає можливість досліднику орієн-

туватися в релігійно-церковних питаннях як доктринального, так і практичного характеру, вчить вдаватися до діалогу та співробітництва між невіруючими та віруючими різних конфесій як засобу досягнення консенсусу громадянської злагоди в суспільстві. В цьому контексті цілком погоджуємося зі слушною думкою академіка НАН України, доктора філософських наук, професора Л. Губерського: "По суті саме гуманітарій має виступати "перекладачем" смислів для носіїв протилежних поглядів на світ: віруючих різних конфесій, віруючих і атеїстів, представників різних етнічних груп тощо. Всі вони співіснують в його світосприйнятті як інша щодо нього, але не конкуруюча реальність" [11]. Відтак саме психологія релігії як гуманітарна сфера знання покликана досліджувати весь комплекс вищезазначених проблем, спираючись на методологію як світової, так і вітчизняної традиції філософування, стрижневим принципом якої є людиномірність.

1. Губерський Л. В. Гуманітарний простір освіти: сучасні виміри та пріоритети / Леонід Васильович Губерський // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008–2009. – № 14–15. – С. 122.

2. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с. – С. 277.

3. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с. – С. 267.

4. Шлейермахер Ф. Речи о религии / Фридрих Шлейермахер. – М. ; К.: REFG-book ; ИСА, 1994. – 432 с. – С. 83.

5. Там само. – С. 80.

6. Там само. – С. 349.

7. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / Вильям Джемс. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418 с. – С. 147.

8. Там само. – С. 137.

9. Сковорода Г. Наркис. Розмова про те: пізнай себе / Григорій Сковорода // Сковорода Григорій Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: АТ "Обереги", 1994. – С. 150–195. – С. 195.

10. Сковорода Г. Вступні двері до християнської добронравності / Григорій Сковорода // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т. 1. – К.: АТ "Обереги", 1994. – С. 140–150. – С. 149.

11. Губерський Л. В. Гуманітарний простір освіти: сучасні виміри та пріоритети / Л. В. Губерський // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008–2009. – № 14–15. – С. 123.

Л. І. Сидоренко

АКСІОЛОГІЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ

У наукових працях академіка НАН України Л.В. Губерського представлений широкий спектр гуманітарної проблематики, аналізуються сучасні парадигми гуманітарного пізнання [1] та завжди акцентується на проблемі людини – в контексті культури, духовності, державотворення, суспільної комунікації. Слід зазначити, що саме проблема людини є тим інтегративним центром, який дозволяє окреслити зв'язок сучасної соціальної філософії і філософії науки, яка потужно розвивається в Україні.

Ідеться, зокрема, про проблематику постнекласики, що репрезентує особливості наукової раціональності, які постають в процесі дослідження складних систем, що самоорганізуються та саморозвиваються, та нового погляду на роль дослідника в процесі пізнання. Можна наголосити на сучасному зближенні гуманітарних та природничих наук, що дозволяє побачити риси "людини гуманітарного пізнання" [2] в природничо-науковому пізнанні. У контексті обговорення окреслених питань виявляється сфера аксіології постнекласичної науки, яка визначає ціннісні виміри ставлення людини до досліджуваного, моральні дозволи та заборони в реконструюванні живих систем, включаючи людину. Слід зазначити, що аксіологічна проблематика стосовно сучасної наукової раціональності представлена в дослідженнях багатьох вітчизняних філософів – Аболіної Т.Г., Гардашук Т.В., Добронравової І.С., Єрмоленка А.М., Кисельова М.М., Кримського С.Б., Крисаченка В.С., Кулініченка В.Л., Лук'янця В.С., Марчука М.Г., Попова М.В., Поповича М.В., Пустовіт С.В., Сидоренко Л.І., Суходуб Т.Д., Табачковського В.Г., Шашкової Л.О. та ін.

Проблеми етичного характеру в предметній сфері сучасної філософії науки сприймаються як безумовні. Етичні питання настільки органічно вплетені в контекст постнекласичної науки, що дослідник буквально наштовхується на них, навіть маючи на меті епістемологічне та методологічне дослідження. Така особливість пов'язана з орієнтованістю сучасної філософії науки на людину. Ідеться не про абстрактного суб'єкта пізнання та діяння, а про особистість у багатоманітності та єдності таких її виявів, як інтелектуальне та чуттєво-

емоційне, індивідуальне та колективне, природне та соціальне, тілесне та ментальне.

Таке представлення людини, що пізнає, дослідника цілком вписується в картину світу початку ХХІ ст., яка представляє світ, що істотно змінився та в якому людина відчувається не дуже затишно. Жан Бодрійєр вдало позначив нашу історичну добу як час "після оргії", після всілякого вивільнення – "предметів, символів, ідеологій, утіх", час, коли людина задає собі головне запитання: "що робити тепер, після оргії?" – в час, коли починається біг вперед в нелінійне майбутнє, погоня за технікою та її глобальними негативними наслідками, за людиною та продуктом її клонування [3]. Не дивно, що в такій ситуації людство намагається рефлексувати над своїм буттям, шукаючи його моральні сенси. Відповідно проблематика, яка стосується взаємин людини та природного світу, ставлення людини до живого, збереження живого – як людини, так і інших живих форм, утвердилася як сфера морального. І якщо дослухатися до Германа Гессе, який каже в "Грі в бісер", що моральність – це класичний жест культури, це згорнутий в жест взірець людської поведінки, то можна сказати, що буттєва реальність людини, культура та наука ХХІ ст. потребують нових етичних вимірів як стосовно наукового дослідження, так і ставлення людини до живого та біосфери загалом.

Потребу "нового етосу науки" вперше зафіксували І.Т. Фролов і Б.Г. Юдін в роботі "Етика науки" [4], що в подальших дослідженнях філософів науки знайшло продовження в порівнянні ціннісних вимірів класичної науки з етикою постнекласичної науки, що становилася. Так, В.С. Стьопін виокремлюючи ціннісні настанови, на яких ґрунтувався етос класичної науки, відносить до них пошук істини, орієнтацію на приріст нового знання, вимогу наукової чесності в процесі викладення результатів дослідження (йдеться про те, що можливо повторити вже здійснені дослідження, але не можна займатися плагіатом) [5].

У постнекласичній науці такі ціннісні настанови також присутні. Але умови реалізації цих настанов змінюються. Такі зміни впливають на характеристики постнекласичного знання, які вивчаються методологами науки [6]. Особливості постнекласичного знання та можливість його самоорганізації були центральною темою обговорення на засіданні "Круглого столу" під головуванням професора І.С. Добро-нравової у межах Міжнародної конференції "Дні науки філософського

факультету – 2011" в університеті імені Тараса Шевченка. Цікавими були роздуми колег про істинність та об'єктивність постнекласичного знання, які окреслювали ті проблеми, що пов'язані з посиленням ролі суб'єктного в отриманні істинного знання, визнанням моральних вимог однією з умов його отримання. Як наголошує І.С. Добронравова, в постнекласичній науці "для забезпечення об'єктивності пізнання треба зважати не тільки на спосіб діяльності суб'єкта, але й на його ціннісні орієнтації" [7]. Суб'єкт пізнання в постнекласичному дискурсі предстає як такий, що "обростає багатомірністю діючої в суспільстві особистості, породжуючи свою низку конфліктних переживань і виборів, чергове розгалуження, чому віддати перевагу: гносеологічній точності та істинності суджень або здійсненню вчинку, слідуючи нормам "етики відповідальності" (Ю. Габермас), яка формує відповідний поняттєвий апарат та ідеально задане проблемне поле" [8].

За останні 20 років осмислення процесу становлення постнекласичної раціональності, особливостей постнекласичного дослідження та, останніми роками – постнекласичного знання, значно просунулося. Якщо міркувати стосовно тих характеристик, які взагалі можна означити для постнекласичного знання та стосовно такого знання про живі системи, то можна сказати про таке. Беручи до уваги дослідження останніх років та власні міркування, я б наголосила такі моменти, що характеризують постнекласичне знання. По-перше, це знання на межі природничонаукового та гуманітарного. Таке існування "на межі" передбачає здійснення оцінки, оцінювання не лише в гуманітарному, а й в природничонауковому дослідженні. Отже, в постнекласичному природничонауковому знанні з'являється момент оцінки. Таке було неможливо виходячи з цінностей та вимог класичної науки.

Слід пояснити, що йдеться про оцінку не в сенсі "істинне – неістинне" (така оцінка вочевидь притаманна класичній раціональності), а в сенсі того, що таке знання несе людині, суспільству, чи слід рухатися в такому напрямі пізнання, чи можливо втручатися в живі системи, в біосферу – чи не принесе це деструктивних наслідків чи може принесе їх, чи є тут потенційні загрози? Оціночні виміри, що з'являються та наголошуються в постнекласиці, вписані в широкий аксіологічний контекст, в якому виявляється потреба не лише визначень регулятивності ціннісних орієнтацій у відношеннях "внутрішньонаукові та позанаукові цінності", "етично – неетично" стосовно шляхів дослідження та ви-

користання їх результатів, а й усвідомлення дуже тісного переплетіння аксіологічного та методологічного, морального та дослідницького.

На складному характері взаємозв'язку людського пізнання та оціночних моментів, що має бути відтворений в дискурсі сучасної раціональності, наголошує М.В. Попович: "Пошук істини сповнений спалахів і згасань окремих думок, що є водночас і емоційними оцінками, і вольовими рішеннями, "інтонуваннями" думки, за виразом Бахтіна. Але цей видимий хаос спалахів і згасань описується і макроскопічними характеристиками, серед яких із когнітивної точки зору найважливіші "істина" і "лжа" ("хиба), із практичної, вольової – "добро" і "зло", а в сфері почуттів незрозумілим чином людина здатна реагувати на гармонію як вищий прояв порядку" [9]. Якщо говорити про сучасне дослідження живих систем, людини, біосфери, що розуміються постнекласикою як складності, що самоорганізуються та саморозвиваються, оціночний момент, зрозумілий в широкому аксіологічному сенсі, стає однією з необхідних умов дослідження.

Така методологічна картина наукового дослідження істотно відрізняється від класичної, якій притаманна акцентація на об'єктивності як незалежності змісту знання від суб'єкта та ціннісна амбівалентність. В некладиці вже враховується момент відносності знання, вплив приладної системи. У постнекласичній науці з'являється потреба оцінювання в широкому аксіологічному контексті – намірів, цілей, технологій, практик дослідження, потенційних загроз, деструктивності як втручань дослідницьких технологій, так і втручань людини в біосферу на основі отриманих знань. Отже, неможливо відірвати питання про те, до чого отримане знання приведе, від власне дослідження – особливо, коли воно стосується живих систем, людини, екологічних систем, в цілому біосфери. Наприклад, використання людиною певних медпрепаратів, біомедичних добавок, трансгенних продуктів, внесення у ґрунт добрив, що впливають на продукти харчування – всього того, що класична раціональність частіше за все виправдовує, визначаючи як науково істинне – чи може людство сьогодні довіритися таким істинам? В таких випадках власне наукове знання не може не містити оціночного моменту. Недарма А. Єрмоленко розглядає екологічну кризу як морально-етичний виклик людству, зауважуючи: "Адже врешті-решт кожний з нас має відповісти на Кантове запитання, що *я повинен робити* за умов екологічної кризи? А це вже питання етики, практичної філософії" [10].

Отже, в постнекласичному пізнанні ситуація змінюється. Таку думку підтримує Т.Д. Суходуб. Вона зазначає, що новий тип раціональності, "в цілому орієнтованого на діалоговий вимір буття". Це закладає основу принципово іншого способу мислення та дії сучасного ученого "Пріоритетний розвиток комунікативної раціональності в філософії формує інтелектуальні умови етосу науки. Завдяки цьому у світоглядній позиції ученого все більш актуальною стає категорія відповідальності, що дає надію на розв'язання глобальних проблем сучасного світу" [11].

Друга особливість постнекласичного знання, яка пов'язана з першою, це трансдисциплінарність знань. Постнекласичне знання не може не бути трансдисциплінарним. Раніше в пізнанні таких складних систем, як біологічні, вельми продуктивною була міждисциплінарність. Наприклад, біофізика – наука, що досить продуктивно розвивалася у 2-й пол. XX ст. Тут приклад того, як методи, поняттєвий та концептуальний апарат фізики використовуються в біології, для вивчення біологічних систем. Інші методологічні підходи використовує фізика живого [12], яка долає редукціонізм, орієнтується на цілісність живого та отримує трансдисциплінарне знання.

Цікавими прикладами в сенсі трансдисциплінарності є такі галузі, як біоетика та біофілософія. Їх знання є трансдисциплінарними, однак їх важко кваліфікувати як науки, оскільки вони включають і філософські судження. Зважаючи на таке, не достатньо, на мій погляд, визначати біоетику як науку, що виникає на межі біології та етики, або як прикладання етичних правил до біологічного пізнання. Точніше говорити про нову якість знання, що постає в процесі відкриття етичних аспектів в дослідженні живого як складних систем, що самоорганізуються та саморозвиваються. В ґрунтовному дослідженні С.В. Пустовіт [13] біоетика розглядається як міждисциплінарне знання з ознаками постнекласичності.

Отже, стосовно біоетики йдеться не про інтегративні процеси між етикою та біологією, а про становлення нової якості знання – трансдисциплінарного знання. Не випадково Л.П. Киященко характеризує біоетику як "казус", що в перекладі з латини означає – випадок, подія. Біоетика є казус, особливого роду випадок, життєва подія, провокує багатоманіття дисциплінарних та позадисциплінарних відповідей, стягує їх в певну спільну дію, діючи як спільний привід. І таким чином

задає певний публічний простір – рішень "тут і тепер", простір можливостей, який визначається також власним місцем в соціокультурному контексті [14]. Біоетика означає включення в сферу етичного ставлення людини до природи, зокрема до живого. У такому розумінні біоетика має визначити міру та межі втручання людини в багатоманітність світу живого, в тому числі і в природне в людині. А також сформулювати заборони на таке втручання. Отже, біоетика має визначити, що є моральним в ставленні до живого, а що ні.

Біофілософія – ще більш складне явище. Її важко кваліфікувати як нову філософську галузь, або як "філософію живого". Це трандисциплінарна галузь, що представляє новий образ живого як складної системи, що самоорганізується, з позицій комплексу природничих (в тому числі біології та екології) та гуманітарних наук в контексті сьогоденного світорозуміння. Отже, біофілософія – це "вписування", вrostання сучасного комплексного знання про живе в систему світобачення. В певному розумінні, біофілософія – це метафізика живого.

На думку методологів, потреба розв'язання дослідницьких та практичних проблем з позицій трандисциплінарності породжує "етос трандисциплінарності", що набуває рис відкритої системи, яка орієнтована на реальні проблеми життєвого світу, які потребують конкретного розв'язання, що знаходить вияв в особливостях матриці трандисциплінарного дослідження. Вона включає в свою структуру: уявлення про універсум як єдність багатьох світів, що є в процесі становлення; співвіднесення внутрішньонаукових цінностей з цілями та цінностями універсуму, що необхідно для статусу як природничо-наукового, так і гуманітарного знання; визнання мінливості законів, їх незворотності, дії принципів, що виходять за межі дисциплінарного знання; дії за взірцями загальних закономірностей та принципів, що є в основі процесів самоорганізації у відкритих системах різноманітної природи: фізичних, хімічних, біологічних, соціальних тощо" [15].

Третя характеристика постнекласичного знання пов'язана з тим, що знання і практика по-новому взаємодіють. Як припускають методологи, постнекласичне знання виникає на межі теорії та практики. Вже не йдеться, як у класичній науці, переважно про "прикладання" знань до практики, їх практичне використання. Схема, що звична для класичної науки, коли чітко можна було розділити знання теоретичні, їх викорис-

тання на практиці та постфактум зрозуміти, добре це чи погано для людства, істотно змінилася. Не вичерпується відношення знання та практики і розподілом на фундаментальне та прикладне, коли фундаментальні знання розуміються як теоретичні, а прикладні – ті, що можуть бути використані в практиці виробництва або в ній виникають. Постнекласичне знання є результатом більш складних взаємин тих виявів дослідження, що їх можна означити "теоретичне" та "практичне". Йдеться про дослідження як практикування, про отримання фундаментального знання в практикуванні. Наприклад, стосовно досліджень в галузі новітньої біотехнології цілком органічно використовується концепт "практики" та вивчаються новітні біотехнологічні практики як такі, що виникають в сфері фундаментальних досліджень [16]. Цікаво, що і розв'язання екологічних криз методологи пов'язують зі становленням особливих типів практик – постнекласичних екологічних практик [17].

Отже, в сучасній науці маємо враховувати ситуації, коли різноманітні і досить складні дослідницькі практики починають передувати теорії. Як зазначає Л.Д. Бевзенко, теорія як наукова, філософська, науково-практична реальність стає лише способом прояву постнекласичної практичної настанови щодо визначених, досить вузьких сфер людського життя. "Практики, зокрема постнекласичні практики, в цьому випадку постають у вигляді більш потужного смислового роду констелята, крізь який ми можемо побачити різного роду практики як його окремі прояви, і наукові, філософські, науково-практичні тут виявляються лише подібними в низці інших подібних проявів" [18]. Знання як практикування передбачає момент конструювання, проективності, технологічності.

В певному розумінні наука стає технологією, а технологія – наукою. Виникає явище "технонауки". Як підкреслює Б. Г. Юдін, аналізуючи позиції західних дослідників стосовно взаємин науки та практики, можна сказати, що від науки не вимагається ані пояснення, ані розуміння речей – достатньо того, що вона дозволяє ефективно їх змінювати. Відповідно має місце "обернена" ситуація: якщо раніше в технопрактиці використовувалося отримане наукою знання, то тепер сама діяльність по отриманню такого знання "вбудовується" в процеси створення та удосконалення певних технологій [19]. Отже, вимальовується розуміння об'єктивності наукового знання як можливості передбачувати успішність наших практик.

Ще один крок до визначення специфічних рис постнекласичного знання роблять дослідники, які наголошують особливу мову, яка виражає таке знання та наводять аналогію з мовними іграми Л. Вітгенштейна. Формується ситуація нового дискурсу. Цікавий аналіз її здійснений В.І. Аршиновим та Я.І. Свірським, які наголошують на істотних мовних дискурсивних змінах в процесі сучасного наукового дослідження, позначаючи їх як "синергетичний рух в мові". Суб'єкт та об'єкт, які занурені в певне мовне середовище, взаємодіють завдяки певному каналу комунікації, що окреслює фрактальну зону сенсу [20]. Саме в ній розгортається процес породження сенсу. В той час, коли класичний науковий дискурс представляє процес пізнання як такий, що відбувається власне в межах мисленевого процесу суб'єкта пізнання, "синергетичний рух в мові" призводить до того, що дослідження стає подібним до читання тексту. Оскільки читаючи, людина породжує і вносить власний сенс в текст, виявляється характерна для постнекласичного дослідження єдність, взаємообумовленість суб'єкта та об'єкта. Як підкреслюють методологи науки [21], у результаті наукове пізнання змінює власні цілеорієнтації – пізнання дозволяє не "завоювати", "підкорити", а "придивитися", "вжитися". Отже, для того, щоб зрозуміти, вже не потрібно "зруйнувати" доквілля, біосферу, живе.

Отже, постнекласичне знання народжується в процесі обговорення, пошуку визначень. Однак, хочемо підкреслити, що не йдеться лише про пошук контекстів, лише про герменевтичні підходи. Мовні ігри в постнекласичному мисленні – це конструювання знання, в певному сенсі – текстуальне "примислювання", момент фантазії. Можливо, через такі мисленеві процедури і здійснюється самоорганізація знання, означаючи "точки росту" нового знання.

Якщо постнекласичному знанню притаманні названі вище характеристики, включаючи проєктивність, конструктивність, фантазування, то досить проблемним стає ознака об'єктивності постнекласичного знання.

Об'єктивність знання очевидна в класичній науці – як націленість на світ, що є поза суб'єктом та як характеристика істини – відтворення в знанні об'єкта таким, яким він дійсно є. У постнекласичній науки вже не може бути такої претензії, хоча б виходячи з того, що системи, що пізнаються, є складними та людиновимірними, втрачається сенс жорсткого розподілу на об'єкт та суб'єкт. А органічне "додавання" аксіоло-

гічної складової в процес наукового дослідження робить картину світу інакшою, на відміну від класичного об'єктивізму.

І все ж таки, істинне знання в постнекласичній науці не отримується шляхом конвенціональності або прагматистських підходів. Індикатором істинного знання в постнекласиці стає його аксіологічне забарвлення. Особливість в тому, що етос постнекласики включає в себе ціннісні компоненти, які традиційно вважалися позанауковими. Постнекласичне дослідження демонструє, що для пізнання складних людиновимірних систем не достатньо норм лише внутрішньонаукового етосу, оскільки виникають моральні питання, відповідь на які можливо віднайти залучаючи широкий культурний контекст гуманістичних цінностей. Цікаве зауваження в цьому сенсі робить В. Стьопін, наголошуючи, що можливо "обмежити науковий пошук, якщо він пов'язаний з зонами ризику, що загрожують катастрофічними наслідками для людини" [22]. Підтримуючи перестороги В.С. Стьопіна, все ж таки треба зауважити, що спроби обмеження наукового пошуку в нашій історії вписані в досить трагічний контекст. Він виявляється тоді, коли етичне витісняється ідеологічним. І хоча очевидно, що в наведених словах йдеться не про ідеологічні, а про етичні заборони, проблема потребує подальшого дискусування та обережності в визначеннях. Разом з тим, маємо приклади, як саме моральні норми починають відігравати соціорегулюючу роль в дослідженні живих систем, людини. Йдеться про те, що створюються етичні комітети – структури, які включають фахівців, а також представників громадськості. Оскільки дослідження пов'язані з ризиком, важливо, щоб їх сутність була зрозуміла не лише ученим, а й нефхівцям. Етичні комітети беруть на себе сміливість забороняти деякі біотехнологічні медичні маніпуляції.

Отже, ризик має бути виправданий не лише в розумінні фахівців, а й у свідомості "нефахової" людини, яка звісно буде і користь, і загрозу генно-інженерного дослідження сприймати принципово інакше, ніж фахівець. Важливо наступне: вимога етичної обґрунтованості має передувати дослідницькій частині проекту.

Етичні обґрунтування виконують не лише регулятивну, а й методологічну роль по відношенню до дослідницької практики. Наприклад, якщо можуть бути різні підходи лікування – оперативний та консервативний, то в виборі повинен взяти участь пацієнт. Таке визначає наяв-

ність двох пластів знать стосовно хвороби пацієнта – професійного, біомедичного та "біографічного". У пошуках відповіді в контексті першого – біомедичного – компетентним є лікар. В контексті іншого – пацієнт. У результаті виникає феномен "профанного знання", в якому присутнє знання про обставини особистого життя, власних економічних можливостей для лікування, життєві плани тощо. Воно є результатом спрацювання етичних вимог як методологічних правил.

Потреба визначитися з "системою координат" розуміння істинного та хибного у зв'язку з етичними цінностями істотно змінила філософські запити в осмисленні цивілізаційно-технологічного розвитку людства в ХХІ ст., коли важлива не лише оцінка технологічних можливостей людини при використанні геномних та інших новітніх технологій, а й усвідомлення меж втручання в біологічне в людині (у технологічному сенсі) та питання про майбуття людини, людського роду в генетично модифікованому світі. Постнекласика "вирастає" як усвідомлення обмеженості класичної раціональності, пов'язаної з впевненістю у правильності суб'єктного протиставлення природі, владарювання нею. Підкреслюючи, що суб'єкт опиняється в центрі модерної теорії пізнання, П. Слотердайк зауважує: "Суб'єктивність прагне суверенітету, і для цього підкорений воліє підкорювати те, що він здатен підкорити. Ми спостерігаємо повний переверот – також щодо підозрювання: підозрюваний стає тим, хто підозрює. Підкорений підкорює довколишній світ і з нього робить для себе втілення "даних", даностей – даних кому? Суб'єкту, який розпоряджається. Дані йдуть йому в руки, але він не має йти їм назустріч. Підкорений постає як володар даного" [23].

В умовах сучасної технологічної реальності проблема людської суб'єктивності постає і в інших площинах. Маємо прогностичні філософські міркування та погляди, в яких осмислюються впливи сучасних технологій, зокрема технології геномних модифікацій, на долю людини – Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, Ф. Фукуяма. Та їх висновки є зовсім не оптимістичними. Концептуальні виміри постмодерного розуміння людини, які фіксують крах тотожності, подолання самотності людини – введення фігури співрозмовника, формують поняття "постлюдини" (Ф. Фукуяма) – існуючої в штучному світі (в тому числі і біологічному), модифікованої системою геномних та комп'ютерно-інформаційних технологій.

Водночас, оскільки йдеться про такі складні системи, як живе, людина та їх розвиток, маємо досліджувати їхню поведінку та прогнозувати майбутнє з позицій методології, що відповідає їх специфіці, виходить з урахування специфічних законів живого. Таку методологію представляє постнекласична наука. Йдеться про нелінійне мислення та методологію синергетики.

Синергетика дозволяє вивчати складність виходячи з неї самої і не зводячи складне ціле до простих частин. На відміну від детерміністичної картини, змалюваної наукою доби Модерну та редукціоністської методологічної програми, для нелінійної науки очевидно, що поведінка складних систем, що самоорганізуються та саморозвиваються, не може однозначно визначатися впливом зовнішніх факторів. У ситуації їх послаблення складна система починає поводитись у відповідності зі своїм внутрішнім активним началом, дивним аттрактором. Більш того, віддаленість від рівноваги для складних систем, що самоорганізуються, робить їх найменш чутливими для зовнішніх впливів та дуже чутливими до власних внутрішніх флуктуацій. Система стає автономною, свободою. Водночас, це ситуація величезної невизначеності, оскільки система стає також гостро чутливою до найменших зовнішніх впливів [24].

Сконструйовані біологічні системи – генетично модифіковані організми є такими складними системами. Здатність до самоорганізації та нелінійної поведінки призводить до того, що передбачити їх поведінку можливо лише варіативним чином, а не однозначно. Виникає світ, у якому можливо конструювати людську тілесність. Існування людини в ньому змінює і людську "суб'єктивність" – на перший план висувається тотожність, подібність, однаковість – співпадіння "з картинкою", "з глянцевою візрцем". Людина стає бранцем тотожності, в той час як для існування суспільства потрібні "різноманітності". Цю болючу для людства точку фіксує та обговорює постмодернізм, наголошуючи на потребі "різностей", "різноманітностей" для існування людського, в той час як сучасні технології – і біотехнології, і технології комунікацій намагаються інакше нівелювати. Біотехнології – в людській тілесності, технології комунікації – в людській суб'єктивності. Доречно нагадати слова Ж. Бодрійяра про "пекло Тожсамості", про що він пише в "Прозорості зла", реконструюючи "невизначеність положення суб'єкта та невизначеність ситуації Іншого. І в цій невизначеності

суб'єкт не в змозі ані бути самим собою, ані виявити себе в Іншому; відтепер він являє собою лише Того ж самого" [25].

Отже, людина існує в світі, де людське майже поглинається технологічним. На такому тлі проблема свободи людини постає як одна з головних метафізичних проблем ХХІ ст. В.Г. Табачковський в останній книзі "Полісутнісне homo..." підкреслює, що "на відміну від модерну, котрий мав у своїй основі необмежене поняття свободи, постмодерн ґрунтується на уявленні про свободу як передусім особистісний вибір, рішення пов'язане з суб'єктивним світом особистостей, що знаходяться між загальністю людської природи та особливістю індивідуальності" [26]. Якщо раніше здавалося, що найсприятливішою для людини ситуацією є щонайбільше розширення можливостей одночасного вибору, то сьогодні стало зрозумілим що важливішою є пов'язаність такого вибору з віднайденням персональної ідентичності [27]. І краще для людства і власне особистості, щоб така ідентичність була знайдена і в особливому, індивідуально-неповторному, а не лише в тотожному.

У науково-технологічній реальності ХХІ ст. використовується комплекс GNR технологій – переплетіння геномних технологій, нанотехнологій та робототехніки. В результаті цілком можливо на нанорівні формувати генно-інформаційну програму живої системи, тілесності людини. Отже вони стають об'єктом, який може бути сконструйований та вдосконалений з самого початку на молекулярному рівні. Отже, цілком можливо геном людини тиражувати як "текст", а організм людини стає просто матрицею для "тиражування" ДНК. Виникає враження, що втручання біотехнологій в людське життя не має меж. В ситуації існування спектра ефективних соціально-інженерних методів маніпулювання людською свідомістю, чи стає людина вільнішою завдяки фантастичним технологічним можливостям?

Важко відповісти "так". Очевидно те, що проблема людської свободи зачіпає проблему цінностей. На думку К. Гнатік, технологія клонування є загрозою гідності людської особистості, її унікальності, особистісній недоторканності, оскільки робить геном людини беззахисним перед стороннім втручанням [28]. Можна погодитися з дослідницею, що загроза для людини при використанні біотехнологій дійсно є. В тому числі і загроза "пекла Тожсамості", на чому наголошує Ж. Бодрійяр. Однак перед страшними хворобами людства наука не може зупинитися. Біотехнологія клонування тут є перспективною. От і вини-

кає запитання: яка з позицій є моральною – лікувати та використовувати біотехнології або не лікувати, отже – не використовувати.

Пошук відповіді на питання: що далі, в подальшому розвитку людини як живої системи, потребує обговорення більш широкого, складного питання – про еволюцію живого, обов'язково з урахуванням соціотехнологічного впливу на світ живого. На нашу думку, будь-які прогностичні концепції мають сенс лише в контексті загальної картини еволюційного процесу живого та людини. Тому і відповіді на метафізичні питання, які виникають у сучасному науковому дослідженні живого потрібно шукати з урахуванням постнекласичного розуміння живого та його еволюції, на засадах якого проблема сутності, походження та еволюції живого постає як аксіологічна [29]. Синергетична картина еволюції живого представляє нам досить складний процес, в контексті якого потрібно оцінити перспективу сконструйованих людиною біосистем. Очевидно, що новітні технології – один з істотних факторів, який визначає перебування біосфери та людства у точці біфуркації. Вихід з неї передбачає різні сценарії. Один з можливих – оптимістичний: органічне життя не завершується, а набуває нових можливостей. Медичні перспективи біотехнології – що важливо для здоров'я людини – в принципі необмежені. Також біотехнології здатні реконструювати певні ланки природних систем, що є важливою умовою виживання людини як виду живого в умовах, коли техногенний вплив на природу призводить до суттєвих змін в життєвому середовищі людини. Екологічний стан змінюється таким чином, що людина потрапляє в екстеримальні умови існування [30]. Отже, необхідним підґрунтям оптимістичного сценарію майбуття людини та інших живих систем є розв'язання глобальної екологічної кризи.

Однак, навіть якщо можливий такий сценарій, то людина стає не лише більш вільною, але й більш залежною. Усвідомлення такої ситуації призводить нас до думки про захисну роль "раціонального супротиву". Хочеться навести слова Ф. Фукуями, в яких, як здається, висловлене ставлення до того, як саме розуміти людську свободу в умовах біотехнологічної революції: "Ми не маємо приймати будь-яке майбутнє заради фальшивого прапора свободи, чи то свобода нічим не обмеженого розмноження або свобода необмеженого наукового дослідження. Ми не маємо вважати себе рабами неминучого технологічного про-

гресу, якщо цей прогрес не слугує людським цілям" [31]. Отже, свобода визначена як контрроверза рабству, будь-якій залежності, включаючи залежність від новітньої біотехнології. Свобода – це незалежність особистості від тотожності, від культу однаковості. Тільки усвідомивши це, особистість спрмагається бути вільною, раціонально не підкорятися – чинити раціональний супротив, який може ґрунтуватися на науковій та філософській раціональності, з урахуванням культурного контексту. С. Б. Кримський відзначає, що як свідчить історія, "з катастроф...люди ніколи не виходили коштом одних лише економічних заходів. Тут необхідне піднесення духу, пробудження межових антропологічних засад, діяльність, творчий пафос великої культури" [32]. Дійсно, саме світоглядні та етичні засади певної системи культури спрацьовують як суттєві орієнтири самоусвідомлення наукою результатів досліджень як добра чи зла.

Виключно важлива роль етичних засад як основ вибору сценаріїв існування людини, орієнтованого на майбутнє, виявляється в сучасному соціоцивілізаційному світі, де людина стикається з лавиноподібним наростанням складних проблем, від розв'язання яких залежить її життя. Світ все більш виявляє себе як складність, тотальність, взаємопов'язаність усіх сфер буття що відчувається в контексті процесу глобалізації. Як підкреслюють автори колективної монографії "Етос і мораль в сучасному світі", "світ став єдиним, і всі ми – жителі "глобального села". Окрема подія в будь-якому окремому місці нашої планети має ефект доміно, тобто вона з неминучістю має наслідки для усього світу...Завдяки єдиній інформаційній мережі людство знає про зникнення біологічних видів, оскудіння природних ресурсів, глобальне потепління й т.ін. Тобто, сьогодні вже не можна, посилаючись на незнання, уникнути відповідальності. Це означає, що ми досягли того історичного моменту, коли необхідні нові підходи та принципи відносин не тільки між країнами, народами й етносами, а й між людиною і всім сутнім на землі" [33]. Отже, потрібна нова система цінностей, яка б спонукала людей свідомо відмовитися від позиції "вінця творіння", від насильства над природою та людиною, прагнути співчуття, турботи, піклування про них.

Окреслена система цінностей може сформуватися лише на певному соціополітичному підґрунті. Толерантність у ставленні до люди-

ни, природофільність, екофільність здатні утвердитися на підґрунті ліберального суспільства. Як наголошує С.Б. Кримський, "екуменістична етика і є одним з важливих затверджень демократичного імперативу сучасного світу, для якого найвищими цінностями виступає особа конкретного (людського) і "безкінечного" (божого) обличчя, життя як здатність протистояння смерті, свобода як принцип самостояння людини та соціальних спільностей, що її втілюють" [34]. Означені ціннісні виміри вкрай важливі для сучасної України. Оскільки симптоматичним для нашої ситуації є проблемність в утвердженні громадянського суспільства і, відповідно, цінностей екологоорієнтованого світогляду.

Найважливіша соціопрактична проблема ситуації початку XXI ст. – зниження ризиків людського життя та його безпека. Сучасний світ навпаки демонструє наростання ризиків. Причому, йдеться вже про нову якість їх впливу. Виникає загроза не лише індивідуальному буттю, а й існуванню людського роду. Це дає підстави Ф. Фукуямі говорити про "кінець історії": "Наш власний досвід, як здається, вчить нас, що в майбутньому на нас чекають нові і такі, що поки ми не можемо їх уявити, жахи від фантастичних диктатур та кровавих геноцидів до баналізації життя через сучасний консюмеризм, та безмежні катастрофи – від ядерної зими до глобального потепління. Принаймні, вірогідніть того, що ці жахи появляться більша, ніж того, що вони не появляться" [35]. Отже, сучасне людське буття розгортається в середовищі, в якому наростають ризики як в соціально-політичному вимірі, так і в екологічному. Сьогоднішня ситуація не може тривати дуже довго. Вона загрожує розв'язатися через ряд цивілізаційних перетворень катастрофічного характеру. "Силова діяльність не є безмежною, – наголошує С.Б. Кримський, – Вона має енергетичні, фінансові та моральні ліміти. Виходячи за ці ліміти, діяльність перестас бути розумною, бо все розумне має межі: безмежною є тільки дурість. Такою дурістю й обертається цинізм практики, що позбавлена моральних обріїв" [36].

Прагнення жити в безпечному довкіллі спонукає до методологічного осмислення існуючих статегем безпечного розвитку та розробку їх системного бачення з метою вироблення способів діяльності, що спрямовані на розв'язання цих проблем [37]. На нашу думку, умовою оптимістичних перспектив є те, що етичні принципи "спрацьовують" як

регулятиви людських практик стосовно природи, виявляючи значущість цілей, нові сенси, визначаючи власне можливість або неможливість впливів. Отже, формується традиційність постнекласики. Мова йде про те, що ситуації, в яких правилами практикування є не лише науково обгрунтовані положення, а й моральні вимоги, стають традиційними. Це означає, що моральні принципи можуть виявлятися в методологічному вимірі [38]. Повертаючись до окреслених Кантом найвагоміших вимірів світовідношення:

- пізнавального – що я можу знати?
- практичного – що я повинен робити?
- та ціннісного – на що я можу сподіватися?

потрібно, на нашу думку, визнати пріоритетність для сучасної практики ціннісного виміру, який регламентує те, що ми мусимо робити і те, що можемо пізнавати.

Однак вихід з точки біфуркації, в якій людство перебуває в стані нестійкої рівноваги, може здійснюватися, як відомо, за оптимістичним або за песимістичним сценарієм. Як зауважує М. В. Попович, "немає невідворотності прогресу, як немає невідворотності і деградації. Є можливість того та того. На кожному етапі розвитку людства виникала і страшна перспектива "простору смерті" ..., що долалася дуже важко та не скрізь. Європейська цивілізація не є виключенням, однак її головна перевага – максимальна автономія ціннісних орієнтацій (свобода, справедливість, солідарність), що надає їй найкращі шанси балансувати на грані можливого" [39].

В такому балансуванні як ніколи доленосну роль відіграють аксіологічні виміри сучасної науки.

1. Губерський Л. В. Сучасна філософія гуманітарного знання: парадигми і дискурси / Л. В. Губерський // Філософські проблеми гуманітарних наук. – К.: 2006. – Вип. 8–9.

2. Людина в сфері гуманітарного пізнання / За ред. Л. В. Губерського. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 407 с.

3. Бодрийяр Ж. Прозрачність зла / Ж. Бодрийяр. Пер. Л. Любарской, Е. Марковской. – М.: Добросвет, 2000. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/ baud/zlo.html>.

4. Фролов И. Т. Этика науки: проблемы и дискуссии / И. Т. Фролов, Б. Г. Юдин. – М.: Политиздат, 1986. – 399 с.

5. *Степин В. С.* Эволюция этоса науки: от классической к постнеклассической рациональности / В. С. Степин // *Этос науки* / Отв. ред. Л. П. Киященко и Е. З. Мирская. – М.: Academia, 2008. – С. 29–30.

6. *Черникова И. В.* Трансформация концепта "знание" в постнеклассической науке // *Вестник Томского государственного университета*. – Томский госуниверситет. – 2007. – Вып. 296. – С. 70–75. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/296/image/296_70.pdf.

7. *Добронравова І. С.* Філософія та методологія науки / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 223 с. – С. 123.

8. *Киященко Л. П.* Постнеклассические практики: фундаментально-прикладной аспект / Л. П. Киященко // *Постнеклассические практики: определение предметных областей* : Материалы международного междисциплинарного семинара / Под общ. ред. Астафьевой О. Н. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 16.

9. *Попович М. В.* Рациональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К.: Видавництво "Сфера", 1997. – 290 с. – С. 87–88.

10. *Єрмоленко А.* Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : Монографія. – К.: Лібра, 2010. – 408 с. – С. 14.

11. *Суходуб Т. Д.* Этос ученого: на пути к "новой" рациональности / Т. Д. Суходуб // *Этос науки* / Отв. ред. Л. П. Киященко и Е. З. Мирская. – М.: Academia, 2008. – С. 272–294. – С. 293–294.

12. *Сидоренко Л. И.* Физика живого как наука о живом / Л. И. Сидоренко // *Физика живого*. – К.: 2001. – Т. 9. – Вып. 2.

13. *Пустовит С. В.* Глобальная биоэтика: становление теории и практики (философский анализ) / С. В. Пустовит. – К.: Арктур – А, 2009. – 324 с.

14. *Киященко Л. П.* Опыт философии трансдисциплинарности (казус "биоэтика") / Л. П. Киященко // *Вопросы философии*. – 2005. – № 8. – С. 106–107.

15. *Киященко Л. П.* Этос постнеклассической науки (к постановке проблемы) / Л. П. Киященко // *Философия науки*. – Вып. 11: Этос науки на рубеже веков. – М., 2005. – С. 50–51.

16. *Ніколаєнко Н. В.* Біотехнологічні практики в контексті синергетичної методології / Н. В. Ніколаєнко // *Практична філософія*. – 2009. – № 4(34). – С. 10–15.

17. *Сидоренко С. А.* Методологічні вимоги постнекласичної науки до сучасних екологічних практик / С. А. Сидоренко // *Практична філософія*. – 2008. – № 4 (30). – С. 146–152.

18. *Бевзенко Л. Д.* Постнеклассические практики в логике габитуальных трансформаций / Л. Д. Бевзенко // *Постнеклассические практики: определение предметных*

областей: Матеріали міжнародного міждисциплінарного семінара / Под общ. ред. Астафьевой О. Н. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 131–132.

19. Юдин Б. Г. Наука в обществе знаний / Б. Г. Юдин // Вопросы философии. – 2010. – № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=193&Itemid=52.

20. Аршинов В. И. Синергетическое движение в языке / В. И. Аршинов, Я. И. Свирский // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М.: ИФ РАН, 1994. – С. 40.

21. Аршинов В. И. От смыслопрочтения к смыслопорождению / В. И. Аршинов, Я. И. Свирский // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 145–152; Лебедь Е. А. Идея природы: концепт и контекст : Монография / Е. А. Лебедь. – К.: Издатель ПА-РАПАН, 2007. – 188 с. – С. 143.

22. Степин В. С. Эволюция этоса науки: от классической к постнеклассической рациональности / В. С. Степин // Этос науки / Отв. ред. Л. П. Киященко и Е. З. Мирская. – М.: Academia, 2008. – С. 45.

23. Слотердайк П. Критика цинічного розуму / П. Слотердайк : [Пер. з нім.]. – К.: Тандем, 2002. – 544 с. (Серія "Сучасна гуманітарна бібліотека" заснована Українським філософським фондом 2001 року). – С. 351.

24. Лукьянец В. С. Человечество перед бездной будущего. Революция неопределенности / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2002. – № 1. – С. 18–19.

25. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. Пер. Л. Любарской, Е. Марковской. – М.: Добросвет, 2000. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/baud/zlo.html>.

26. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках "неєвклідової рефлексивності" / В. Г. Табачковський. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – 432 с. – С. 409.

27. Там само.

28. Гнатик Е. Н. Роль ценностного подхода в антропогенетике и генетической инженерии / Е. Н. Гнатик // Вопр. филос. – 2007. – № 8. – С. 71.

29. Сидоренко Л. І. Гуманістичний вимір сучасного природознавства / Л. І. Сидоренко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2005. – № 4–5. – С. 124.

30. Сидоренко Л. И. Философский анализ развития и перспектив биотехнических исследований / Л. И. Сидоренко. – К.: Вища школа, 1987. – 159 с. – С. 47.

31. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; [Пер. с англ. М. Б. Левина.] – М.: ООО "Издательство АСТ": ОАО "Лукс", 2004. – 349, [3] с. – (Philosophy). – С. 308.

32. Кримський С. Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с. – С. 33.

33. Етос і мораль в сучасному світі / Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2004. – 200 с. – С. 183.
34. *Кримський С.* Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с. – С. 198.
35. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма. [Пер. с англ. М. Б. Левина.] – М.: АСТ Ермак, 2005. – 588, [4] с. – (Philosophy). – С. 30.
36. *Кримський С.* Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с. – С. 236–237.
37. *Толстоухов А. В.* Екобезпечний розвиток: пошук стратегем / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2001. – 333 с. – С. 8.
38. *Сидоренко Л.* Методологическое измерение этоса постнеклассического биологического исследования / Л. Сидоренко // Культурний контекст соціальної самоорганізації. – К.: ВПЦ "Київський університет, 2006. – С. 185.
39. *Попович М. В.* Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К.: Видавництво "Сфера", 1997. – 290 с. – С. 281.

М. І. Хилько

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – НОВА ПАРАДИГМА ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ, ДУХУ Й ПОСТУПУ

Глобальна екологічна криза є наслідком дії багатьох чинників. Це й нерегульоване зростання народонаселення, і некомпетентність відповідних служб, і споживацький підхід до природи, і природоруйнівний тип індустріального розвитку та ін. Саме цю обставину прагнуть врахувати при реалізації таких стратегічних екологічних ініціатив, як: прийняття екологічного законодавства і підписання низки нових міжнародних угод, зміна самого "вектору" економічного розвитку, створення та поширення екологічно прийнятних технологій, стабілізація світового народонаселення тощо. І це правильно. Але якщо подивитись на проблему глибше, то виявиться, що є ще одна і, мабуть, найсуттєвіша причина екологічної кризи – глобальне падіння духовності і моральності, на чому наголошують у своїх працях провідні українські вчені, філософи, зокрема Л. В. Губерський [1].

Ступінь суспільного розвитку та прогресу, цивілізованості не може вимірюватися лише кількісними показниками (чого і скільки вироблено), а, насамперед, низкою моральних і духовних критеріїв, станом здоров'я людини, мудрістю людей, що рухають вперед цивілізацію. Людство мусить переглянути свої моральні парадигми, що призвели до деградації екологічної свідомості, і знову відчувти себе невід'ємною часткою природи. Тільки глибокий переворот у свідомості людей, тобто глибока "конверсія" екологічної свідомості може врятувати цивілізацію від її подальшої руйнації. Духовна роз'єднаність суспільства, марнотратність природокористування навіть за найвищих досягнень новітніх технологій все одно ведуть до загального омніциду. Саме тому кращі представники науки і культури планети закликають повернутись до традиційних цінностей буття, вироблених людством впродовж тисячоліть [2]. Але при цьому слід зауважити, що все ж не варто абсолютизувати гармонійність взаємовідносин людини і природи навіть у сиву давнину. Ідея домінування над природою, невичерпності її ресурсів та їх призначеності виключно для людини тисячоліттями вкорінялась у свідомості людей. Це, власне, й визначає всю складність зміни парадигми їхнього мислення [3].

Зауважимо, що в історії розвитку людського суспільства спостерігається постійна зміна різних типів взаємовідносин людини з природою. Ці взаємовідносини були зумовлені і ґрунтувалися на певному "архетипі" (К. Юнг) сприйняття людиною природного середовища [4]. Кожній історичній епосі властивий свій архетип сприйняття природи. "Ніхто ніколи не сприймає чисту позаісторичну природу. На ній завжди лежить густий шар інтуїції певної епохи..." [5].

Так, первісна людина сприймала природу синкретично, як щось єдине і недиференційоване. Ця єдність відображалась у різних історичних культурних формах. У ритуалах людина намагалася символічно ознаменувати свою спільність з природою. Стародавня людина "розчиняла" себе в природі, зливалася з нею і оволодівала її силами лише в уяві. Її ставлення до всього живого, до природи в цілому характеризується всеохоплюючою любов'ю і милосердям. В одному з буддійських текстів ця чеснота оцінюється так: "Нехай живе слабе чи сильне, велике чи мале, видиме чи невидиме, близьке чи далеке, народжене чи ненароджене – нехай кожна жива істота зрадіє. Як мати все своє життя плекає своє єдине дитя, так нехай людина полюбить всеосяжною любов'ю всі живі істоти" [6]. Безумовно, такий архетип сприйняття природи забезпечував високий рівень лояльності у ставленні до навколишнього світу, дозволяв людині органічно вписуватись в обмінні процеси, істотно не порушуючи їх рівноваги. Людина більше прагнула пристосуватись до довкілля і робила це з мудрістю, яка дивує наших сучасників.

В античні часи сформувався такий архетип сприйняття природи, за якого вона розглядалась раціоналістично, схематично. Завдяки абстрактному підходу природа постала перед людиною як зовнішня реальність, що існує поза і незалежно від неї, як об'єкт, що має самостійну цінність. Проте, перехід від міфу до логосу відбувався нелінійно. "Родимі плями" міфологічного світосприйняття ще тривалий час були властиві культурі стародавніх людей. Зокрема, визначення місця людини у світі за допомогою наївної космології ("макрокосмосу" і "мікрокосмосу", проектування аналогії моделі світу – моделі людського тіла, їх єдності). У післяантичний період з відокремленням філософії як форми духовної культури від конкретного наукового знання природа дедалі частіше стала виступати об'єктом раціонально-пізнавального інтересу і трудової активності людини. "Відокремлення символів від явищ, богів від матеріаль-

ного світу, очевидно, дозволяло вільному грекові не боятися, що, скажімо, погане ставлення до землі, на якій працює раб, – це погане ставлення до богині Деметри, і наштотувало грека на думку, що тепер можна поводитися з природою, не боячись образити богів: вони "піднесені" над світом і більше не охороняють його" [7].

Інколи це призводило до локальних екологічних інцидентів. І все ж людина античного світу сприймала природу більше як об'єкт споглядання, еталонний зразок для розвитку свого духу і тільки потім як поле докладання своїх творчих перетворюючих зусиль. Так, Платон вважав, що природу слід пізнавати для того, "щоб споглядання, як і потребує цього первісна природа, стало подібним до спогляданого і, таким чином, здобути те найдосконаліше життя, яке боги запропонували нам як мету на ці й майбутні часи" [8].

Для середньовіччя характерний такий архетип сприйняття природного середовища, за яким природа була символом божества, управлялась божественними силами. Навколишній світ являв собою арену боротьби небесних і демонічних сил, у чиїх руках людина відчувала себе іграшкою. "Без віри в Бога і без допомоги божественної благодаті людина потрапляє в таке становище, що в неї більше не має того твердого статусу – бути вищою в ряду природних істот, а з вірою вона відразу опиняється далеко за межами всього природно-космічного, вона безпосередньо пов'язана живими особистими узами з творцем усього природного" [9].

Суть середньовічного методу пізнання – в апології логосу. Тома Аквінський збудував ієрархічну впорядковану картину світу, в якій істини розуму узгоджувались з істинами віри. Він пристрасно доводив буття боже, виходячи з розпорядку природи, і абсолютну владу творця над світом. "Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, якими є природні тіла, підпорядковуються доцільності. Це випливає з того, що їхні дії або завжди, або в більшості випадків спрямовані на найкращий вихід. Звідси виходить, що вони досягають мети не випадково, а керовані свідомою волею. Через те, що вони позбавлені розуміння, то можуть підпорядковуватися доцільності лише тією мірою, якою їх спрямовує хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець спрямовує стрілу. Отже є розумна істота, що покладає мету всього, що відбувається в природі, і ми її називаємо Богом" [10]. Таким чином, природа, згідно з цими поглядами є лише підніжжям і підготовкою небесного царства благодаті,

постає перед людьми як ієрархія мертвих форм, що колись були створені Богом і з тих пір лишаються незмінними.

Одна з найважливіших рис християнського ставлення людини до природи – двоїстість, протиставлення духу людини її тілу (плоті). Згідно з цим людину з божественним, вічним, небесним ріднить її розумна душа, а з тваринним початком – чуттєвість. Нероздільність людини із земним життям і зумовлює її вічну "гріховність". Про одвічну боротьбу цих двох начал людської природи – божественної і земної – писав один із перших християнських теологів Августин Блаженний: "Два града створено двома видами любові: земний – любов'ю до себе, доведеною до зневажання Бога, а небесний – любов'ю до Бога, доведеною до зневаги самої себе" [11]. Таке двоїсте ставлення до природи приводило до того, що одні релігійні мислителі славили природу як творіння Бога, тоді як інші вважали, що людина як вище творіння Бога, – "вінець природи" – може робити з нею все, що їй заманеться. Це не могло не позначитися на ставленні людини до природи, яке ставало дедалі агресивно-прагматичнішим.

Просвітницька доба розпочалася з рішучого заперечення схоластики у Відродженні. Робляться спроби позбутися релігійного дуалізму, поновити в правах природне, чуттєве начало і витіснити Бога як творця на другий план. Так, Н. Кузанський приходить до висновку про єдність безкінечного Бога і світу кінцевих речей: "Буття Бога у світі є не що інше, як буття світу в Бозі" [12]. Д. Бруно висунув ідею множинності світів – центральну для того часу і досить радикальну. На його думку, Всесвіт ніколи і ніким не створювався, існує вічно, поширюючи вплив своїх законів на все в ньому існуюче. Бог повністю ототожнюється зі світом, з природою: "... природа є Бог у речах, божественна сила прихована в них же" [13]. Звідси починає своє літочислення звільнення природознавства від теології, природа фактично набуває повної самостійності.

І все ж, у цілому проблема природи розглядається вузько – в плані природних здібностей людини прилучитися до культури. Природа була допущена в гуманістичну культуру як неодмінна умова лише в перетвореному, очищеному вигляді, тобто окультуреною. Формується настанова: *культура вища за натуру, ставиться питання про вищість людини над природою*. Найбільш яскраво і послідовно ця настанова обґрунтовується й утверджується в нові часи. Складається утилітарно-

практичний підхід до природи (Г. Галілей, Р. Декарт, Ф. Бекон), обґрунтовується панування людського розуму над природою. Р. Декарт доводить необхідність створення практичної філософії, пов'язаної з розвитком техніки, з мануфактурно-ремісничою працею, з матеріальним добробутом індивіда і суспільства: "Можна досягнути знань, дуже корисних у житті, і замість тієї умоглядної філософії, яку викладають у школах, можна знайти практичну, за допомогою якої, знаючи силу і дії вогню, води, повітря, зірок, небес і всіх інших оточуючих нас тіл, так само чітко, як ми знали заняття наших ремісників, ми могли б стати господарями і володарями природи" [14].

У філософії Нового часу крім протиставлення людини природі існував напрямок, який відстоював єдність людини і природи у вигляді цілкового підпорядкування людини законам останньої як частини цілому. Б.Спіноза стверджував, що "людина, доки вона залишається частиною природи, повинна дотримуватись її законів ... допоки вона так чинить, вона щаслива" [15]. Йому втोरили Ж. Руссо, П. Гольбах. Проте, в плані розгляду питань про практичне призначення природи в повсякденній предметно-перетворюючій діяльності Гольбах закликав "... дивитись на природу як на величезну майстерню, де є все, що потрібне, аби діяти і виробляти видимі нами речі" [17].

Визначальними для даної епохи, стали філософські ідеї Ф. Бекона і Р. Декарта. Девізом їх було положення Бекона, сформульоване в "Новій Атлантиді": "Метою нашого суспільства є пізнання причин і прихованих сил усіх речей і розширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим" [18]. Таким чином, у згадану епоху сформувався такий архетип сприйняття природного середовища, коли воно розглядалося з позицій суворої утилітарної призначеності як невичерпне джерело багатств. Цей архетип утвердився на багато років і, по суті, є домінуючим понині. На нього не змогла істотно вплинути ні філософія І. Канта, ні Г. Гегеля, ні Й. Фіхте, оскільки світ природи і світ людини у них не взаємодіяли один з одним. А позиція Фіхте взагалі звучала категорично: "Я хочу бути володарем природи, а вона повинна служити мені. Я хочу мати на неї вплив, відповідний моїй силі, вона ж не повинна мати на мене впливу... я повинен бути незалежним від природи і взагалі від будь-якого закону, який не я сам собі поставив" [19].

Із зростанням технічних можливостей людини (*епоха індустріалізму*) орієнтація на підкорення природи ставала дедалі більш явною. Це

призвело до глобальної екологічної кризи в останні десятиліття, до постановки питання про існування самої людини і створеної нею цивілізації. Отже, настав час усвідомити необхідність докорінного перегляду відносин, що склалися в системі "людина – природа". Важливу роль у цьому відіграє вчення В. Вернадського про перехід біосфери в ноосферу. В. Вернадський визначав ноосферу як перетворену людством біосферу Землі на засадах розуму і соціальної справедливості: "...Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи, наближаємось, і є ноосфера" [20].

Ідеться про утвердження нового архетипу сприйняття природного оточення – розгляду природи як найважливішої цінності, що потрібна людині не лише як матеріал – сировина, а й в якості чогось ні людиною і ніким не створеного, споконвічного, нерукотворного, щоб прилучитися до безмежності природи. Така згармонізованість, оптимізація взаємовідносин суспільства і природи (включаючи забезпеченість еквівалентного обміну речовини з природою) неможливі не лише без відповідного технологічного забезпечення, а й без високого рівня екологічних знань і відповідної поведінки, тобто без належної екологічної культури.

Отже, подолання екологічної кризи, яка вразила всі континенти земної цивілізації, в сучасних умовах може здійснюватись тільки в межах сформованості екологічної культури як особливої специфічної і, певно, найістотнішої форми культури в цілому. До речі, сам термін *"екологічна культура"* з'явився лише в 20-х роках нинішнього століття (у працях американської школи "культурної екології") на позначення сукупності відповідних екокультурних норм ("заборон" і "дозволів"), хоча корені екологічної компоненти сягають ще доісторичних часів. У цьому плані екологічна культура може бути визначена "як певна програма, опрідметнена в діяльності, на основі якої суб'єкт природокористування будує свій історично конкретний процес взаємодії з природою" [21]. Це, як стверджує В. Крисаченко, – здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних

потреб і намірів [22]. Це своєрідний світоглядний "образ світу", в якому відображено стан соціоприродних залежностей, міру освоєння людиною природного довкілля.

Але таке тлумачення екологічної культури повертає нас до висхідного, первісного поняття "культура" загалом, яке означає мистецтво впорядковувати довкілля на основі певних цінностей. Адже етимологічно воно походить від латинського "cultura" (обробіток, догляд, плекання), а точніше від *agri cultura* – (обробіток землі) – своєрідних давньоримських настанов сільськогосподарському виробництву. Віддамо належне Цицерону, який сформулював думку, що і дух людини (розум) слід обробляти як ґрунт: "Як родюче поле без обробітку не дасть урожаю, так і душа. А обробіток душі – це і є філософія: вона випалює в душі вади, готує душу до прийняття посіву, ввіряє їй – сіє, так би мовити, тільки те сім'я, яке, дозрівши, приносить щедрий урожай" [23].

Напевно, ще з тих часів, як справедливо вважає М. Кисельов, "... і бере початок побутуюча і донині просвітницька тенденція тлумачити культуру як освіченість, вихованість людини. Пізніше до культури стали відносити все, що створено людиною (виробництво, технології, мови, релігії, науку, форми державного устрою та ін.) на відміну і протизагу природному світові, природі" [24]. Тобто "культура" стала протиставлятися "натурі" (природі).

Зрозуміло, це було перебільшенням, адже "культура", як штучне творіння людини, її "друга природа", нерозривно пов'язана з природою в прямому значенні слова. Це означає, як зауважує В. Крисаченко, що культура є засобом осягнення навколишнього світу і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у відносинах її з навколишнім середовищем – природним і соціальним. Культура виступає безпосередньо реальністю людського буття. Саме культура визначає всю сукупність змістів життєдіяльності; власне ці змісти народжуються і живуть тільки як феномени живої культури. Тобто культура – це переплавлена працею натура. "Характерною ознакою досліджень останнього часу, – як справедливо зауважує академік Л. Губерський, – є також посилення уваги до розробки питань культури у вужчому її розумінні – як сукупність цінностей, норм і ідеалів, що виконують як конструктивну, так, і передусім, регулятивну роль у тому чи тому конкретному суспільстві" [25]. Адже за певних обставин культура теж може діяти спустошливо, якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо.

Стосовно екологічної культури, то вона "звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті" [26]. За своєю суттю екологічна культура є своєрідним "кодексом поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності. "Вона включає певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та "правил поведінки" людини в оточуючому їй природному світі" [27].

Необхідність формування екологічної культури пов'язана з реакцією на глобальну екологічну кризу. Просуваючись до цивілізації, людина почала перетворювати природу значно раніше, ніж дійшла до думки про обов'язковість її охорони. Негативні зміни в природному середовищі під тиском сукупної дії виробничих чинників істотно прискорились в останні десятиріччя, а отже і відповідь на них повинна бути адекватною. Тобто збереження життя на Землі залежить безпосередньо від рівня і темпів формування екологічної культури. Дієвим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання і екологічна діяльність.

"Екологічна освіта, – за визначенням О. Салтовського, – це психологічно-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування" [28]. Специфіка такого виду освіти полягає в тому, що вона повинна базуватися на принципі "випереджаючого відображення". Тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для довкілля [29].

Тривалий час людство, зачароване успіхами науки, було "приспане" так званим науково обгрунтованим управлінням природним комплексом, але раптом виявилось, що ми недостатньо знаємо механізми

функціонування біосфери, щоб розумно управляти ними. Наука навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидче перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробила можливим проникнення людини в космос. Але наука поки ще дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалось становище, коли, маючи потужні засоби впливу на природу, ми ще не можемо уявити всі наслідки застосування цих засобів, не завжди бачимо ту ланцюгову реакцію, яка викликається нашим втручанням у природні процеси. Як правило природному середовищу завдається серйозна шкода не навмисно, а через незнання, тому що ліва рука не знає, що творить права. У результаті навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування основних екологічних вимог, досить часто призводять до наслідків, які цілковито перекреслюють запланований народногосподарський ефект, і завдають фізичної і матеріальної шкоди людям, а іноді й економіці цілого регіону. Часом до цього призводять незначний прорахунок, нехтування, здавалося б незначним нюансом. У таких умовах, справедливо зазначає М. Кисельов, цілком неприпустимими стають некомпетентність, спрямованість і егоїстичність осіб, які приймають рішення, дають остаточне "добро" великим природоперетворюючим проектам.

Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли антропогенні чинники так чи інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли ми ще не навчилися передбачати всі (в тому числі й негативні) наслідки своїх впливів на природні процеси, саме небезпека "діяльного невігластва" і робить проблему екологічної освіти актуальною і такою, що потребує негайного вирішення.

Саме діяльному екологічному невігластву зобов'язані ми сьогоденними проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі, витоптаними заповідними зонами, зникаючими видами рослин, птахів, тварин та ін. І таке відбувається повсюдно: у містах і селах усіх країн і континентів. Це дає підстави говорити про низький рівень екологічної грамотності не якоїсь групи людей, суспільства, регіону, а й усього людства в цілому.

Проте сьогодні мова повинна йти не просто про накопичення знань у галузі екології, а про осмислене оволодіння ними, формування на їх осно-

ві нового світогляду, який розглядав би будь-які політичні, соціальні, господарські питання насамперед з точки зору збереження природи. Роль освіти у формуванні екологічної культури важко переоцінити. Як зазначив відомий італійський еколог А.Траверсо: "У міру того, як наше розуміння взаємовідносин між діяльністю людини і проблемами навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи освіти в галузі оточуючого середовища, якщо вони правильно вироблені, можуть цілком стати тим ядром, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія суспільної освіти, вона сформує громадян світу з новим світоглядом, з новими настроями, які більше відповідатимуть потребам людства і природи" [30].

Роль освіти в забезпеченні стійкого екорозвитку, тобто процесу, який допоможе зробити оцінку вартості, переваг усіх проектів сільськогосподарського, індустріального і суспільного розвитку з урахуванням впливу на ресурси і потреби у них, екологічного балансу і загальної якості навколишнього середовища не тільки для нашого, а й для майбутніх поколінь, була обґрунтована в двох основних доповідях ООН – матеріалах ЮНЕП "Перспективи навколишнього середовища на період до 2000 р. і надалі" (1987) і матеріалах Брундланської комісії "Наше спільне майбутнє" (1987). Неоціненну роль в екологізації освіти має прийняття ще у 1972 р. на Першій всесвітній конференції по навколишньому середовищу міжнародних природоохоронних принципів (Стокгольмська декларація) і створенням спеціального органу – Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). У 1983 р. ООН створила Всесвітню Комісію по навколишньому середовищу і розвитку, якою було розроблено затверджену Генеральною Асамблеєю ООН у 1987 р. "Всесвітню стратегію охорони природи". У звіті цієї Комісії "Наше спільне майбутнє" вперше в міжнародних документах було використано термін "Sustainable development", який в українському перекладі інтерпретується як "сталий розвиток". Програму сталого розвитку Комісії Брундтланд було підтримано в цілому ряді наукових досліджень і звітів міжнародних організацій, а також на Конференціях по навколишньому середовищу та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992) та Йоганнесбургу (2002), у Програмі дій з подальшого впровадження "Порядку денного на XXI століття" ("РІО+5"), низкою Всеукраїнських конференцій.

У цих документах підкреслюється, що для досягнення усталеного розвитку освіта в галузі навколишнього середовища потребує здій-

снення довготривалих заходів, оскільки проблеми та якість навколишнього середовища не належать до тих, які можна раз і назавжди вирішити: вони викликають постійну турботу і тривогу.

Освіта з питань навколишнього середовища здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект повинен органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції "безперервної освіти" (В. Андрущенко [31], В. Кремень[32]).

Матеріали соціологічного дослідження, проведеного за участю автора в середніх школах Києва, Львова, Одеси, Харкова та відповідних областей (опитано близько тисячі респондентів), дозволяють стверджувати, що негативні зміни в екологічній обстановці викликають у школярів стурбованість станом навколишнього середовища (92,5 %), а інформованість стосовно проблем охорони природи і ресурсозбереження сприяє зростанню у них зацікавленості екологічною проблематикою (64,9 %) [33]. Непоінформованість, недостатнє знання екологічної ситуації навіть в екстремальних умовах породжують благодушність, безініціативність. Працівники підприємств, які забруднюють навколишнє середовище, слабо відчувають відповідальність, схильні оцінювати ситуацію в дусі так званого "технологічного оптимізму".

Оцінюючи стан екологічної освіти, зазначимо, що, за нашими даними, останнім часом зацікавленість питаннями охорони природи серед школярів помітно зросла. Багато з них вважають необхідним поглиблювати свої екологічні знання, але значно менше коло тих, хто систематично поповнює свої екологічні знання. Треба констатувати, що між усвідомленням необхідності поглиблення екологічних знань та їх практичним застосуванням – велика дистанція. Дані свідчать про те, що лише кожен шостий знає свої конституційні права і обов'язки в галузі охорони природи (відповідно до статей 50 і 66 Основного Закону України). Це й правовий нігілізм, і недостатність екологічного та правового виховання.

Останнім часом ситуація значно поліпшується. У школах та вищих навчальних закладах читаються різні курси природоохоронного змісту. Зокрема, в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на більшості факультетів запроваджено курси "Екологічне право", "Екологічна політика", "Соціальна екологія", "Екологія природокористування" та ін., готуються спеціалісти з екології, або фахівці з екологічною орієнтацією. Це безумовно радує. Проте ще більше належить зробити.

Серед чинників, які негативно впливають на результати навчально-виховного процесу з екологічної освіти, слід назвати такі:

- недостатність самих знань про механізми функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки застосування потужних засобів впливу на природу;
- відсутність єдиної екологічної концепції, яку можна було б запропонувати для вивчення;
- нерозв'язаність проблем підготовки педагогічних кадрів з екології у вищих навчальних закладах;
- питання екології недостатньо і відособлено відображені в навчальних програмах і не тільки гуманітарного циклу, неповно розкривають суть взаємозв'язку людської діяльності і природи.

Заразом слід зазначити, що, екологічна освіта, екологічні знання та інформація про них як процес нагромадження, трансформації знань мають уже самі по собі великий виховний потенціал і є надзвичайно важливим компонентом формування екологічної культури особистості. Але одна справа – знання, які одержує людина, і зовсім інше – його переконання, а його спосіб життя – це вже щось третє. І тому, реакцією у відповідь на потребу подолати екологічну небезпеку, створити "людську лакуну" для "виживання" та збереження людської гідності, є усвідомлена необхідність екологічної освіти та виховання як найважливіших заходів у відверненні екологічної катастрофи.

Екологічне виховання як самостійна наукова проблема в літературі почала розроблятися порівняно недавно. Сам термін "екологічне виховання" вживається з другої половини 70-х років. На рівні ООН та окремих держав створювались численні програми, природоохоронні організації, які вирішували питання екологічного виховання й освіти. У результаті діяльності цих організацій у світовому співтоваристві діс-

тала визнання та точка зору, що для вирішення завдань з охорони природи, які стоять перед людством, недостатньо дати людям тільки одну інформацію про суть проблеми і можливі шляхи її вирішення. Головне полягає в тому, щоб навчити людину самостійно приймати рішення і відповідати за його наслідки. Це зафіксовано і в Заключному акті Хельсінської конференції з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.).

Питання екологічного виховання, включені в міжнародну програму ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ), характеризують один з найважливіших напрямків діяльності Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП), що узгоджується з програмою ООН з навколишнього середовища. Значення екологічного виховання, необхідність глибоких екологічних знань, тісно пов'язаних з моральною відповідальністю за долю природи підкреслювались на багатьох українських, міжнародних і регіональних форумах.

У нашій країні проблемами екологічного виховання спочатку займалась здебільшого педагогіка. Саме в педагогічній теорії і практиці свого часу набув поширення термін "природоохоронна освіта", проте він не цілком влаштовував з логіко-семантичної точки зору, бо охорона природи в суспільстві поза його природоперетворюючою діяльністю просто неможлива. З'явився ще один термін – "екологічне виховання", який відображає дещо інший аспект учення про взаємодію людини і суспільства з природою. Особливість педагогічного підходу до цієї проблеми полягає в переважній орієнтації на освітній бік проблеми. Практично ж обидва терміни "природоохоронна освіта" й "екологічне виховання" вживалися здебільшого як рівнозначні.

Хоча в літературі й зазначається певна специфіка як екологічного виховання, так і екологічної освіти (перше звернене переважно до емоційно-чуттєвого світу особи і сприяє формуванню світовідчуття, а друга пов'язана з навчальним процесом і впливом на сферу раціонального мислення, що є основою формування світоглядних поглядів, принципів, позицій) – вони розглядаються і нині як єдине ціле. У методологічному плані це не зовсім правильно, бо феномен виховання не зводиться до освіти і за своїм змістом набагато складніший.

Більше того, неправомірно розглядати екологічне виховання, так би мовити в "чистому вигляді", тобто як ще одну цілком виокремлену форму виховання поряд з іншими, як це нерідко робиться. Безумовно,

мають рацію ті, хто розглядає всі види виховання як єдиний взаємопов'язаний комплексний процес. Але актуальність і специфічність екологічного виховання робить його як принципово новим і мабуть, чи не найважливішим напрямком загального виховного процесу. Адже жоден з напрямків виховання не комплексується з рештою такою кількістю зв'язків, як екологічне.

Таким чином, екологічне виховання "відіграє роль певного інтегратора в сучасному виховному процесі. Воно з'єднує в єдину функціональну систему всі традиційні види, ґрунтується на них і може бути важливим чинником подолання відомчості в цій важливій сфері людської діяльності. У певному сенсі можна сказати, що такі напрямки виховання, як трудове, економічне, моральне, громадянсько-патріотичне, правове, естетичне, санітарно-оздоровче, є аспектами екологічного виховання, звичайно, не втрачаючи своєї специфіки" [34].

Стосовно визначення сутності екологічного виховання існують різні підходи. Так, одні дослідники вважають, що процес оптимізації взаємодії суспільства і природи потребує проведення виховної роботи серед населення, яка розуміється як система цілеспрямованих впливів на свідомість і поведінку людини чи навіть цілих колективів. Отже, тут суть екологічного виховання розуміється як процес, система цілеспрямованого впливу. Інші вважають, що екологічне виховання людини – це формування у неї певних норм поведінки щодо природного середовища, прагнення до гармонії з ним, до оптимізації біосфери на благо людини. Суть екологічного виховання розглядається як підсумок, певні норми поведінки. У результаті обговорення цієї проблеми у філософській літературі утвердилось розуміння екологічного виховання як системи цілеспрямованого постійного впливу на свідомість і поведінку об'єкта з метою формування у нього відповідних норм стійкого ставлення до природи [35].

Наразі рівень розуміння людьми свідомого, відповідального ставлення до природи ще недостатній. У більшості не сформована система екологічних цінностей, стійких екологічних переконань, відповідна установка на екологічно правильну поведінку в навколишньому середовищі, готовність до конкретних дій. Існує значна розбіжність між широтою знань і глибиною їх засвоєння, оскільки вони не перейшли у переконання – основу екологічної свідомості. Отже, цілком очевидно, що перед екологічним вихованням стоїть передусім завдання форму-

вання установок на екологічно правильну поведінку. Остання, у свою чергу, тісно пов'язана з проблемою виховання екологічних потреб, оскільки формування стійкої установки можливе лише за наявності тієї чи тієї потреби як стимулу до дії.

З'ясовуючи суть екологічних потреб, деякі автори вважають, що це насамперед: 1) суспільні потреби, оскільки визначаються вони завданнями оптимізації відносин природи і суспільства в цілому; 2) результат, зворотний бік звичайних людських потреб, які призводять до зміни умов життя; 3) особливий вид суспільних потреб, що об'єктивно існують поряд з матеріальними і духовними потребами, бо як біосоціальна істота людина для повноцінної життєдіяльності й розвитку потребує не тільки якісного соціального середовища, а й природного середовища певної якості.

Взагалі, екологічні потреби мають досить складну ієрархічну структуру:

- збереження навколишнього природного середовища, всіх найважливіших компонентів біосфери в життєпридатному для людей стані;
- подолання деструктивних процесів і попередженні деградаційних змін біосфери;
  - виробництво та відтворення екологічного середовища;
  - екологізація всіх видів людської діяльності, включаючи екологізацію суспільної свідомості та формування високої екологічної культури в кожного;
  - забезпечення екологічної безпеки планети та ін.

Очевидно, що однією з найважливіших складових екологічної потреби є її біологічний компонент, без якого життя просто неможливе. Проте, лише біологічною складовою обмежувати екологічну потребу не можна. Адже вона включає в себе також матеріальні й духовні, тобто соціальні компоненти, роль яких значна.

Самі ж потреби є активізуючим началом людської діяльності, бо відчувати їх по суті означає відчувати нестачу чогось, що треба поповнити, а це саме й визначає певне переконання, що керує поведінкою людини. Звідси гранично гостро постає проблема виховання таких духовних потреб як:

- розгляд природи як неперехідної цінності людського спілкування. Цінність природного середовища не тільки в тому, що воно є джерелом матеріальних благ і об'єктом людської практики, а й виступає

джерелом духовного багатства людини. Усе багатство інтелектуальної і чуттєвої природи людини є відображенням і наслідком різноманітних якостей і взаємозв'язків навколишнього світу. Багатство творчих можливостей, творчої природи людини по суті є відображенням творчих сил природи і має її своїм джерелом;

- спілкування з природою, насолодження її красою. Дуже важливим є відродження на новій основі почуття єдності з природою, яке було втрачене протягом десятиліть захоплення технізованим підкоренням біосфери;

- пізнання природи. Це одна з найвищих потреб людини, оскільки тільки на основі пізнання природних закономірностей можна побудувати діяльність, яка забезпечує збереження природних умов життя суспільства, а отже, і досягнення спеціально значущих цілей;

- порівняння свого існування з повнотою життя природи. Це співвідношення можна виразити імперативом: не тільки витрачати, а й зберігати, не лише брати, споживати, використовувати, а й обдаровувати, збагачувати, зміцнювати, доповнювати природу завоюваннями людської культури. Тільки вихована на цих ідеях особистість зможе екологічно зважено поводитись у навколишньому середовищі.

Інший детермінант поведінки і діяльності людини – ситуація, в якій відбувається задоволення потреби, що з'являється. Такою ситуацією для людини є середовище, яке впливає на неї – тобто суспільство. Тому ми повинні розглядати екологічне виховання як безперервний процес, що має починатися з раннього віку і тривати постійно й цілеспрямовано впродовж усього життя людини. Необхідно пам'ятати, що в процесі своєї діяльності особистість у певній формі повертає суспільству те, що вона в процесі свого формування одержала від нього і зробила своєю природою. Саме з цієї точки зору екологічне виховання є важливим кроком на шляху формування нового ставлення до природи, біосфери в цілому, а отже і до самої людини.

У процесі екологічного виховання потрібно закладати в свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язане екологією, з умінням поліпшувати навколишнє середовище. Важливо докорінно змінити установку, на якій сьогодні ґрунтується псевдоекологічний погляд на природу і на місце в ній людини. А саме: "коли ми говоримо, що слід

жаліти природу, потрібно потурбуватися про те, щоб наші нащадки мали прекрасний сонячний світ, в якому бігали б зайці і паслись кози, не зникали рослини, не висихали моря – в цю хвилину в нас говорить почуття дбайливого господаря. Це раціоналізований погляд, що розглядає майбутнє з точки зору своєї довготривалої участі в ньому.

Характеристика екологічної освіти і виховання свідомого, відповідального ставлення до природи була б неповною, незавершеною без аналізу їх практичної сторони, тобто без свідомої екологічної діяльності, яка включає в себе всі види і форми діяльності, що пов'язані з раціональним вирішенням екологічної проблеми, екологізацією суспільного виробництва, всієї соціальної діяльності. І це природно, бо саме практична діяльність у галузі охорони природного середовища дає можливість зрозуміти взаємодію розглянутих раніше елементів екологічної культури, якими, зокрема, є і екологічна освіченість, і екологічне виховання, тобто свідоме, відповідальне ставлення до природи.

Разом з тим сама екологічна діяльність, як центральний і визначальний елемент екологічної культури, має здійснюватись не тільки під час суспільно корисної трудової діяльності, вона повинна бути "стрижневим" елементом здобуття як екологічної освіти, так і формування екологічних переконань. Не випадково висхідний принцип залучення людини до екологічних знань – принцип єдності пізнавальної і практичної діяльності. Багатогранна екологічна діяльність має різні виміри:

- вважається могутнім стимулятором розумової діяльності. Участь у природоохоронній діяльності від простих її форм (наприклад, робота шкільних лісництв, голубих патрулів, розчистка джерел, підгодівля диких тварин і птахів, посадка дерев і кущів, збір лікарських рослин) до більш складних (насаджування лісових культур і догляд за ними, висівання і збір насіння, створення штучних місць гніздування, інвентаризація об'єктів природи, а також територій, які потребують захисту та ін.) є важливим джерелом отримання відомостей про природне середовище, про зміни, що відбуваються в ній під впливом природокористування;

- є надійною основою практичного застосування опробуваних екологічних знань, отриманих у навчальному закладі або почерпнутих з науково-популярної літератури та інших джерел;

- викликає потребу в набутті і використанні нових знань, оскільки в ході екодіяльності виникає чимало нових питань про життя природи;
- життєвий досвід переконливо доводить, що еколого–пізнавальні потреби й інтереси людей перебувають у прямій залежності від ступеня їх включення в практичне вирішення завдань охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Екологічна освіта повинна здійснюватись у нерозривному зв'язку з тими чи іншими видами діяльності людини. Різні види діяльності виконують різні функції в екологічній освіті і доповнюють один одного. Так, навчальна діяльність сприяє засвоєнню теорії взаємодії суспільства і природи, оволодінню вміннями оцінки стану природи і передбачення наслідків людської діяльності. Гра, наприклад, формує досвід прийняття екологічно доцільних рішень і розвиває розуміння ставлення до природи людей різних професій. Суспільно корисна трудова діяльність сприяє набуттю досвіду догляду за природними об'єктами, формує реальний внесок у вивчення й охорону місцевих екосистем, пропагує екологічні ідеї.

Вивчення і охорона природи повинні ґрунтуватися на діяльності особистості, в організації якої провідна роль належить активним формам і методам навчання: домінування самостійної індивідуальної роботи; підвищення в початковому процесі питомої ваги практичних занять; дискусії, ділові ігри, бесіди "за круглим столом", "мізкові атаки" тощо.

Активні методи навчання спонукають не лише індивідуальну пізнавальну і практичну діяльність, а й діяльність колективу, максимально наближену до умов життя і професійної діяльності. Основою всіх активних методів і форм навчання є проблемне навчання. Провідний принцип його – засвоєння знань через виявлення і розв'язання суперечностей об'єкта, який вивчається. Наприклад, дискусії, що розгортаються навколо якоїсь проблеми, одночасно є методом її теоретичного вирішення. В основу рольових та інших навчальних ігор також закладена проблемна ситуація.

У процесі використання імітаційних ігор з тематики навколишнього середовища за допомогою спрощених дидактичних методів робляться спроби дати уявлення про складний характер конкретних проблем навколишнього середовища. Ігрова ситуація в екологічній освіті може враховувати як широкий спектр найрізноманітніших чинників самого

середовища, так і цінності, інтереси, поведінкові моделі, стереотипи конкретних представників суспільства (діячів економіки, учених, представників влади та ін.), діяльність яких може бути як причиною виникнення екологічних проблем, так і засобом їх розв'язання.

Вивчення конкретного прикладу є методом, що забезпечує репрезентацію ситуації на основі спеціально зібраних статей чи доповідей. Рольова гра потребує, щоб її учасники придумували ситуації і поводитись відповідно до розподілених між ними ролей. Імітаційні ігри можна розглядати як щось середнє між вивченням конкретного прикладу і рольовою грою, з одного боку, й імітуванням ситуацій за допомогою комп'ютера, з іншого. Імітування ситуацій за допомогою комп'ютера тісно пов'язується з математикою і ґрунтується на використанні теорії ймовірності, теорії ігор та інших математичних методів. Використання рольових та імітаційних ігор у процесі навчання сприяє поглибленню знань, набутих у межах екологічної освіти. В Україні імітаційні ігри широко розробляються і застосовуються у вузах.

У межах суспільно-трудової діяльності екологічної освіти учні залучаються до озеленення міст і населених пунктів, закладання нових садів, парків, скверів, зелених зон відпочинку; надання дійової допомоги лісництвам в охороні лісових насаджень, виконання комплексних робіт щодо попередження лісових пожеж, до розробки і створення екологічних стежок природи; очищення водойм від рослинності, озеленення й укріплення берегів; до охорони цінних і рідкісних видів тварин і рослин; влаштування штучних місць гніздування, годівниць для птахів і диких тварин, охорони корисних комах; заготівлі кормів для підгодовування тварин у зимку та ін. Така діяльність сприяє вихованню почуття дбайливого господаря землі, що любить і розуміє природу, здатний розумно розпорядитися її дарами, примножити і зберегти багатства природи.

Отже, діяльність у галузі вивчення і охорони природи є складним структурним утворенням і важливо враховувати всі її компоненти. Недооцінка будь-якого з них істотно знижує практичні й педагогічні ефекти екологічної освіти. Тільки через діяльність з вивчення й охорони навколошнього середовища можна навчитися грамотного, компетентного природокористування. "Екологічно моральна поведінка – це не пасивне споглядальне ставлення людини до природи, а творчо пере-

творююче, спрямоване на виявлення продуктивних властивостей речовини природи, їх практичне використання і відтворення як необхідної умови людської життєдіяльності" [36].

Екологічне виховання можна визначити і як цілеспрямований процес формування в людини установки на оптимальну взаємодію з природою, яка визначить і екологічно правильну поведінку в оточуючому середовищі. З огляду на це, одне з головних завдань екологічного виховання полягає в тому, щоб виробити в людині позитивне ставлення до світу природних явищ і речей, серед яких вона живе, зафіксувати потрібні для цього правильні і корисні знання та навички. Виконання завдання досягається шляхом фіксації таких настанов, які покладені в основу екологічно мотивованої поведінки.

Реалізація установок пізнання сприяє збагаченню екологічними знаннями, які в процесі соціально-екологічної діяльності доходять до рівня вмінь і навичок, можуть стати реальною основою формування переконань, гарантією розумного ставлення людей до природи. Звідси очевидно, що перед екологічним вихованням стоїть завдання за допомогою організованих і свідомих виховних заходів включити навколишній природний світ у ціннісні орієнтації особистості, бо це дуже важливий компонент структури особистості, який визначає її ставлення до оточуючого світу, її поведінку та діяльність.

Разом з тим сама така діяльність є центральним елементом екологічної культури і показником її рівня. Міра її ефективності залежить від правильної орієнтації всіх видів і форм діяльності в системі "суспільство–природа", її відповідності кардинальній меті екологічної політики: досягнення гармонізації цих взаємовідносин, збалансованого екорозвитку. Така вимога включає цілий комплекс економічних, технологічних, соціальних, гуманітарних, політичних і міжнародно-правових завдань. Дійшовши до кризової межі, людство повинно змінити індустріально-забруднюючий і руйнівний тип взаємовідносин з природою і якнайшвидше перейти до стійкого збалансованого екорозвитку.

Відомо, що саме практична діяльність збагачує її учасників безпосередніми знаннями про навколишнє середовище. Соціально-екологічний досвід, набутий у процесі цієї діяльності, дозволяє співвіднести їх із реальністю, обдумати і відчувати ті факти, які відомі з літературних джерел, і тим самим сприяє перетворенню таких знань у переконання. Водночас практична діяльність є засобом перевірки рівня

екологічної свідомості. Разом з тим багато залежить від культури здійснення природоохоронної, ресурсозберігаючої діяльності. Це, передусім, постійна турбота про підвищення своєї кваліфікації, оволодіння все новими екологічними та іншими необхідними знаннями та їх уміла реалізація в засобах практичної діяльності. Цей феномен природокористування як процесуальне втілення екологічної культури, суть та його основні типи (привласнююче, продукуюче, інноваційне, ноосферне, або інакше інформаційно-конструкторське) глибоко розкрив В. Крисаченко [37].

Підсумовуючи зазначимо, що нераціональна людська діяльність порушила природний кругообіг речовин і енергообмін на планеті, спричинила глобальну соціоекологічну кризу. Щоб зупинити цю кризу, необхідно оптимізувати взаємодію суспільства з природним довкіллям, сформувати високий рівень екологічної культури громадян. Мова йде про формування своєрідного "кодексу поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності. Це сукупність знань, норм, стереотипів та "правил поведінки" людини в оточуючому її природному світі. Хоча рівень екологічної культури поступово зростає, але відбувається це надто повільно. Тому, розбудовуючи нашу державність і враховуючи катастрофічний стан навколишнього природного середовища, надто низький рівень екологічної свідомості, необхідно запровадження концепції формування екологічної культури громадян України. Екологізація суспільної свідомості поряд з екологізацією виробництва і науки – є той шлях, який веде до опанування надскладною екологічною ситуацією.

1. Губерский Л. В. Научная идеология и личность. – Киев: Вища школа, 1998. – 288 с.

2. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

3. Толстоухов А. В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.

4. Аверинцев С. С. Архетипы // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – М.: Сов. Энцикл., 1980. – Т. 1. – С. 110–111.

5. Лосев А. Ф. Философия, мифология, культура. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с. – С. 129.

6. Бэшем А. Чудо, которым была Индия. Культура народов Востока. – М.: Наука, 1977. – 616 с. – С. 307.

7. Лантев И. Д. Экологические проблемы. Социально-политические и идеологические аспекты. – М.: Мысль, 1982. – 247 с. – С. 34–35.

8. Платон. Собр. соч.: В 3-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – 687 с. – С. 539.
9. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки. – М.: Наука, 1980. – 567 с. – С. 408–409.
10. Антология мировой философии: В 4-х т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. – 947 с. – С. 831.
11. Там само. – С. 602.
12. Кузанский Н. Об учёном незнании // Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1980. – Т. 2. – 471 с. – С. 107.
13. Бруно Д. Диалоги. – М.: Госполитиздат, 1949. – 552 с. – С. 236.
14. Декарт Р. Избранные произведения – М.: Госполитиздат, 1950. – 712 с. – С. 305.
15. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 1. – С. 114.
16. Руссо Ж. Ж. Трактаты. – М. : Наука, 1969. – С. 89.
17. Гольбах П. А. Избр. произв. : в 2 т. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – С. 505.
18. Бекон Ф. Сочинения: в 2-х. т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 1. – С. 509.
19. Фихте И. Назначение человека. – СПб., 1905. – С. 67.
20. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. – М. : Наука, 1965 . – С. 328.
21. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Курс лекцій. – К. : МАУП, 1997. – С. 114.
22. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посібник. – К. : Заповіт, 1996. – С. 14.
23. Цицерон Марк Тулий. Тускуланские беседы // Изб. соч. – М. : Худ. лит-ра, 1975. – С. 252.
24. Киселёв Н. Н. Мировоззрение и экология. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 99.
25. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Ред. кол.: Л.В. Губерський (керівник) / В.П. Андрущенко (авт. упор.). – К. : Знання України, 2002. – С. 307.
26. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посібник. – К. : Заповіт, 1996. – С. 14.
27. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Курс лекцій. – К. : МАУП, 1997. – С. 115.
28. Там само. – С. 119.
29. Кримський С. Б. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу? // Філософія. Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – С. 15–27.
30. Траверсо А.Б. Размышления о философском образовании в области окружающей среды. – М. : Наука, 1979. – С. 10.
31. Андрущенко В.П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / Андрущенко В. П. // Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К. : Знання України, 2004. – С. 253–258; Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К. : Тов. "Атлант ЮЕМСІ", 2005. – 498 с.

32. *Кремень В.Г.* Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. – К. : Грамота, 2007. – 576 с.
33. *Хилько М.І.* Екологічна політика: Монографія. – К. : Абрис, 1999. – С. 292.
34. *Киселёв Н.Н.* Мировоззрение и экология. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 127.
35. *Руденко Т.П.* Філософське осмислення особливостей сучасної взаємодії системи "природа–людина–суспільство" // Гуманітарні студії : зб. наукових праць. – Вип. 9. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – С. 77.
36. *Тарасенко Н.Ф.* Природа, технология, культура. Философско-мировоззренческий анализ – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 234.
37. *Киселев М.М., Крисаченко В.С. Гардашук Т.В.* Методология екологічного синтезу. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 90–110.

І. В. Хоменко

АРГУМЕНТАЦІЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Одним з напрямків наукових досліджень академіка Л.В. Губерського є філософська методологія, яку він розглядає у різноманітних ракурсах, зокрема як методологію політичного пізнання. Особливий інтерес являє розрізнення науковцем філософії політики як теорії і методології. "Пізнавальний рух до філософії політики як теорії відбувається за схемою: політична реальність – емпіричне політологічне знання – теорія... Якщо ж система філософсько-політичних знань постає як методологія... вона розвивається в іншому за своєю спрямованістю пізнавальному русі". Цей рух спрямований – від філософсько-політичної теорії через системи політологічних знань до прикладних політологічних досліджень і практичного перетворення політичної дійсності [1].

Таке уявлення про методологію можна застосувати не тільки до політичного пізнання, але й до інших галузей філософського знання, зокрема до сучасних логічних досліджень у царині аргументативної проблематики.

Сучасна теорія аргументації – це міждисциплінарна дисципліна. Аргументативну проблематику досліджують фахівці, які працюють в різних галузях. Це і філософи, і логіки, і психологи, і філологи, і політологи, і юристи та інші. Саме це обумовлює той факт, що сьогодні існують різноманітні підходи до її вивчення, які відрізняються за ступенем концептуалізації, за теоретичним та практичним опрацюванням проблематики.

Специфіка логічного підходу полягає у тому, що теорія аргументації тут розглядається як певна методологія, розвиток якої спрямований від теоретичних уявлень про аргументацію в цілому до їхнього практичного застосування у повсякденному житті людини.

Проте для того щоб виявити методологічні підстави теорії аргументації перш за все треба розібратися у тому, що ж собою являє сучасний стан розвитку аргументативної проблематики саме в контексті логічного знання.

Серед найважливіших напрямків дослідження аргументативної проблематики на сьогодні можна назвати формальний і неформальний

підходи. Спробуємо розглянути їх докладно, виявити те, що їх об'єднує, і те, що їх різнить.

Формальний підхід до аналізу аргументативної проблематики отримав таку назву, оскільки тісно пов'язаний з розвитком саме сучасної формальної логіки.

Сучасну логіку перш за все асоціюють з образом суто теоретичної дисципліни. Такий образ склався під впливом робіт відомого логіка Г. Фреге, який наприкінці XIX сторіччя вів боротьбу з психологізмом у логіці. Його головною метою було створення мови чистого мислення. Далі цей образ уточнився завдяки роботам Б. Рассела, А. Вайтхеда, Д. Гільберта, В. Аккермана, А. Тарського та інших дослідників.

Формалістський образ логіки став домінуючим у логічній літературі на багато років. Ця наука була ототожнена з дисципліною, яка далека від реальної життєдіяльності звичайних людей, що врешті-решт призвело до зникнення з лексикону логіків термінів, пов'язаних з аргументацією та суперечкою. Наприклад, у підручнику видатного американського філософа та логіка У. Куайна (W. V. O. Quine) "Вступ до математичної логіки" ("Introduction to Mathematical Logic"), що вийшов друком у 1944 році, термін "аргументація" взагалі не згадується, а термін "аргумент" можна зустріти тільки один раз і то йому надано математичного значення. Звичайно такий стан справ не сприяв розвитку проблематики теорії аргументації у межах формальної логіки.

Згодом положення справ змінюється, логіки повертаються до аналізу аргументативних процесів. У результаті в сучасній логіці сформувався певне методологічне уявлення щодо їхнього аналізу.

Такі дослідження, як правило, зводять до систематизації правильних схем, форм переважно дедуктивних міркувань. Терміни "аргументація", "дедуктивне міркування", "доведення" при формальному підході достатньо часто ототожнюють. Дедуктивна логіка стає підґрунтям для дослідження проблематики теорії аргументації. Лише наприкінці XX сторіччя у навчальній літературі з логіки аргументацію починають розглядати в межах діалогу, суперечки, дискусії. Проте, все одно, під цим терміном розуміють побудову міркувань, або ланцюга міркувань. Хоча міркування розглядають вже не тільки з погляду дедукції, але й з погляду індукції, аналогії тощо. Логіки починають говорити про доказову та недоказову аргументації.

При дослідженні аргументації з точки зору формальної логіки можна виділити декілька кроків. Перш за все намагаються з'ясувати засновки та висновки міркування-аргументації, максимально точно визначитися з його логічною формою. Для цього, як правило, застосовують метод формалізації, який передбачає абстрагування від природної мови. Далі аналіз аргументації полягає у застосуванні певних методів для того щоб її оцінити, з'ясувати, чи є досліджувана аргументація правильною, чи дотримані в ній усі правила та закони логіки, чи не містить вона логічних помилок. Правильність міркування – це єдиний критерій для оцінки аргументації, в рамках формальної логіки.

Формальний підхід до теорії аргументації, який базується на методах формальної логіки, був довгий час домінуючим. Лише на початку 80-х років XX сторіччя систематично почали з'являтися роботи, які свідчили про появу принципово нового підходу до аналізу аргументативних процесів. У подальшому вони дістали назву неформальних досліджень.

Можна вирізнити передумови виникнення неформального підходу до вивчення аргументації. Це концепція "логіки, що працює" С. Тулміна (S. E. Toulmin), репрезентована у книзі "Використання аргументу" ("The Uses of Argument", 1958) і концепція "нової риторики" Х. Перельмана (Ch. Perelman), систематично викладена у роботі "Нова риторика: трактат з аргументації" ("La Nouvelle Rhétorique", 1958), яку він написав разом з Л. Ольбрехтс-Титекою (L. Olbrechts-Tyteca).

Обидві концепції об'єднує той факт, що вони базувалися на критиці формальної логіки. Для С. Тулміна головний недолік останньої полягає у тому, що міркування, які люди використовують у різноманітних ситуаціях, формальна логіка зводить до якихось універсальних стандартів, хоча самі стандарти мають залежати від тієї царини знання, де їх застосовують.

За його думкою, необхідно створити нову логіку, яка б наблизилася до епістемології, і тим самим розширила свій предмет завдяки включенню аргументативних процесів, які мають місце у різноманітних ситуаціях людської життєдіяльності. У зв'язку з цим він підкреслює, що формальна логіка – це "ідеальна логіка", у той час як неформальна – це логіка, яка працює, "працююча логіка".

Неформальний підхід до аргументації у роботах бельгійського дослідника Х. Перельмана отримав назву "нова риторика". Майже десять

років він разом з Л. Ольбрехтс-Титекою вивчав прийоми та методи аргументації, які застосовували у своїй діяльності юристи, політики, соціологи та інші представники гуманітарних спеціальностей.

У результаті детального та систематичного дослідження науковці прийшли до висновків, про які навіть і не думали. "Ми отримали результати, які ніхто з нас не очікував. Не знаючи, і не бажаючи цього, ми відкрили ту частину аристотелівської логіки, яка довгий час була закрита, або, принаймні, ігнорувалася та замовчувалася. Ця частина мала справу з діалектичними міркуваннями, які протиставлялися демонстративним..., і які докладно обговорювалися в риторичі, "Топіці" й в роботі "Про софістичні спростування". Ми назвали цю нову, або відроджену царину дослідження, яка присвячена аналізу неформальних міркувань, "новою риторикою" [2].

Х. Перельман підтримував точку зору, що в результаті швидкого розвитку математичної логіки науковці будували переважно теорії математичного доведення. Проте логіки практично не звертали уваги на проблему доведення у гуманітарних науках. Головна ідея його праці полягала у тому, що потрібно створити нову теорію аргументації – нову риторичу, яка б відрізнялася від концепції, яку пропонувала тогочасна логіка.

Якщо природничі науки мають справу з очевидними висловлюваннями або з висловлюваннями, які дедуктивно впливають з їхніх комбінацій, то суспільні науки мають справу з цінностями. Звідси Х. Перельман робить висновок, що та схема доведення, яка виправдовує себе у математичних і природничих науках, не може бути застосована для наук суспільних, зокрема до філософії. Щоб підкреслити це розрізнення, він використовує термін "доведення" відносно математичних і природничих наук, а термін "аргументація" – відносно суспільних наук.

Х. Перельман висуває точку зору, за якою формальна логіка – це логіка доведення, або демонстрації, а неформальна логіка – це логіка аргументації. Якщо доведення може бути правильним чи неправильним, то аргументація може бути більш менш сильнішою, більш менш переконливішою. Якщо при доведенні ми намагаємося показати, що істинність висновку логічно випливає із засновків, то при аргументації ми хочемо переконати інших у тому, що наша теза або рішення, що приймається, базується на достатньо розумних та обґрунтованих аргументах.

Оратор завжди адресує аргументацію аудиторії слухачів або читачів. На відміну від демонстрації аргументація, таким чином, забезпечує взаємодію, або зустріч умов. У цій взаємодії, з одного боку, виступає воля оратора, який намагається переконати аудиторію, а з іншого боку, готовність аудиторії слухати оратора.

Книга "Нова риторика" Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титекі у зв'язку з цим є своєрідним збірником прийомів аргументації, які найчастіше зустрічаються у публічних суперечках для переконання аудиторії. Значущість аргументації в "новій риторичі" оцінюють за ступенем впливу на неї. Така аудиторія може бути "конкретною" або "універсальною": у будь-якому випадку – це люди, які для оратора є втіленням розумності.

Отже, головний внесок Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титекі у теорію аргументації полягає у тому, що вони змогли виділити певний список елементів, які є підґрунтям для створення таких аргументацій, які спрямовані на переконання аудиторії.

Ще один момент, який об'єднує концепції С. Тулміна та Х. Перельмана полягає у тому, що для обґрунтування своїх позицій вони обидва спираються на юриспруденцію.

За думкою С. Тулміна, логіка є узагальненим правознавством. У зв'язку з цим він порівнює аргументацію з судовим процесом, у якому заяви роблять на підставі свідоцтв, фактів, доказів, які повинні підтвердити або спростувати певний погляд. За аналогією з цим, аргументація взагалі повинна характеризувати те, що можна назвати раціональним процесом, тобто процедури та категорії, які застосовують для обґрунтування, доведення, підтвердження або спростування положень, що висувують люди під час практичних міркувань. Аналогія між теорією аргументації та правознавством є достатньо вагомим. На думку С. Тулміна, вона допомагає тримати в фокусі критичну функцію розуму. "Логіка, що працює", "практична логіка" надає людині можливість обґрунтувати положення, притаманні повсякденному дискурсу.

На цьому шляху С. Тулміна вдалося описати модель процедурної форми аргументації, виявити цілу низку загальних закономірностей її функціонування, встановити зв'язок між аргументацією й деякими принципами філософії та методології наукового пізнання.

Х. Перельман підтримує точку зору С. Тулміна. Він вважає, що суддя пов'язаний з системою законів, якими він повинен оперувати. При

цьому він судить, тобто дає відповідь, чи можна той чи інший закон застосувати до певного випадку, і одночасно обґрунтувати, яким чином його рішення погоджується із законодавством. Отже, і суддя, і вчений в своїй професійній діяльності щось доводять, обґрунтовують. Але роблять це по-різному.

У судді часто не достає доводів для переконливого обґрунтування своєї позиції. У зв'язку з цим, намагаючись прийняти певне рішення, він із множини можливостей обирає найімовірнішу. Це визначає ймовірнісну, правдоподібну природу судового рішення. Х. Перельман стверджує: "... умовиводи, які є підставами наших рішень, частіше за все складаються з думок, які ми розглядаємо як найімовірніші. До цих думок ми приходимо за допомогою умовиводів, які базуються не на самоочевидності, не на аналітичній логіці, а на припущеннях, які досліджують в теорії аргументації, котра є правильною для всього людства" [3].

У результаті своїх досліджень і С. Тулмін, і Х. Перельман приходять до загального висновку: більшість сфер інтелектуальної та практичної діяльності не можуть бути обмежені чисто формально-логічним мисленням, необхідно створити нову теорію аргументації. Для С. Тулміна такою теорією аргументації стає "працююча логіка", для Х. Перельмана – "нова риторика".

На сьогодні подібні неформальні дослідження аргументативної проблематики є досить актуальними у світовому логічному співтоваристві. З кінця XX ст. неформальна теорія аргументації стає предметом обговорення на міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах. Серед них найвідомішими є Міжнародний симпозіум з неформальної логіки (International Symposium of Informal Logic), який проводиться в Вінздорі (Канада), Міжнародна конференція з аргументації (International Conference on Argumentation), котра раз на чотири роки проводиться в Амстердамі (Нідерланди), Токійські конференції з аргументації (1st, 2nd, 3rd Tokyo Conference on Argumentation) (Японія).

У результаті проведення цих та інших форумів були створені наукові співтовариства з вивчення аргументації. Найвідоміші серед них: International Society for the Study of Argumentation (ISSA), Association for Informal Logic and Critical Thinking (AILACT), Ontario Society for the Study of Argumentation (OSSA), International Pragmatic Association (IPrA), International Communication Association (ICA), Speech Communi-

cation Association (SCA), The Critical Thinking Community. Institute for Critical Thinking Montclair State University (ICT).

Результатами роботи науковців в галузі неформальної теорії аргументації стали численні підручники та наукові монографії. З кінця 80-х років XX ст. виходить англomовний журнал "Неформальна логіка" ("Informal Logic"), цілком присвячений розгляду проблематики, яка стосується неформальної логіки, критичного мислення, теорії аргументації та питань зі споріднених галузей (риторики, когнітивної психології тощо). Кожного року цей журнал друкує від 35 до 50 статей.

У 1990 р. науковці з Нідерландів та Бельгії, які займаються теорією аргументації (Франс ван Ємерен, Роберт Гроотендорст, Мішель Майєр), об'єднали зусилля і створили журнал під назвою "Аргументація" [3]. ("Argumentation"). Крім того, виходять інші відомі журнали, в яких можна знайти публікації з досліджуваної проблематики. Серед них "Філософія та риторика" ("Philosophy and Rhetoric"), "Аргументація та захист" ("Argumentation and Advocacy") та інші.

Сьогодні у рамках неформальних досліджень можна виділити різноманітні напрямки розвитку аргументативної проблематики. Їх можна класифікувати за різними підставами.

По-перше, якщо розглядати географію розповсюдження неформального підходу, то, перш за все, необхідно назвати дослідників з таких країн, як Канада, США та Нідерланди.

Серед прихильників канадської школи: Ентоні Блейр (J. Anthony Blair, University of Windsor, Windsor, Ontario), Ральф Джонсон (Ralph H. Johnson, University of Windsor, Windsor, Ontario), Роберт Пінто (Robert C. Pinto, University of Windsor, Windsor, Ontario), Дуглас Валтон (Douglas Walton, Вінніпег), Джон Вудс (John Woods, University of Lethbridge, Alberta), Ендрю Ірвін (Andrew D. Irvin, University of British Columbia, Vancouver) Майкл Гільберт (Michael A. Gilbert, York University, York), Труді Гов'єр (Trudy Govier, Calgary), Лео Гроарке (Leo Groarke, Wilfrid Laurier University, Waterloo), Крістофер Тіндейл (Christopher W. Tindale, Trent University, Peterborough, Ontario), Ханс Хансен (Hans V. Hansen, Brock University, St. Catharines), Дейвід Хічкок (David Hitchcock, McMaster University, Hamilton, Ontario) та інші.

У США досліджувану проблематику розробляли Стефен Тулмін (Stephen Toulmin), Джонатан Адлер (Jonathan E Adler, Brooklyn College and the Graduate Center, City University of New York, New York), Джеймс

Фріман (James B. Freeman, Hunter College, City University of New York, New York), Морис Фінокьяро (Maurice A. Finocchiaro, University of Nevada, Las-Vegas), Майкл Рєєн (Michael Wreen, Marquette University, Milwaukee) та ін.

Всесвітньо відома нідерландська школа аргументації. Серед її прихильників: Франс ван Еємерен (Frans H. van Eemeren, University of Amsterdam, Amsterdam), Роберт Гроотендорст (Robert Grootendorst, University of Amsterdam, Amsterdam), Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris, University of Amsterdam, Amsterdam), Пітер Хутлоссер (Peter Houtlosser, University of Amsterdam, Amsterdam), Ерік С. В. Краббе (Eric C.W. Krabbe, University of Groningen, Groningen) та інші.

До недавнього часу неформальний аналіз аргументативної проблематики не був характерним для дослідників із країн СНД. Проте в останній час у сучасній літературі з'явилися роботи, автори яких намагаються відійти від парадигми "чистої логіки" і звернутися до логічної проблематики щодо питань, які встають перед людиною у реальних процесах комунікації.

Аргументативна проблематика стає предметом обговорення на конференціях, симпозіумах, круглих столах, наукових семінарах, які проводять у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі, Калінінграді. Виходять друком періодичні видання. Серед них альманах "Мовленнєва комунікація та аргументація", інтернет-журнал "Аргументація. Інтерпретація. Риторика". У 2006 році випуск щорічника Санкт-Петербурзького філософського товариства "Думка" був повністю присвячений аргументації.

По-друге, неформальний підхід можна розглядати з точки зору проблематики, яку аналізують дослідники. Серед найбільш обговорюваних тем у літературі можна виділити такі: сутність і складники аргументації; невиражені засновки (unexpressed, implicit, missing premises) в аргументації, інтерпретація (interpretation) і реконструкція (reconstruction) аргументації; критерії оцінки спроможності (soundness) розумної (reasonable) аргументації; методи дослідження аргументації; аргументація у різних областях знання (перш за все, у галузі права) та інші.

Дослідження аргументації на сьогодні ще не призвело до створення визнаної всіма єдиної теорії аргументації (навіть ставиться питання про те, чи можлива така теорія у принципі). На це звертає увагу такий авторитет у цій галузі, як Ф. ван Єємерен: "Дослідження аргументації поки не призвело до створення визнаної всіма теорії аргу-

ментації. Сучасний стан теорії аргументації характеризується співіснуванням декількох підходів, які значно відрізняються за ступенем концептуалізації, обсягу проблем та глибині їхньої теоретичної розробленості" [4].

У зв'язку з цим обговорення поставлених вище проблем репрезентує різноманітні підходи до їхнього розв'язання. Їхній аналіз, виявлення того, що їх об'єднує та різнить, також є актуальною задачею для науковців у наш час.

По-третє, неформальний підхід можна розглядати з точки зору концепцій аргументації, репрезентованих певними науковими школами. Наприклад, концепція неформальної логіки, які розробляють представники канадської школи; прагма-діалектична теорія аргументації, які розробляють представники нідерландської школи.

По-четверте, неформальний підхід можна розглядати з точки зору певної царини знання, на базі якої розробляються концепції аргументації.

Так, наприклад, на базі логічного знання сформувалася неформальна логіка (*informal logic*), яка виникає як напрямок дослідження у 70-ті роки ХХ сторіччя. Прихильники сучасної неформальної логіки: Ентони Блейр (J. Anthony Blair), Ральф Джонсон (Ralph H. Johnson), Дуглас Валтон (Douglas Walton), Джон Вудс (John Woods), Роберт Пінто (Robert C. Pinto), Майкл Гільберт (Michael A. Gilbert), Труді Гов'єр (Trudy Govier) та інші.

Сама ідея неформальної логіки народилася завдяки незадоволеності, як викладачів, так і студентів курсами формальної логіки, яка виражалася у їхньому відриві від проблем практичного життя людини, зокрема від проблем аргументації у реальних комунікативних процесах.

Як пише один з неформальних логіків, "до мене підійшов один студент і запитав мене у той час, коли я читав їм логіку предикатів, яким чином все те, про що він дізнався за семестр, має хоча б якесь відношення до рішення президента Джонсона про ескалацію війни у В'єтнамі. Я щось сказав про погану логіку президента, а потім заявив, що загалом мій курс "Вступ до логіки" не має до цього відношення. У відповідь він запитав мене, в якому курсі вивчають такі питання, і я вимушений був визнати, що, наскільки мені відомо, такого курсу не існує. Він хотів того самого, чого хочуть сьогодні більшість студентів – курсу, який має відношення до повсякденних міркувань, аргументацій, які вони чують та читають при обговоренні національних, демографічних проблем, загрози атомної війни і бага-

тьох інших проблем, які постають перед людством у другій половині двадцятого сторіччя" [5].

Незважаючи на те, що неформальна логіка у наш час репрезентована широкою як навчальною, так і монографічною літературою, єдиної точки зору з багатьох питань ще не досягнуто. Так, все ще продовжується суперечка: чи можна взагалі констатувати існування такого напрямку досліджень, як неформальна логіка. Навіть серед тих, хто позитивно відноситься до такої логіки, ще не досягнуто консенсусу з питання, що вона є. Аналіз літератури дозволяє вирізнити декілька підходів до її визначення.

По-перше, неформальну логіку ототожнюють з концептуальним аналізом. Її зводять до своєрідної логіки понять (таких, як "час", "простір" тощо). Цю логіку протиставляють формальній логіці, яка аналізує поняття "кон'юнкція", "диз'юнкція" тощо.

По-друге, неформальну логіку визначають як напрямок, мета якого полягає у дослідженні неформальних помилок. Це наука про помилки у міркуваннях людей.

По-третє, її розглядають як формальну логіку, але без формалізмів.

По-четверте, у літературі є погляд, відповідно до якого завдання неформальної логіки – зв'язати формальну логіку з міркуваннями, які люди використовують у реальних процесах комунікації. Проте послідовний розвиток цієї точки зору кінець-кінцем призводить до заперечення неформальної логіки взагалі.

П'ята концепція полягає у тому, що неформальну логіку розглядають як своєрідну методологію застосування епістемологічних методів для оцінки аргументів, тобто як прикладну епістемологію.

На наш погляд, у самому загальному вигляді неформальну логіку можна репрезентувати як науку про аргументативну оцінку. Це логіка реальної аргументації, тобто такої аргументації, яку люди використовують у практиці комунікацій. Це царина логічного знання, задача якої полягає у розробці неформальних стандартів, критеріїв, методів, процедур аналізу, інтерпретації, оцінки, конструювання та критики аргументацій у реальних комунікативних процесах.

На базі діалектики у наш час розроблені сучасні діалектичні концепції аргументації. Серед них, наприклад, концепція формальної діалектики (formal dialectics) і прагма-діалектика (pragma-dialectics).

Термін "формальна діалектика" запропонував Ч. Гемблін (Ch. Nemblin) у відомій роботі "Помилки" ("Fallacies") ще у 1970 році. Серед

дослідників, працюючих у межах цього напрямку: Ніколас Рєшер (Nicholas Rescher), Е. М. Барт (E. M. Barth), Ерік С. В. Краббе (E. C. W. Krabbe) та ін.

Аргументація в формальній діалектиці розглядається як частина процедури, яку використовують, для того щоб розв'язати спірне питання у процесі дискусії. Сама дискусія тут – це строго регламентована гра-діалог. Серед цілей, що стоять перед дослідниками цього напрямку, наприклад, є розробка формально-діалектичної процедури проведення суперечки, формулювання правил проведення критичних діалогів, спрямованих на розв'язання спірних проблем тощо.

Нідерландські дослідники пропонують теорію аргументації, яка отримала назву прагма-діалектичної. Прихильники цього напрямку: Франс Х. ван Ємерен (Frans H. van Eemeren), Роберт Гроотендорст (Robert Grootendorst), Евелін Т. Фетеріс (Eveline T. Feteris), Пітер Хоутлоссер (Peter Houtlosser), А. Франциска Снук Хенкемас (A. Francisca Snoeck Henkemans) та інші.

Прагматичні компоненти, пов'язані з теорією мовленнєвих актів, введені у прагма-діалектику під впливом поглядів прихильників філософії мови. Діалектичні компоненти – під впливом робіт прихильників критичного реалізму.

Аргументацію тут розглядають як діалектичний процес, орієнтований на співрозмовника, на спільну діяльність з усунення розходження у думках. Такий аргументативний процес отримав назву критичної дискусії. Критичну дискусію визначають як обмін мовленнєвими актами між співрозмовниками. За такого підходу аргументація має дві суттєві характеристики: теологічну та діалектичну. З теологічного погляду її розглядають як процес раціонального переконання опонента, підпорядкований певним цілям пропонента. З діалектичної точки зору – як процес критичного обміну думками між тими, хто сперечається, в певному контексті.

Критична дискусія – це ідеал аргументативного дискурсу. Така модель не завжди відповідає дійсності. І все ж таки, за думкою науковців, працюючих у рамках прагма-діалектики, реальні аргументативні процеси досить часто наближаються до неї. У зв'язку з цим вони вважають корисним при аналізі аргументації реконструювати її відповідно до моделі критичної дискусії.

Крім того, прагма-діалектична процедура проведення суперечок базується на сукупності правил, які складають кодекс раціональної поведінки учасників дискусії. Порушення якогось правила веде до непра-

вільного кроку у суперечці, заважає раціонального розв'язанню спірного питання.

Неправильні аргументативні дії у дискусії зазвичай відповідають певній аргументативній помилці. У зв'язку з цим в прагма-діалектиці особливу увагу приділяють різноманітним неформальним помилкам у комунікації.

Крім перерахованих вище концепцій аргументації, які базуються на певній галузі наукового знання, можна виділити також інші напрямки. Так, на базі риторики розроблені сучасні риторичні концепції аргументації (Дж. Венцель (J. W. Wenzel), О. Ребуль (O. Reboul) та ін.); на базі практичної філософії – теорія мовленнєвих дій (Ю. Габермас (J. Habermas), Дж. Коппершмідт (J. Kopperschmidt) та інші); на базі психології – соціопсихологічні та когнітивні концепції переконання (Д. О'Кіф (O'Keefe), Дж. Харман (G. Harman) та інші), на базі лінгвістики – радикальний аргументативізм (О. Дюкро (O. Ducrot), Ж.-К. Анскомбр (J.-C. Anscombe) та інші), тощо.

По-п'яте, треба звернути увагу на дослідження, які фіксують практичне застосування результатів, отриманих у теорії аргументації та неформальній логіці. Перш за все, мова йде про рекламу та комп'ютерні технології.

Сучасна реклама широко застосовує крім вербальних аргументів також невербальну аргументацію. Актуальною сферою дослідження у зв'язку з цим стає розуміння та оцінка візуальних аргументів реклами на підставі методів, розроблених для їхніх вербальних аналогів, зокрема, у прагмадіалектиці та неформальній логіці.

Однією з перших праць в цій царині була стаття Д. Бердселла (David Birdsell) та Л. Грорке (Leo Groarke) "До теорії візуальної аргументації" ("Towards a theory of Visual Argumentation. Special Double Issue on Visual Argumentation"), яка вийшла друком у 1996 році в часописі "Аргументація та захист" ("Argumentation and Advocacy").

Після її друку візуальна аргументація стала предметом активного обговорювання на конференціях та симпозіумах з аргументації. З'явилися численні статті у профільних журналах, розділи у монографіях. Цікаво, що наприкінці 2007 року ті ж самі автори (Д. Бердселл і Л. Грорке) надрукували ще одну статтю "Головні положення теорії візуальної аргументації" ("Outlines of a Theory of Visual Argumentation"), де підвели підсумки розвитку цього напрямку за останні десять років і намітили перспективи його розвитку.

Цікаві дослідження проводяться у царині штучного інтелекту, пов'язані з розробкою комп'ютерних моделей різноманітних аргументативних процесів (ділові переговори, дебати в суді, наукові дискусії, політична полеміка тощо)

Ця проблематика активно обговорюється у рамках різноманітних проектів. Серед них, наприклад, проект ASPIC (Argument Service Platform With Integrated Components), який базується на семантично багатих логічних формалізмах, названих аргументативними системами (Argumentation Systems).

З початку XXI сторіччя аргументація стає предметом обговорення на міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах, присвячених штучному інтелекту. Серед них найбільш відомі Workshop on Computational Models of Natural Argument (CMNA), який проводять щорічно з 2001 року, International Workshop on Argumentation in Multi-Agent Systems (ArgMAS), що проходить щорічно з 2004 року, International Conference on Computational Models of Argument (COMMA'06, COMMA'08, COMMA'10).

Як видно з вищенаведеного, неформальні дослідження аргументації у сучасній літературі репрезентовані різноманітними концепціями, школами, персоналіями. Проте, незважаючи на це, на наш погляд, можна виокремити певні характеристики, які об'єднують це різноманіття і дають можливість говорити про неформальний підхід до аргументації у цілому.

По-перше, у рамках цього підходу науковці приділяють увагу аргументативним процесам, які мають місце у реальному житті людей, у публічному дискурсі. Вони орієнтуються на міркування та їхні складники, виражені природною мовою, з притаманними їй характеристиками: багатозначністю мовних виразів, їхньою невизначеністю і незавершеністю.

По-друге, характерною ознакою неформального підходу є публічність, діалогічність, колективність (за С. Тулміним). Аргументацію тут розглядають не як структуру, а як процес, орієнтований на іншого, на співрозмовника, на спільну діяльність.

По-третє, характерною ознакою неформальних досліджень є сумнів у тому, що стандартна дедуктивна та індуктивна логіки достатні для моделювання різноманітних аргументативних процесів. Проте це не означає, що прихильники цього підходу повністю заперечують результати формальної логіки. Звичайно вони вважають, що формальний і

неформальний підходи повинні взаємодоповнювати один одного при дослідженні аргументації.

По-четверте, це розробка стандартів оцінки аргументації, які виходять за рамки формальних критеріїв оцінки міркувань. У зв'язку з цим розробляються неформальні методи оцінки аргументацій. Серед них, наприклад, широке застосування знайшов діаграмний метод. У підручниках з неформальної логіки він розглядається як головний метод для аналізу структури аргументації.

По-п'яте, науковці, що працюють у рамках неформального підходу, переконані у тому, що для адекватного розуміння аргументативних процесів велике значення має аналіз неформальних помилок. У явному чи неявному вигляді ця проблематика репрезентована практично в усіх неформальних концепціях.

Шостою ознакою неформальних досліджень є інтерес до формулювання правил комунікації у зв'язку з тим, що аргументація тут розглядається як кооперативний процес.

І, нарешті, сьомою ознакою досліджуваного підходу, на наш погляд, є інтерес дослідників до розробки спеціальних методик навчання навичкам побудови переконливих аргументацій.

Таким чином, аргументація у контексті сучасного логічного знання розглядається з точки зору двох підходів: формального та неформального. На наш погляд, не можна їх протиставляти. Перед прихильниками обох підходів стоять однотипові завдання – виявити структуру аргументації та дати їй відповідну оцінку. Різняться ці підходи тільки тим, на якому рівні абстракції вирішуються ці завдання і які методологічні настанови є підґрунтям такого аналізу.

1. Губерський Л.В., Бойченко І.В. Політичне пізнання як проблема філософської методології // Наукові записки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т. XII. Філософський факультет. – К., 2004. – С. 62–63.

2. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric // A Treatise on Argumentation. – Notre Dame etc.: University of Notre Dame Press, 1969. – P. 24.

3. Там само. – P. 242.

4. Важнейшие концепции теории аргументации. – СПб., 2006. – С. 15.

5. Kahane H. Logic and Contemporary Rhetoric. – Belmont, 1971. – P. VIII.

Л. О. Шашкова

ДІАЛОГІЧНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У соціальному пізнанні все бідшого визнання набувають методи соціального конструювання реальності. Праці П. Бергера і Т. Лукмана "Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання", Н. Лумана "Суспільство як соціальна система" та ін. викликали дослідницький інтерес до побудови соціально-культурних проектів. Н. Луман, відомий дослідженнями теорії систем і теорії комунікацій, проводить ідею конструювання соціальної реальності не через посередництво теоретичного знання, а на засадах повсякденного досвіду. Звернемо увагу на те, що поряд з головною ідеєю у своїх теоріях і проектах філософ також аргументує ідеї пріоритету взаємодії людей як основи виникнення системи, інтерактивності та комунікації, надає їм розширеного значення, пов'язує їх із дією та витлумачує як вирішальний фактор, що створює суспільство [1; 2].

Актуальність такого підходу підсилюється за умов процесів глобалізації. У сучасній науково-дослідницькій літературі наявна значна кількість концепцій та підходів до розуміння сутності та особливостей глобалізаційного процесу. Глобалізація характеризується як процеси становлення та універсалізації єдиних для всього людства зв'язків та відносин, які є багатоманітними і проявляються у різних сферах суспільного життя. Без урахування таких процесів неможлива побудова соціальних проектів. Зрозуміло, що головною рушійною силою глобалізаційного процесу є економічні й ринкові відносини, які спричиняють багато інших суспільних явищ, пов'язаних з соціальним і культурним розвитком. Проте сучасні соціальні філософи звертають увагу, що сучасна ситуація є результатом глобалізації також засобів масової інформації, транспорту, туризму, комунікацій, культури, ризиків у сфері охорони здоров'я та навколишнього середовища тощо. Дослідники прагнуть виявити виклики глобалізації з метою проектування ситуації.

В сучасному глобалізованому світі, як нелінійному і багатовимірному, кожна країна повинна вміти мобільно й адекватно реагувати на будь-які міжнародні зміни. Оскільки провідні країни світу тримають курс на інформаційне або технологічне суспільство, то виникає потре-

ба в усвідомленні кожним міжнародним актором власних пріоритетів і цінностей. Без такого усвідомлення будь-яке суспільство, а особливо те, що знаходиться у перехідному стані, не зможе встояти перед моделями, які пропонуються провідними країнами світу. Політичні та соціально-культурні проекти подальшої розбудови системи міжнародних відносин мають широкий спектр (наприклад, Г. Кісінджер, Г. Мейнс висловлюються за повернення до системи балансу сил, Дж. Розенау розглядає міжнародну політику як два паралельні світи, модерністська концепція С. Брауна визначає сучасну світову систему як "глобальну поліархію" тощо).

Світ, що глобалізується, є світом нестабільності, життя за світовими стандартами не проходить без конфліктів, тому що трансформує стійкі соціальні й культурні відношення. Глобалізація викликала невідомі до сьогодні процеси економічного, інформаційного та комунікаційного зближення [3]. Це новий соціально-культурний фактор, значний за потужністю впливу на людство, результатом дії якого стає міжрегіональна і навіть трансконтинентальна взаємозалежність, яка проявляється у таких формах як глобальна комунікація, глобальна масова культура тощо. Утворюється такий глобальний простір, який розглядається як основа і середовище формування глобального інформаційного суспільства. Деякі вчені навіть говорять про подальше формування глобальної свідомості.

Водночас у філософських, політологічних, культурологічних дослідженнях акцентується увага на невиробленості у період після протистояння двох систем діючих етико-моральних концептуальних моделей співжиття. У такому зв'язку культурно-цивілізаційний конфлікт умовно Східного і Західного підходів розвивається не на ґрунті політичного, соціального, або культурно-релігійного протистояння, а на підставі несумісності світоглядних етико-моральних концепцій. Зокрема, глобалізаційні процеси наштовхнулись на нездоланну перешкоду східного культурного ізоляціонізму та етнорелігійного консерватизму, що на практиці потребує відповідних новацій у системі нормативних засад міжнародної комунікації. Актуальним і перспективним є розуміння глобалізації як пов'язаної не лише з інформаційними можливостями, технологічною чи фінансово-економічною потужністю, але й як "якісної зміни власне способу суспільного існування", або ж "духовного синтезу у масштабах людства", "глибинних духовних

перетвореннях у світі" тощо. Такі уявлення сприяють виявленню всесвітньо-історичної перспективи людського буття.

Звернення до глобальних проблем засвідчує існування об'єктивних інтересів світової спільноти як єдиного цілого, а також об'єктивна потреба у координації цілей і завдань людства в цілому, а в перспективі – в узгодженості дій. Це положення усвідомлюється все більше як невід'ємна умова збереження життя людини. Завдання, пов'язані зі стратегією й тактикою регулювання життя світової спільноти, потребують аналізу і розробки нових форм дій і ціннісних настанов на основі діалогу. Поняття діалогу є міждисциплінарним поняттям і широко використовується для позначення багатьох явищ сучасного життя: діалогу культур, міжцивілізаційного, міжетнічного, міжконфесійного, політичного, діалогу в освіті тощо.

Особливу значимість дослідження проблематики діалогу набули у зв'язку з підвищеною увагою до проблем людського спілкування та соціальної взаємодії. М. Бубер і К. Ясперс трактували діалог як засіб комунікації, в процесі якої мають місце відносини партнерства, рівності, відкритості, взаємоповаги: діалог розглядається як засіб спілкування, в ході якого стимулюється моральне та духовне ставлення обох сторін комунікації. Тема діалогу є однією з головних як для сучасної філософії, так і для багатьох гуманітарних дисциплін. У сучасній філософії діалог розглядається як універсальна форма відношення Я–Ти, як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення в житті. Діалог є особливою формою взаємодії у якій беруть участь щонайменше дві сторони і який може визначатися у термінах дії й протидії, питання й відповіді, атаки й оборони чи контратаки, доказу й спростування чи критики, виклику й захисту тощо. Власне діалог може мати конструктивний або деструктивний характер, бути виявом партнерства або ворожості, мати яскраво виражений пізнавальний інтерес з певною метою. В усіх випадках наявна загальність діалогу, діалогічних відносин як основи людської взаємодії.

Поняття про діалог як метод філософування пов'язане передовсім з традицією сократичного діалогу, мета якого полягає у спільному пошуку істини. Вихідним пунктом обговорення є питання про смисл будь-якого поняття і деяка першопочаткова (частіше традиційна, загальноприйнята) думка про це поняття. У подальшому діалог здійснюється як послідовне розбирання визначень, прикладів, суджень, висловлювань

його учасниками. У низці випадків підсумком обговорення є спільне погодження з приводу того чи іншого формулювання. Проте головним результатом діалогу є розуміння, яке виникло в ході спільної розмови, схоплення або прояснення істини завдяки тривалому обговоренню. Істина діалогу не формулюється у готовому вигляді та не має мовного завершення. Вона народжується із сукупності всього висловленого в ході обговорення і не міститься в жодному з доконечних висловлювань. Саме тому діалог є найадекватнішим методом пізнання істини [4].

Філософські концепції діалогу XX сторіччя почасти йдуть від сократичного поняття діалогу. Загальним для них є уявлення про діалог як про єдину адекватну форму пізнання, як про такий спосіб мислення, який дозволяє якщо не розкрити істину, то хоча б максимально наблизитися до неї. Важлива відмінність полягає в тому, що істина не розглядається як така, що передує діалогу. Істина є його результат, а діалог розглядається як основний принцип і метод породження смислів. Діалог у традиційному розумінні – логічний, а діалог у сучасному розумінні – феноменологічний, як безпосередній обмін і переклад між персональними світами, що зберігають свої особливості. Діалог – інформативна й екзистенціальна взаємодія між сторонами, які задіяні у процесі комунікації, за допомогою якої відбувається розуміння. Діалог може трактуватися або як вибір сторонами спільного курсу взаємодії, визначаючої особи Я і Іншого, або як раціоналізований діалог.

Основною категорією концепції діалогу культур М.Біблера є культура як специфічний суб'єкт, який здатний до повного розгортання усіх своїх смислових інтенцій. Саме повнота або ж граничність представлення основних смислів змушує М. Біблера говорити саме про культуру, а не про окремих авторів. В культурі кожне поняття додумується до кінця, досягається всезагальність мислення. Будь-яке питання, поставлене в межах культури, має отримати в них вичерпну відповідь. Проте така граничність відповідей можлива лише тому, що будь-яка культура відштовхується від іншої всезагальності, від інших граничних відповідей на питання, поставлені інакше. У деякій прикінцевій точці культура стикається та вступає в суперечність з іншою культурою, яка розгортає свої смисли інакше. Така суперечка відбувається у позачасовому просторі, в якому будь-яка історично завершена культура може знайти власні відповіді на мисленнєві ходи нових культур, розгорнути власні контраргументи з приводу наданих їй заперечень.

Сферою осмислення поняття діалогу є філософська герменевтика. Наприклад, Г. Гадамер розглядає діалог як основну форму історичного пізнання. Коли філософ розмірковує про ситуацію людини загалом, то характеризує її як діалогічну, тому що людина, яка знаходиться в межах власного смислового обрію постійно розширює його за рахунок смислових обріїв інших людей. Історик вивчає минуле через постійний діалог з тими, хто виклав свою ситуацію у джерелах, письмових свідоцтвах. Завдання історика полягає у злитті обріїв, тобто залученні смислів свідоцтв минулого до власних. Так само вчиняє кожна людина, яка вступає у спілкування, тому професійна діяльність історика є моделлю, яка дозволяє прояснити сутність пізнання. Ідея діалогу представляє тип пізнання глибоко укорінений у людське життя, у практику спілкування.

Дослідники зазначають, що розвиток міжнародного права, що відіграє суттєву роль в організації світового співтовариства, відстає від запитів часу і потребує перетворень, також існує потреба в удосконаленні всієї системи міжнародної безпеки і контролю над дотриманням прав людини, прийшов час для суттєвої перебудови міжнародних та регіональних організацій. Питання міжнародного права активно дискутуються, в тому числі й філософами. Зокрема, Ю. Габермас ставить питання у такий спосіб: чи відіграє ще якусь роль міжнародне право, коли ліберально й глобально втягнута наддержава надає свої власні моральні аргументи замість процедур міжнародного права! У зв'язку з цим підсилюється роль людини у сфері права: накази й закони виконують люди, від них залежить послідовне затвердження принципів правової держави, забезпечення прав і свобод, саме тому зростання самосвідомості, правової культури людини і народів стає нагальним завданням. Яким чином будуть прийматися і втілюватися правові процедури?

У комунікативній парадигмі практичної філософії демократичний політичний процес філософи інтерпретують в поняттєвих межах дискурсивної етики, а також розглядають комунікативне співтовариство, використовуючи інструментарій прагматизму для аналізу передумов і умов комунікації та дискурсу (К.-О. Апел, Ю. Габермас) [6; 7; 8]. Провідна ідея відкритості виявляється в тому, що за допомогою публічного обговорення здійснюється публічний контроль і легітимація системи політичної влади, а також улагоджуються конфліктні ситуації у суспільстві на основі консенсусу.

Проблема спільного прийняття рішень ґрунтовно проаналізована у працях Ю. Габермаса. На його думку, будь-яка пропозиція має бути піддана обговоренню, всі учасники якого у рівній мірі беруть до уваги й точки зору інших учасників. Тобто обговорення має бути безпристрасним і йому мають сприяти правові процедури як на глобальному, так і на внутрішньому рівні. Така процедура прийняття рішень є результативною і демократичною. Комунікативна дія обов'язково неоднозначна, вона потребує взаєморозуміння хоча б у двох її учасників, вона діалогічна, дає змогу людині мислити, ставити запитання, стверджувати свій погляд. Дискурс визнає за особою здатність обґрунтувати спонуки своїх дій та вчинків, виправдати їх шляхом пояснення чи інтерпретації. У процесі дискурсу з'ясовується відповідь на питання про те, що саме стоїть на заваді взаємодії. Оскільки дискурс має мету відновити взаєморозуміння для здійснення взаємодії, то згоди досягають тільки у сфері інтерсуб'єктивності.

Водночас успішність дискурсу вимагає від його учасників оволодіння "комунікативною компетентністю". Вона є передумовою того, що комунікація не буде спотвореною. Комунікативні дії на основі згоди не дозволяють маніпулювати особистістю. В межах комунікативної парадигми етичні й правові норми мають формуватись у неспотвореному умовами панування дискурсі, тобто у вільному обговоренні норм і цінностей, що спираються на раціональну аргументацію. Моральної цінності набувають власне демократія та громадянське суспільство як такі, що уможливають не лише вільне спілкування та загальнолюдський консенсус, а й розв'язання регіональних проблем і конфліктів. Ідея дискурсивної етики має просту та чітку практичну установку, що покликана служити адекватною відповіддю на глобальні виклики сучасного світу: бути універсальною етикою колективної відповідальності за майбутнє людства.

Як методологічний підхід до вирішення багатьох актуальних і в тому числі глобальних міжнародних проблем приймається концепція комунікативної раціональності, яка визнається не лише теоретичною конструкцією, метою якої є створення знання на основі раціональності, узгодженості й розуміння. Головні положення цієї концепції широко відомі. Поняття комунікативної раціональності є теоретичною конструкцією, яка має на меті виробництво теоретичного і практичного знання на основі раціональності, узгодженості (консенсусу) та розуміння. В межах кон-

цепції комунікація розуміється по-новому: не просто як засіб поширення інформації, а як спосіб здійснення зв'язку та взаємодії людей у соціальній сфері через продуктивний, конструктивний діалог. Комунікативний діалог не обмежується лише обов'язковими правилами логічності, аргументованості, достовірності та незацікавленості, а й вимагає від учасників високого рівня критичної рефлексії, здатності до раціонального прогнозування і націленості на досягнення спільного розуміння певного питання, єдиної думки – раціонального консенсусу. Що не означає відмови від своєї точки зору, проте зобов'язує враховувати інші позиції, шукати способи конструктивної взаємодії різних позицій. Раціональний консенсус націлений не просто на розуміння, а на комунікативно досягнуте розуміння в результаті подолання розбіжностей. При цьому акцентується активна роль суб'єкта як діючої особи, актора. Показником продуктивності комунікації є узгоджені цілераціональні практичні дії.

Комунікативна раціональність націлена на створення нових підходів до соціальної реальності, пошук методів раціонального прогнозування, нових норм, цінностей та культурних смислів, які вони несуть, і які можуть стати орієнтирами для розвитку суспільства і конкретної людини. Так, комунікативна раціональність розуміється як творчий процес, в якому створюються соціокультурні моделі і проекти, які перевіряються у практичному дискурсі, а в соціальному вимірі відкривати можливості не лише модернізації, а й гуманізації суспільства. Значення комунікативної раціональності в методології соціального пізнання полягає в тому, що вона розглядається як спосіб діяльності не лише в сфері пізнання, а й у сфері цінностей, як засіб соціалізації та гармонізації людських відносин. Прикінцевою метою комунікативної раціональності є здійснення скоординованих конкретних соціальних дій. Комунікативна раціональність як нова діалогова концепція раціональності співвідноситься з етичними та гуманістичними принципами людської діяльності. У її завдання входить не лише правомірність дій та норм, але й їх правильності у моральному вимірі. Моральна відповідальність і толерантність, визнання та повага Іншого, дотримання етики дискурсу – необхідні умови раціональної комунікації та раціонального консенсусу.

Актуальним є пошуки пояснювальної сили адекватної соціальної теорії, зв'язок з якою може переконати у її значенні для інтерпретації сучасної соціальної реальності. Сучасний науково-технологічний розвиток переживає глибоку кризу. Суспільство продовжує керуватися прагненням до прискореного саморозвитку на шляху досягнення до-

бробуту засобами науки і техніки. Водночас стає вочевидь зрозумілою утопічність таких прагнень перед загрозливою ймовірністю неможливості досягнення в майбутньому навіть стабільної врівноваженості та збереження досягнутого. Тобто фундаментальна суперечність сучасної епохи, і на цьому все більше наголошують соціальні філософи, пов'язана, з одного боку, з прагненням досягнення стійкого розвитку, а з іншого боку, з підвищенням ризику життя в сучасному технізованому світі. Дослідження такої проблематики в соціальній філософії здійснюється в межах концепції "суспільства ризику". Все більше ситуації, в яких суспільство має приймати рішення, характеризуються ступенем невизначеності, який зростає. З цієї причини суспільство має знайти наукове підґрунтя рішень, обґрунтувати за допомогою науки вибір конкретного шляху розвитку. Наразі наука є засобом і важливою складовою сучасної політики, а для досягнення сталого розвитку – навіть вирішальною. В такому розумінні наука є трансдисциплінарною, яка виходить за межі дисциплінарної науки у соціально-гуманітарну сферу.

Особливістю сучасного соціально-гуманітарного дискурсу є активне залучення до участі науки, зокрема в обговоренні питань наслідків науково-технологічного прогресу та майбутніх наукових перспектив людства. Сучасна наука аналізує наслідки власної діяльності, при цьому водночас і продукує ризики, і їх розпізнає, оцінює ступінь та масштаб загроз для суспільства. Актуальною постає проблема акцептації (Н. Луман) – прийняття чи неприйняття суспільством чи окремими суспільними групами тих чи інших науково-технічних, політичних, економічних та ін. рішень, які приймаються конкретними політиками, соціальними інститутами тощо. Ця проблема актуалізована у працях сучасних соціальних філософів, соціологів. Причому підкреслюється не лише необхідність вивчення і врахування суспільної думки, а й розробка механізмів його формування, підготовки з одночасною корекцією рішень, що приймаються [9].

У комунікативній теорії раціональні пояснення та дії мають доповнюватися раціональною рефлексією. Зв'язок політичних, економічних, соціальних рішень з очікуваннями діяльності веде до орієнтації цих рішень на відношення акцептації в соціальному середовищі, яке вони заторкують. Мова йде про прийняття суспільством політики, в межах якої створюються умови для господарського, науково-технічного розвитку, який суспільство може соціально витримати. Отже, будь-які рішення, що приймаються, та відповідні їм дії повинні мати потен-

ційну прийнятність для суспільства. Тому актуальним є громадські обговорення, діалог з метою переконання у правильності обраного сценарію розвитку з показником можливих позитивних та негативних наслідків і ступенів ризику.

В межах комунікативної філософії реалізується проект дискурсивної етики як політичної етики відповідальності сучасного світу [10; 11]. Власне етичний аспект в осмисленні глобалізаційних процесів з'являється з темою обмежень у діях і претензіях учасників цих процесів. Усвідомлення меж, прийняття обмежень є необхідним моментом в царині моралі взагалі. В моральному плані виправданою є потреба узгодження партикулярних інтересів учасників економічних, політичних культурних процесів із загальними інтересами світової спільноти. Здатність співвідносити часткові і загальні інтереси є моральною характеристикою члена будь-якої спільноти. Невизнання загальних регулятивів, потреб, що диктуються досягненням спільного блага, є зрештою небажанням учасників спільноти до самообмеження, виявом егоїзму на рівні спільноти або нації. Вимога спільної відповідальності за наслідки діяльності в глобальному масштабі викликає досягнення взаєморозуміння в оцінюванні нормативних стандартів та ціннісних уподобань, чи інтерсуб'єктивного узгодження тих вихідних принципів, на які спирається етика відповідальності. Створення універсалістської етики відповідальності, норми й цінності якої набули б характеру орієнтирів сучасного суспільного розвитку, здійснюючи також і інтегративні процеси у суспільстві, вважають виходом із кризи. Етика відповідальності має виконувати функцію критичної, або легітимуючої інстанції і здійснювати контроль за розвитком сучасного суспільства. На противагу традиційним формам конвенціональної моралі вона має враховувати і поєднувати знання як наукових дисциплін, так і позанаукової рефлексії та культурних практик.

В сучасному світі утвердження та самореалізація людини як особистості відбувається в контексті цивілізаційних процесів, тому й розвиток культури в світовому значенні спрямований на віднайдення та реалізацію загальнолюдських смислів, цінностей, орієнтацій. Гуманітарний вимір міжнародних відносин, процесів міжнародної комунікації завжди залишається в центрі уваги соціально-філософських досліджень Л. В. Губерського [12].

Зміна міжнародних реалій у XX сторіччі зробила актуальним становлення гуманітарної сфери дипломатичних, міждержавних відносин. Розвиток гуманітарних вимірів відносин пов'язаний з зусиллями, спря-

мованими проти насилля й жорстокості відносно людини, звільнення людини від страждань та поправлення її гідності. В сучасному світі людина може стати жертвою воєнних конфліктів, експлуатації, насилля, тероризму, а також стихійні лиха, епідемії, хвороби перетворюють середовище існування людей на загрозливе для життя. Багатостороння гуманітарна дипломатія зазнала суттєвого розвитку після Другої світової війни, трагічні наслідки якої спонукали міжнародну спільноту до розробки нової методології дослідження питань та прийняття рішень. Людина була визнана носієм природних прав, які часто ігнорують держави, а гуманітарні катастрофи ведуть до страждань людини як особистості. Спочатку в межах гуманітарної дипломатії була розроблена концепція прав людини, а згодом її прибічники перейшли до активного врегулювання стану справ з правами людини у різних країнах світу, виходячи за традиційні межі виключної правосуб'єктності держав. Історичні наслідки ґрунтовні: прийняття у 1948 році Всезагальної декларації прав людини, у 1950 році – Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, і далі – створення Комісії з прав людини та Суду з прав людини, Соціальної європейської хартії, заснування у 1993 році при ООН Бюро Високого Комісара з прав людини тощо. Прийняття таких положень було революційним з точки зору міжнародного права.

Гуманітарна дипломатія спрямована не лише на захист особистості як такої, або як члена деякої групи, яка піддається фізичній чи моральній небезпеці, але й як невід'ємної частини суспільства. Таким чином гуманітарний фактор набув значення соціального. Як позитивний наслідок, велика увага почала приділятися вирішенню соціально-культурних проблем. Хоча треба відмітити і деякі специфічні прояви сучасної гуманітарної демократії, наприклад, часто вона перетворюється на так зване "гуманітарне втручання". Мається на увазі активна участь не політико-дипломатичних, а військових структур. Наразі міжнародній спільноті зрозуміло, що конфлікту можна запобігти лише за умови, що гуманітарна інтервенція буде супроводжуватися довгостроковими програмами, спрямованими на викорінення причин конфлікту, тобто на боротьбу з дискримінацією, несправедливою соціальною та економічною політикою, корупцією, насиллям та порушенням прав людини [13].

В аналізі процесів комунікації та спілкування відіграють важливе значення поняття конфлікту і консенсусу. Конфлікт у соціальній теорії – це зіткнення інтересів, мотивів, тенденцій, суб'єктів суспільного життя. Консенсус є поняттям практичної філософії, яке на відміну від конфлік-

ту передбачає досягнення балансу інтересів у суспільстві на ґрунті всезагального порозуміння щодо основних цінностей та етичних норм. Консенсус є фундаментальним поняттям комунікативної філософії.

Особливу увагу сучасних соціальних досліджень викликають проблеми, пов'язані з упередженням та розв'язанням конфліктів "нового покоління". До них відносять конфлікти локального і регіонального характеру на територіях країн, що зазнали суттєвих територіальних та політичних змін, а також конфлікти етнічного та релігійного характеру. Згадаймо у цьому зв'язку тезу С. Гантінгтона про зростаючу роль релігії у ХХІ сторіччі, що пояснюється передовсім деяким ідейним вакуумом, у якому домінує прагматизм сучасних політиків, які не гребують політикою подвійних стандартів. Довгий час нехтували у міжнародних відносинах релігійним фактором, проте виходячи з сьогоdnішніх реалій політикам зрозуміло, що подальший розвиток буде залежати від того, чи зростуть релігійні конфлікти та навіть війни, чи релігійні ідеали будуть передумовами мирного розв'язання спорів у дусі терпимості та справедливості. Наразі очевидним є значення релігійного фактору у міжнародних відносинах. Католицькі, протестантські, православні, буддистські, мусульманські організації беруть активну участь в упередженні збройних конфліктів, або ж запобіганні важких наслідків для населення. Таким чином проблема релігійної свідомості є ключовим фактором дипломатичних зусиль у продовженні політики прав людини.

Яскравим прикладом упровадження в міжнародні відносини етичного виміру є міжнародна діяльність католицької церкви наприкінці ХХ сторіччя, а також міжнародна діяльність православної церкви останніх десятиліть. Якщо звернутися до передісторії актуалізації проблеми діалогічності в межах міжнародної діяльності католицької церкви, то, як зазначає Йозеф Жичинський з Католицького університету Любліна, у шістдесяті роки ХХ сторіччя тодішній архієпископ Кракова Кароль Войтила виразив підтримку дослідженням, в яких обговорювалися результати та інтерпретації наукових відкриттів без ідеологічної упередженості. З цією метою він час від часу запрошував у свою єпископську резиденцію вчених, філософів і богословів, щоб обговорити з ними такі теми, як питання етики, які поставлені новими науковими технологіями, або роль фізичних теорій у новій інтерпретації класичних томістських аргументів буття Божого. У жовтні 1978 року кардинал Войтила був обраний папою, проте робота заснованих ним краківських міждисциплінарних семінарів продовжувалася.

Серед тих, хто у свій час взяв участь у обговоренні філософського та богословського значення сучасної науки, були відомі вчені та богослови: Артур Пікок (Оксфорд), Джон Полкінхорн (Кембридж), Чарлз Міснер (Мериленд), Ернан Макмуллін (Нотр-Дам, Індіана), Уільям Уоллейс (Вашингтон, штат Колумбія), Жан Ладрієр (Лубен) і Карл Фрідріх фон Вайцзеккер (Германія). Наразі питання, чи має богослов приймати пануючий науковий образ світу, має позитивну відповідь, що є результатом діалогу науки і релігії в контексті сучасності. Утримати під контролем елементи світогляду, що сформувалися під впливом наук і стали частиною богословського дискурсу, – це програма мінімум для будь-якого богослов'я, яке прагне відповідати запитам сучасної людини. А йти далі – означає прикласти зусилля для створення оригінального богословського осмислення науки, її методу та результатів. Що корисно і для науки, яка в сучасних умовах постнекласики усвідомлює необхідність і важливість урахування аксіологічного виміру на засадах ціннісно-етичних перспектив розвитку людства.

Отже, за часів Папи Іоанна Павла II були сформовані основні принципи гуманітарної дипломатії Ватикану. До останньої ввійшли: викорінювання насилля у міжнародному житті, укріплення віри в людину, діяльність на користь удосконалення людської особистості, пробудження в людині відчуття істини, справедливості, обережності і навіть братерства. Водночас Ватикан підкреслює, що етичний вимір світу має знайти вираз і гарантію в конкретних юридичних інструментах громадянського суспільства: в угодах, конвенціях, інститутах міжнародного співробітництва, які існують на рівні всієї міжнародної спільноти. В основу міжнародної політики християнських церков лягає принцип діалогу в дусі взаєморозуміння та поваги гідності кожного з партнерів. Концепція діалогу ґрунтується на визнанні невід'ємної людської гідності та поваги до життя кожної людини.

Дипломатичні акції, спрямовані на недопущення воєнних конфліктів, Ватикан називає "навчанням миру". В умовах, коли не дотримуються норм міжнародного права, особливо важливий діалог заради миру. Етичний вимір дозволяє запобігти застосуванню сили або маніпулюванню суспільною свідомістю, тим більше, що прогрес цивілізації полягає у віднайдені таких засобів захисту та розвитку світобудови, які узгоджуються з совістю людини. У цілому правова концепція католицької церкви виходить з необхідності створення такого світового співтовариства, сутнісною характеристикою якого є взаємозалежність та співпраця, а не ба-

ланс сил між різними блоками суверенних держав. Вивчення історичного досвіду та сучасних форм дипломатії Ватикану, дипломатії в контексті сучасного світу унікальної, наразі набуває особливого сенсу, коли пошуки етичного виміру міжнародних відносин невідворотно веде до усвідомлення значимості духовного фактору [14].

Розвиток новітніх телекомунікаційних засобів відкриває все нові можливості, види й форми спілкування, основною умовою ефективності яких є взаєморозуміння, діалог культур, терпимість та повага до культури партнерів по комунікації. Все це викликає особливий інтерес до питань міжкультурної комунікації, при всьому розмаїтті і несхожості національних культур, завжди можна знайти в них спільну основу, яка дає змогу вести спільний діалог. Для успішної реалізації концепції міжкультурної комунікації необхідно подолати ряд протиріч, які не є новими, але набувають визначального статусу: протиріччя між глобальним і локальним, між універсальним та індивідуальним, між довгостроковими та короткостроковими завданнями, між принципами змагальності та солідарності тощо. Прогнозуючи шляхи їх подолання, актуалізується завдання перегляду множини соціально-культурних вимірів ціннісних орієнтацій для забезпечення можливостей розуміння позиції іншого у міжкультурному діалозі. Шлях до стійкої, прогресивної еволюції, розв'язання конфесійних та етнічних конфліктів та суперечностей пролягає через організацію глобального діалогу, в основі якого – затвердження принципів справедливості та прав людини, толерантність і культура.

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – [Е. Руткевич (Пер. с англ.)]. – М.: Медиум, 1995. – 333 с.

2. Луман Н. Глобализация мирового общества: как следует системно понимать современное общество / Н. Луман // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследований. – М.: Канон-Пресс, 1999. – С. 312–319; Луман Н. Общество как социальная система. – М.: Логос, 2004; Луман Н. Социальные системы. – М.: Наука, 2007.

3. Бергер П. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / В. В. Сапов (пер. с англ.); М. М. Лебедева (ред. пер.); П. Бергер, С. Хантингтон (ред.). – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.

4. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: Издательство "Канон+", 2009. – 1248 с. – С. 189.

5. Там само.

6. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель. – М., 2001. – 334 с.

7. *Апель К.-О.* Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 395–412.

8. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 287–324.

9. Див.: *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000; *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. – М.: Прогресс-Традиция, 2007; *Бехманн Г.* Современное общество. Общество риска, информационное общество, общество знаний. – М.: Логос, 2010.

10. *Апель К.-О.* Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 395–412.

11. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 287–324.

12. Див.: *Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Культура, ідеологія, особистість. – К.: Знання України, 2002; *Філософія політики : Підручник* (керівник ред. кол., автор-упорядник). – К.: Знання України, 2003; *Українська дипломатична енциклопедія.* – К.: Знання України, 2005. – Т. 2; *Інформаційна політика України: європейський контекст.* – К.: Либідь, 2007; *Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи* (заг. ред.). – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008; *Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Соціальна філософія : Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 2006.

13. *Зонова Т. В.* Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития / Т. В. Зонова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2003. – С. 267–268.

14. Там само. – С. 294.

В. І. Ярошевець

ФІЛОСОФІЯ ЛЕОНІДА ГУБЕРСЬКОГО У ПАРАДИГМІ ПОСТСУЧАСНОСТІ: КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ОСВІТА

Докорінна за змістом трансформація філософської думки у ХХІ столітті, що ознаменувала перехід від модерної до постмодерної філософії, спричинила відповідні зміни як в структурі філософської науки, так і в тих базових параметрах, точніше – у тих парадигмальних вимірах, що визначають та зумовлюють філософський дискурс як такий. Цілком очевидно, що сьогоднішні реалії змушують нас принципово, а можливо – й кардинально, по-іншому дивитись на ті фундаментальні поняття та принципи, що лежать в основі будь-якого сучасного філософського дослідження. Дійсно, ідеться про глибинні, парадигмальні трансформації, що змушують нас знову рефлексувати щодо філософії та філософського процесу. Недарма, відповідаючи на запитання журналіста про те, що таке глобалізація, Р. Даль сказав, що це така ситуація, коли майже будь-яка локальна проблема може миттєво перетворюється на проблему всієї людської спільноти. Звісно, що в сфері філософських досліджень таких потенційно небезпечних проблем, поки, на щастя, не існує. Але Даль, безумовно мав рацію, оскільки наразі ми дійсно існуємо в такій унікальній ситуації, коли ми можемо не тільки ставити споріднені запитання, але й одночасно, в єдиному інформаційно-комунікативному просторі здатні шукати на них адекватні відповіді.

Наразі основу парадигмального підходу у вивченні історії філософії складає визнання того факту, що лише в кінцевій стадії кожної з парадигм філософського знання стає можливим зробити загальний висновок про специфічність філософського змісту кожного з його історичних етапів – античність постає як картина цілісного, речово-предметного, реально-ідеального Космосу; середньовіччя – як картина непримиренного конфлікту духовної та природної реальності у різноманітних його варіантах (конфлікт душі та тіла людини, конфлікт Божественного та земного, конфлікт доброчесності та гріховності тощо); Новий час – як спроба моністичного примирення (гармонізації) духовної та природної реальності шляхом матеріалістичної редукції духу до природи або ідеалістичної редукції (не менш радикальної) природ-

ного до духовного; і, нарешті, сучасна філософія демонструє спроби "рівноправного" поєднання духовної та природної реальності у феноменах мови (позитивізм), людського існування – "екзистенції" (екзистенційна філософія), практики (К. Маркс, прагматизм); маємо й деякі найновітніші ідеї (філософія постмодернізму, якоюсь мірою "комунікативна філософія" та ін.), які виявляють претензії на створення нової (так би мовити, "постсучасної") філософської парадигми.

У цьому плані сучасні зміни на рівні філософської думки та філософського осмислення світу у XXI столітті супроводжуються такими ж фундаментальними змінами на рівні філософського дискурсу. Насамперед ми маємо на увазі специфічне, властиве сучасній філософії, світоглядне осмислення світу через призму людини, яка сприймається в усій повноті свого існування та своєї екзистенції. Цей "глибинний зсув", якщо використовувати образ Х. Ортеги-і-Гасета, в структурі всього філософування цілком справедливо може бути описаний в термінах поступового формування та незаперечного опанування філософською думкою, принципово новим соціокультурним та гуманістично-освітнім дискурсом.

З позицій розвитку сучасної філософії це означає в першу чергу переосмислення всього історичного процесу трансформацій людської думки як специфічної та унікальної пізнавально-теоретичній єдності в межах практичної духовно-творчої взаємодії людини, світу та суспільства. На підставі зазначеної парадигми відбувається ціла серія філософських узагальнень, завдяки яким набуває сенс дискурс про цілісність сучасної філософської традиції, зв'язок та спадковість між творчими зусиллями мислителів минулого та сучасності. Однією з найбільш вдалих та значимих спроб подібних філософських узагальнень та укорінення нової світоглядної парадигми філософування наразі є філософія Л. Губерського.

Справді, інтенсифікація інтелектуальних пошуків людства, переосмислення історії, формування теоретичного образу майбутнього на рубежі епох в контексті соціотворення і культуротворення в цивілізаційних аспектах порубіжжя тисячоліть – всі ці теми є наскрізними філософськими інтенціями філософської та наукової творчості Л. Губерського. Один з найцікавіших фрагментів думки філософа, засвідчує його афористичне висловлювання: "Нас цікавить людство..." в смислі цивілізаційної ходи історії. У цьому сенсі гуманістичне спрямування

думки філософа полягає в зацікавленості "людським світом", протистоянні насильству, винайденні шляхів уникнення загибелі світу, в філософському переживанні глобальних екологічних, соціальних тощо проблем, в прагненні до оберненості цивілізації в бік правди, демократії, свободи; роздуми про людське щастя, справедливість, моральність і моральнісність. Значною мірою саме через це, серед "обраних" філософських персоналій, з якими мислитель вступає в гостру полеміку на шляху подолання протиріч і песимістичності філософської думки ХХ століття, зокрема О. Шпенглер і Ф. Фукуяма, водночас його надихають А. Камю і Ж.-П. Сартр. Прикметною рисою неповторного філософського характеру мислителя є нездоланий оптимізм, що виявляється в спостережливості щодо позитивності, радісності, приємності щодо наявних в світі природи і людини. До певної міри можна порівняти думку філософа з гераклітівськими онтологічними обрисами щодо буття – "... і тут присутні боги ...", гайдеггерівським "тут-буттям" і людиною, побаченою в просвіті буття, в світлі якого будь-яка діяльність, узгодження з буттєвою сутністю людини і є виявленням "буттєвої чистоти і чесноти".

Наразі немає необхідності наводити будь-які додаткові аргументи стосовно того, наскільки актуальним є цей соціогуманітарний вимір філософування в наш час, коли прогрес техногенного розвитку, що постійно прискорюється, та інформаційний вибух супроводжуються відходом на другий план гуманістичної та культуротворчої проблематики, коли сподіваючись на різні науки людство забуває саме себе, забуває ту основу, на якій воно виникає і розвивається. Водночас сьогодні дедалі більше посилюється традиційна опозиція природи, суспільства, держави, соціального примусу, ідеології, економіки, техніки, яка доповнюється ще й новою опозицією глобалізації. Глобалізація так само, як і будь-яка інша зовнішня сила, готова підкорити собі людину, вичавити з неї душу і замінити її інформацією. Глобалізація у своєму пафосі робить це завжди ззовні, а тому у своєму векторі вона протилежна як свободі, так і силі екзистенції. Не демонізуючи цей процес в цілому, слід наголосити, що він дозволяє значно краще усвідомити (і в цьому мабуть один з його позитивів) всю важливість звернення Л. Губерської до джерел та основ всіх без виключення вимірів людського буття.

Переконструювання ідеї основ людського буття в ХХ ст. пов'язано з тим, що це час, коли проходить розпад традиційних соціальних і куль-

турних спільностей, в яких місце людини було визначено, натомість індивід отримав нові можливості вибору і самовизначення. Для індивіда важлива можливість вступити в нові комунікативні зв'язки, формувати з іншими людьми ті чи інші спільноти і, разом з тим, у цих відношеннях формувати свою індивідуальність і вільно самореалізовуватись. Осмислення людського життя, самопобудова особистості проходить при цьому в новому предметному полі, до дотику з яким людина не завжди виявляється готовою. Багато мислителів ХХ ст. відмічали явище розпредмечення оточуючого світу, коли речі перетворюються на деякі функції, утрачаючи свій предметний характер у силу миттєвості спілкування з людиною. В. Зомбарт, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Вишеславцев, Ж. Бодріяр та інші вказували на величезне кількісне зростання маси оточуючих людину предметів, яке у багато разів перевищує навіть демографічні злети минулого століття, що призводить до втрати людиною можливості духовного, любовного відношення до речей, перетворення останніх із повноцінних членів людського універсуму в одномоментні споживчі фанти. Багато в чому тут криються корені тієї споживацької психології, яка охоплює все нові і нові країни і культури, змінюючи не лише відношення людини до речей, але і відношення людини до людини. Якщо на початку століття М. Шелером манифестувалась антропологія симпатії (співчуття), то в кінці століття їй на заміну приходить парадигма неемоційного комунікативного суспільства, головним досягненням якого виступає виконання формальних демократичних процедур. Людині, котра для М. Фуко є недавнім відкриттям, настільки ж швидко призначено померти.

Значною мірою специфіка реконструювання ідеї основних вимірів людського буття в філософії Л. Губерського пов'язана з тим, що вона відбувалась в часи, коли проходив поступовий розпад ідеологічної матриці радянського філософування, в якій місце людини було остаточно, раз і назавжди визначено. Натомість індивід, як його осмислює Л. Губерський, отримує нові можливості свідомого сенсотворчого вибору і самовизначення. Для такого індивіда набуває вирішального значення можливість вступити в нові комунікативні зв'язки, формувати з іншими людьми ті чи інші спільноти і, разом з тим, у цих відносинах формувати свою індивідуальність, вільно самореалізовуватись. При цьому людина для Л. Губерського постає не просто як "самодостатній і цілком автономний індивід", а як вільна морально-етична осо-

бистість, що формується, розвивається і діє в універсальному культурно-гуманістичному просторі.

Таким чином, духовність гуманістична за своєю природою, мов би збігається з гуманізмом. Прояв духовності завжди є проявом гуманізму. Космологія духовності завжди антропоморфна, вона за визначенням не може породжувати чудовиськ, які приходять лише доки вона, або розум, як у С. Далі, спить. Духовність можна і потрібно розуміти також як активний гуманізм, як позицію людини в соціумі і світі. Тут ми можемо побачити і певне розходження між цими мов би тотожними поняттями. Справжній гуманізм можливий тільки на основі високої духовності. Однак дуже часто має місце гуманізм примарний, гуманізм на словах. Світ оречевлений, "об'єктивований" схильний до того, щоб шаблонізувати і формалізувати прояв духу. Дух мертвіє, косніє навіть в найкращих творіннях людської соціальної фантазії, він вилітає, і випаровується навіть із самих благих намірів, як тільки вони перекладаються на мову суспільних або державних інститутів, правових норм і економічних відносин. Не те, щоб дух взагалі зникав з них, щоб вони були альтернативні духу – вони його творіння, і духовність завжди є присутньою на будь-яких поверхах ноосфери, але завжди безпека використання цих корисних інструментів в своєрідній "грі на пониження", редукції і профанації їх духовного змісту. Немає необхідності повторювати, наскільки актуальна ця проблема у наш час, коли прогрес техногенного розвитку, що постійно прискорюється, та інформаційний вибух супроводжуються відходом на другий план духовного життя суспільства та особистості.

Звертаючись до праць Л. Губерського стає очевидним, що думці філософа притаманна як геніальність і глибина, так простота і доступність, через які співрозмовник і читач з необхідністю розуміють потужність його таланту. Філософ визначає цивілізаційну роль виконавців суспільно-історичного процесу, об'єкти і суб'єкти суспільно-історичної практики в спрямуванні головного вектора світової динаміки, постійно закликає звернутися до реальності, дійсності і в той же час усвідомити і уникати створення і відтворення ілюзій. Водночас трансформація практик і теорії суспільно-політичних процесів в зв'язку із зміною світу, світобачення, методології і культури спонукає філософа намагатися зазирнути у майбутнє. Така екзистенційна повнота думки логічно переростає в філософське усвідомлення драматизму історії і

осмислення перспектив людства, завдяки чому окреслюється нова концептуальна канва майбутнього філософії, загальний контекст сучасного цивілізаційного світобачення, тобто, ідеології як парадигмальної основи розвитку культури, утвердження, самореалізації людини як особистості у вирі цивілізаційного потоку.

Визначаючи культуру, проблеми історії культури, культуротворення Л. Губерський неодноразово звертається до таких визначних мислителів в царині культурології, як М. Вебер, Е. Кассіпер, Ж. Марітен, К. Леві-Стросс та інших. При цьому, описуючи культуротворчу сутність людини він звертається насамперед до філософської спадщини Аристотеля, Р. Декарта, Т. Гоббса, Ж. Ламетрі, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Й. Г. Фіхте, Л. Фойєрбаха, Е. Фромма, Х. Ортегі-і-Гассета, К. Манхейма, К. Ясперса, М. Бердяєва. Ідеологія, символічні форми, релігія, система знаків, інтелектуальний аспект штучного середовища – ось основні теми його розмислів щодо феномену культури. Філософ наголошує на протиставленні духовного і матеріального в культурологічних теоріях, що створює варіант однобічного розуміння культури і може призводити до трагічних наслідків в сфері практичній, сфері людської діяльності. Суспільна практика постає як важлива емпірична складова формування теорії культури, в нерозривній єдності теорії і практики постає можливість формування справжньої науки про людину, суспільство, природу, світ людського буття. При цьому не слід оминати ціннісних аспектів дослідження культури, її творчої природи, що відповідає самій природі людини як людини діяльнісної, як суб'єкта суспільно-історичного процесу. Втім саме ідеологізація проблеми, зокрема проблеми культури і створює наявні інваріанти розуміння культури, але й можливі заангажовані трактування явища культури.

Філософське розуміння культури передбачає звернення до людського мислення, до світу в цілому – світу людської культури, яка виявляється способом зв'язку людини зі світом, утвердження людини і сутнісних сил людства. Розуміння культури передбачає гармонізацію взаємовідносин людини і природи, гармонійну рівновагу соціальних відносин між людьми. Культурне життя має бути тим, на що орієнтована вся діяльність людства, в тому ж рахунку і в якості забезпечуючого арсеналу, потужностей людства заради культурного, культуротворчого поступу людства. Такі розмисли тісно переплітаються з думками Платона в його діалозі "Держава", де йдеться про побудову такого державного

устрою, який би забезпечив не просто ідилічне існування соціуму, але й уможливив збереження і розвиток культурних надбань людства, тобто існування "ідеальної держави". Інакше ідеальна держава може бути названа як "держава культурна". Могутність людини в цивілізаційному аспекті, з одного боку, може бути корисною, а з іншого – небезпечною в зв'язку із новими сучасними загрозами, що пов'язані із розвитком науки, наприклад, втручання в генотип людини, клонування, абсолютний інформаційний контроль над людством; по-суті це питання того, "чи володіє собою сучасне людство".

Звідси, як доводить Л. Губерський, постає питання про те, як можна узгодити жадання благ, суспільний ідеал, моральні норми з вимогою забезпечення благоденства, могутності, безпеки спільноти. Але культура загальноцивілізаційного значення має бути "метафізично, загальнолюдськи орієнтована" і визначати гуманний характер діяльності як "регулятор" цивілізацій. Культура постає як синтезуюча характеристика людини як природної, духовної, діяльної, предметної і соціальної істоти. Сутність людини розкривається через розуміння її як культурної істоти. Отже, людство, держави і народи мають йти назустріч свободі, тобто – назустріч культурі. Саме вони – свобода і культура – визначають горизонти майбутнього. Це глибоке переконання пронизує собою практично всі філософські дослідження Л. Губерського.

Разом з тим, однією з найяскравіших тем роздумів Л. Губерського є тема ідеології, зокрема ідеологічні парадигми, ідеологічні форми суспільної свідомості, культура як базис ідеології, ідеологія як засіб культурної експансії, культуротворчий зміст ідеології, ідеологічна свобода особистості, ідеологія сталого людського розвитку, імплементація ідеології, проблема деідеологізації і реідеологізації культури. Не дивлячись на концепцію деідеологізації суспільства, неможливо знищити потребу людей в ідеології як усвідомленій, систематизованій, чітко визначеній меті суспільної діяльності. Функція ідеології завжди буде залишатися актуальною і політично значимою, а пізнання функції ідеології передбачає її наукове осягнення і є необхідною складовою суспільного і державного управління. Із цього погляду ідеологія є системою форм суспільної свідомості, які водночас виступають як свідомо визначені форми духовного життя. Ідеологія є системою прийнятих, визначених, функціонуючих цінностей, в яких відображені корінні інтереси тих чи інших соціальних груп. Водночас побудова ідеологічних

систем є заповненням прогалин історії у відповідності до власних уявлень. Ідеологія вноситься в суспільне середовище творцями ідеології. В поняття ідеології вкладаються різноманітні форми ілюзорної і наукової свідомості, загальне спрямування реалізації інтересів людини в умовах панування певної ідеології.

В реальності, необхідність полягає в побудові осмислення епохи через розкриття її дійсних протиріч і особливостей, фундаментального базису існуючих ідеологій і культури. Будь-яка епоха в її виникненні і розвитку підкорюється загально-історичним закономірностям, законам і умовам виникнення, розвитку і ствердження ідеології, епоха ґрунтується на всьому обсязі матеріалу людського знання, що обумовлює конкретно-історичні обставини розвитку цивілізації. Можлива постановка питання про наукові і ненаукові ідеології, співвідношення питань, проблем ідеології з питаннями, проблемами гуманітарних і природничих наук в ключі міждисциплінарних досліджень. Вивчення ідеології як складного, поліфункціонального і надзвичайно суперечливого феномена передбачає різноманітні методологічні, теоретичні підходи, переосмислення різноманітних теорій, підходів, концепцій в перспективі нових наукових пошуків глибоких міжгалузевих спеціальних розробок. У разі звільнення від стереотипів ідеологія постає у світлі нових теоретико-методологічних і світоглядних надбань. Поняття "ідеологія" передбачає вчення про ідеї, науку про людське мислення, виникнення та розвиток ідей, закони мислення, що складає науковий контекст розуміння цього поняття в філософській і політичній думці.

Вихідне та усталене розуміння ідеології полягає у визначенні її як хибної свідомості і її подолання, що передбачає взаємозв'язок соціального добробуту з інтересами народу і конкретної людини. Подолання хибної свідомості передбачає забезпечення потреб народу через розуміння дійсності, її пояснення і перетворення. Ідеологія може розглядатися як концепція, згідно з якою, світ є наслідком втілення ідей, думок, принципів. Ідеологія, таким чином, є відповідний стиль мислення, через який відтворюється самостійність уявлення про дійсність, незалежність такого уявлення від конкретно-історичної ситуації і об'єктивних потреб людини і суспільства в певну історичну епоху. Ідеологія також може розглядатися в ґносеологічному, соціологічному, аксіологічному аспектах. Ідеологія, відповідно, може бути системою, сукупністю ідей і поглядів, які відображають в теоретичній формі ставлення людей до оточуючої

дійсності і один до одного, які служать зміцненню або зміні, розвитку суспільних відносин. У соціально неоднорідному суспільстві ідеологія постає як позасвідомо, несистематизована сукупність ідей, поглядів, як систематизоване відображення цілей, інтересів, потягів, мотивів, соціальних ідеалів великих соціальних груп людей, які характеризуються однаковим суспільним статусом.

Наступне тлумачення ідеології передбачає розуміння її як теоретично розробленої системи поглядів, які віддзеркалюють інтереси і цілі діяльності мас людей, великих соціальних груп, тим самим ідеологія виконує її соціальну функцію, слугує інструментом соціальної дії в конкретно-історичних обставинах. Ідеологія може визначатись і як свідомість суспільства, невід'ємна частина суспільної свідомості, яка включає в себе істинні і помилкові знання, що задає основні напрями і мету практичної діяльності на певному етапі розвитку суспільства. Бажання і можливості закладають основу визначення реальних інтересів соціальних спільностей, груп, конкретні економічні, політичні та культурні умови тієї епохи, ідеї якої вивчаються. Так, ідеологія завжди являє собою конкретно-історичне системне відображення сутнісних сторін політичної дійсності і виступає певною формою свідомості і самосвідомості. Це система ідей, гіпотез, концепцій, теорій, ідеалів, гасел, програм, в яких відбиті докорінні політичні та економічні інтереси людей певного спільнотворення, їхні практичні позиції в суспільному житті, а також погляди на хід суспільного розвитку і на відображення цього розвитку в ідеологіях інших соціальних суб'єктів.

Отже, як обґрунтовує Л. Губерський, ідеологією є система поглядів і ідей, які віддзеркалюють суспільне буття людини, певної групи, суспільства в цілому. Ця система поглядів є теоретичною програмою діяльності; в ній виражається ставлення до дійсності й розуміння орієнтирів подальшої суспільної, суспільно-політичної діяльності. Віддзеркалення буття, усвідомлення свого місця в ньому і потреб щодо буттєвих перетворень у відповідності з потребами людини і суспільства є головними ознаками ідеології.

Наступною третьою темою, навколо якої пульсує думка мислителя, є індивідуально і суспільно значима тема освіти, її засобів, потенціалу освіти, реформи освіти, її переваг і недоліків. На глибоке переконання Л. Губерського, інтелектуальний потенціал суспільства – це його майбутнє. Згортання інтелекту свідчить про перебіг суспільного

розвитку сходянками регресу, і, навпаки, зростання інтелекту при наявності можливостей і умов для реалізації інтелекту є яскравим показником прогресивного суспільного поступу. Ескіз історичної картини прогресу людського розуму являє собою, в основних рисах, перевагу розуму над волюнтаризмом, романтизмом; інтелект утверджується в історії як фундаментальний чинник майбутнього певної культури, цивілізації, спільнотворення. Так, і тепер – на сучасному етапі розвитку суспільства слід зробити наголос на новітній глобалізаційній ролі інтелекту у розвитку цивілізації. В суспільстві мають бути забезпечені умови для інтелектуального розвитку людини, змушення людини "керуватись власним розумом", подолання соціально-економічних негараздів, традиційних і нових політичних, інформаційних й соціокультурних обмежень, набуття рис наближених до цивілізованих. Для розвитку інтелекту, розгортання його безпосередньої предметності, широкого інформаційного поля, розбудови гуманітарної інфраструктури має бути створена відповідна гуманітарна політика з чітко визначеними контурами, що має виявлятися в площині освіти, інформаційного простору і культури.

З огляду на те, що нині вкрай необхідна гармонія і співвідносність розвитку всіх складових духовної сфери суспільства в якості суспільної мети та її реалізації, здійснення, втілення в реальний процес, сучасна освіта передбачає в своїй перспективі надання умов для реалізації талантів, самореалізації людини в процесі освіти, закладення гуманістичних цінностей в процес освіти, формування цілісної, творчої особистості. Тим часом, суперечності розвитку інтелекту поглиблюються, і лише за умов застосування екстраординарних заходів можливо покращити ситуацію в освіті як в окремо взятій країні так і в світі в цілому. Необхідне, як наголошує Л. Губерський, врівноваження можливостей для розвитку інтелекту в сфері освіти, і, зокрема, вищої освіти. Для забезпечення реалізації вищезазначених цілей слід долати чисельні труднощі в сфері соціально-економічній, територіальній, демографічній, мовній, соціокультурній, релігійній та ін. Тому стратегічно важливо формувати відповідні стратегії духовно-інтелектуального розвитку, пріоритети розвитку науки і культури, нову мораль, установку благоговіння перед розумом, реформувати освіту.

Інтелект потребує державної й громадянської підтримки, необхідно мислити і діяти в інтересах людини, в напрямку розвитку культури в

рамках конкретного і системного аналізу; нові принципи, пропозиції мають впроваджуватися в практику і мати життєвий сенс. Адже освіта належить до таких інституцій, від якості й рівня розвитку яких безпосередньо, невід'ємно залежать прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема.

Наразі ми окреслили лише три основні ідеоматичні рівні, на яких розвивається філософська думка Л. Губерського. Вичерпний їх аналіз досі залишається однією з майбутніх цілей філософських досліджень, але вже сьогодні можна стверджувати, що саме ці параметри визначають і визначатимуть розвиток філософії, як необхідного елементу соціогуманітарного знання та смислбуттєвої рефлексії.

Однак, щиро вшановуючи цього мислителя, який став талановитим наставником і вчителем для цілої плеяди й декількох поколінь вітчизняних філософів, слід згадувати ім'я Леоніда Губерського не стільки в контексті того, що ним вже було сказано і написано, скільки з погляду на ті нові проблеми, які були вперше на вітчизняному філософському ґрунті окреслені ним, і які визначили загальні параметри розвитку української філософської думки. В цьому плані, говорячи про становлення і розвиток Київської філософської школи, яка представлена іменами П. Копніна, В. Шинкарука, М. Поповича, І. Бичка, В. Горського, С. Кримського, В. Табачковського, А. Конверського, В. Андрущенко та ін., слід чітко усвідомлювати, що філософія Л. Губерського – це не тільки сучасне, яке підлягає ретельному філософському осмисленню, але й майбутнє, яке постає у формі тих проблем, що формують, чи точніше – "формуотворюють", загальний філософський ландшафт сучасної та майбутньої філософії.

Т. І. Яцук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК УМОВА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ

Історія як ідеальна єдність збирає в собі частини суспільства і держави, розрізнені в безпосередній дійсності. Поза історичною свідомістю індивід не може "схопити" сутності тих складних суспільних (і культурних) відносин, у які він занурений – адже дійсність соціальних інститутів виходить за рамки примітивного "тут" і "тепер" і існує в часі. Про історію в точному сенсі можна говорити лише там, де є в наявності історична свідомість. Історичне живе лише тоді, коли існує усвідомлення своєї історії. Історія не може бути предметно визначена як певна величина (як об'єктивний процес, колективна пам'ять тощо). Вона є лише засобом, яким послуговуються для пригадування, розуміння, реконструювання. В цьому звичайна свідомість вбачає відмінність історії від історії природи чи історії землі.

Історія є історією настільки, наскільки вона містить пам'ять. Історичне як певна модальність соціального життя саме є культурним вивором і його виникнення не можна відділити від історичної свідомості. Теологія історії, філософія історії і наукова історіографія як форми теоретичного відношення до історії співвідносяться з різними ідеолого-світоглядними утвореннями. Такі утворення зазвичай включають певні картини історичного процесу, апеляції до власного минулого, заклики до творення майбутнього і т.п. Усе це покликане служити насамперед засобом історичної легітимації діяльності відповідного колективного соціального суб'єкта. У процесі суспільної трансформації важливу роль відіграє конструювання в суспільній свідомості оновленого образу минулого.

Минуле – це не тільки і не стільки продукт безпідставних пізнавальних або створюваних на потребу дня ідеологічних спекуляцій, минуле є невід'ємною частиною актуальної дійсності – особливо, тієї її частини, яка через пережитий травматичний досвід стає джерелом постійного відчуття тривоги і турботи. Тому особливо актуальною є тема реальної і позитивної присутності минулого в свідомості відпо-

відально мислячих істориків і політиків. За словами відомого сучасного дослідника Анкерсмита минуле є ніщо інше, як відчужене, або таке, що перестало бути близьким і зрозумілим сучасне. Оскільки ми неодмінно повинні бути продуктами колишніх поколінь, то ми є в той же час продуктами і їх помилок, пристрастей і навіть злочинів, і неможливо абсолютно відірватися від цього ланцюга. Якщо навіть ми засуджуємо ці помилки і рахуємо себе від них вільними, то тим самим не усувається факт, що ми пов'язані з ними нашим походженням. В цьому головне призначення історичного знання: про минуле оповідають зовсім не для того, щоб щось взяти, зрозуміти або пояснити в ньому, але щоб чимось стати.

Фрідріх Ніцше у праці "Про користь і шкоду історії для життя", що вийшла у світ в 1874 році, зазначає, що історія як і всяке пізнання повинна служити життю. Свідомість, що блукає в курних архівах минулого, не в силах уже сприймати веління сьогодення. Тому – хай загине "культура", якщо вона не приносить сил життя: для зміцнення і відродження народного духу куди більш цінною є воля до влади і наївне варварство, ніж усі тонкості класичної освіти. Історія, позбавлена міфічності, шкідлива для життя [1].

Подібна позиція, характерна для переломних епох, у які нація прагне відкинути спадщину минулого, щоб визволити енергію для активних дій, не може претендувати на безумовність. Дана обставина підтверджується розвитком самої німецької думки. Так, якщо теоретики початку ХХ століття мислили примат "природного", єдності, стихійних, природних сил і життєздатності нації над будь-якими формами опосередкованого історичного знання (Х.С. Чемберлен, Л. Клягес, Г. фон Кайзерлінг), то сучасні мислителі схильні мислити історію як конститутивний елемент самої національної єдності.

Те, що дух народу (Volkgeist) діє, було зрозуміло і для Гегеля [2]. Разом з тим, приступаючи до філософського осмислення історії, він підкреслює більш високу форму історичного буття, ніж простого існування. Безглузда низка часу, зміна народження і знищення не може адекватно виразити специфіку життя народу як індивідуальності і роду. Більш того, історія та є вираження родової сутності народу, що здійснює збереження його індивідуальності на більш високому щаблі – уже не як діяльність фізіологічного відтворення, але як діяльність думки, в історії народний дух "знаходить сутність, думку, за-

гальне того, чим він тільки був" [3]. Історія як ідеальна єдність збирає в собі частини суспільства і держави, розрізнені в безпосередній дійсності. Поза історичною свідомістю індивід не може "схопити" сутності тих складних суспільних (і культурних) відносин, у які він занурений – адже дійсність соціальних інститутів виходить за рамки примітивного "тут" і "тепер" і існує в часі. Основною функцією соціальної пам'яті є самоідентифікація певної спільноти через підкреслення її відмінностей від решти спільнот і зменшення можливих розбіжностей усередині неї.

Існування певної репрезентації минулого виявляється можливим тільки через зацікавленість тієї або іншої соціальної групи в пролонгації свого існування в історичній ретроспективі, оскільки тільки така ідентифікація дозволяє створити стійкий критерій відділення "своїх" від "чужих". Як тільки пам'ять окремої спільноти одержує необхідні умови для фіксації (традиція заучування сакральних текстів в іудаїзмі або закріплення базисного набору відомостей у формі шкільної програми), то можна говорити про те, що відбувається історизація пам'яті, її перетворення в текст. Надійні способи фіксації пам'яті (наприклад, кам'яні скрижалі) можуть пережити навіть спільноту, в якій цей тип пам'яті функціонував, стаючи з часом предметом професійних історичних досліджень. Інакше, соціальна пам'ять може зникнути, не залишивши після себе ніяких слідів, окрім окремих фрагментів, що зберігаються як сакральне знання, непіддатливе верифікації саме через свою чужорідність подальшій культурній традиції.

В європейській історії Нового часу основним типом соціальних суб'єктів, що потребують легітимації власної ідентичності за допомогою конструювання певної картини минулого, були національні держави. Отримавши розповсюдження в епоху поступового зникнення станової структури середньовічного суспільства, вони зуміли об'єднати в своїх межах практично всі інші типи соціальних спільнот з властивими їм практиками конструювання соціальної пам'яті і її актуалізації. Звичайно, навіть в умовах існування національних держав завжди зберігалася немало особливих "груп пам'яті", але історії, що розказуються в таких групах, завжди залишалися на периферії офіційної пам'яті, будучи інваріантами тієї картини минулого, яка трансливалася державними засобами комунікації і забезпечувала відтворення національно-державної ідентичності.

Народ без історії й історичної самосвідомості є просте буття без сутності, тобто ніщо, що з'являється як порожнеча, разрыв у середовищі історичних народів. Проблема національної ідентичності як не-вигубна властивість культурного буття людини й історична свідомість як основа ідентифікації індивідом своєї національної приналежності – ці теми одержали розвиток у працях сучасних мислителів. Історія визнається конститутивним елементом нації; більш того, вимога збереження власної культурної і політичної особливості, що формулюється в умовах глобалізації, знаходить в історичній самосвідомості нації необхідну опору для позитивної інтеграції у світове співтовариство. Історична свідомість – інтегруюча сила, що дозволить згуртувати народи, не втрачаючи їхньої індивідуальності. Історія народу і є та загальна справа (*res publica*), що гуртує індивідів і створює національну самосвідомість.

Історична самосвідомість народу – і навіть покоління – може змінюватися на протилежну. У нас перед очима багато прикладів подібних змін. Даний аспект історичної свідомості (історичність конкретних форм свідомості) суголосний з класичною концепцією ідеології, детально розробленою Карлом Мангеймом. У цьому зв'язку становить інтерес "загальне тотальне поняття ідеології", про яке говорить Мангейм, відрізняючи від інших десигнантів ідеологічної свідомості. Тотальне поняття ідеології, вільне від якихось моральних оцінок, має на увазі відношення до всієї структури мислення конкретної епохи як до вираженої соціальної функції даної епохи.

Поняття тотальної ідеології в цьому плані аналогічно історичній свідомості системи соціальних уявлень: дана для безпосереднього спостерігача як безумовна, у діахронному порядку вона виявляє свою відносність. Осмислення цього фактора, а так само закономірностей динаміки історичної свідомості створює логічну передумову соціологічної діагностики часу [4]. Тотальне поняття ідеології представляє особливий зріз конкретної історичної епохи. Це є система соціально обумовленого знання, адекватного груповому досвіду [5].

В історичному існуванні людини не може бути остаточних результатів знання. Усяке пізнання виражає потреби суспільства й індивідів в адаптації до мінливих історичних умов. Всяка історична форма соціальної свідомості крім цього актуального, адаптивного елемента, зверненого до сьогодення, включає і два інших, котрі визначаються Ман-

геймом як власне ідеологічна свідомість (мотивація минулим) і утопічна свідомість (мотивація можливим майбутнім).

Як зазначав Ф. Ніцше, історія належить тому, хто живе в троякому відношенні: як істота, що діє і прагне, як істота, що охороняє і шанує і, нарешті, як істота, що страждає і потребує звільнення. Цій потрібності відносин відповідає потрібність родів історії, оскільки можна розрізняти монументальний, антикварний і критичний рід історії [6].

Далі Ніцше наголошує, що історія належить перш за все діяльному і могутньому, тому, хто веде велику боротьбу, хто має потребу у зразках та вчителів, утішниках і не може знайти таких між своїми сучасниками і в теперішньому часі. Якщо людина, охоча створити щось велике, взагалі має потребу у минулому, то вона опановує ним за допомогою монументальної історії; хто, навпаки, бажає залишатися в межах звичного і освяченого переказом, той дивиться на минуле очима історика-антиквара, і лише той, кого хвилює турбота про потреби теперішнього часу і хто задався ціллю скинути з себе якою б то не було ціною пригноблюючий його тягар, відчуває потребу в критичній, тобто в історії, що судить і осуджує.

Антикварне відчуття окремої особи, міської общини або цілого народу обмежено дуже тісними горизонтами; багато чого вони зовсім не помічають, а те небагато що, що входить в коло їх зору, вони бачать дуже близько і дуже ізольовано; вони не знаходять відповідного масштабу для останнього, рахують тому все однаково важливим і тим надають дуже велике значення кожному окремому явищу. Відносно фактів минулого в цьому випадку не існує ніяких відмінностей в цінностях і пропорціях, які б були цілком придатні для порівняння цих фактів один з одним, але завжди лише заходи і пропорції, визначальні відносини цих фактів до особи або народів, що вивчають минуле з антикварної точки зору.

Антикварна історія затримує енергійну рішучість на нове, паралізує сили діяча, який в цьому разі завжди буде і повинен ображати деякі святині. Звідси, само собою зрозуміло, наскільки необхідний часом людині разом з монументальним і антикварним способами вивчення минулого також третій спосіб – критичний, але і в цьому випадку тільки в цілях служіння життю. Людина повинна володіти і від часу до часу користуватися силою розбивати і руйнувати минуле, щоб мати нагоду жити далі; цієї цілі досягає вона тим, що привертає минуле на суд історії, піддає останнє найретельнішому допиту і, нарешті, ухва-

лює йому вирок; але всяке минуле гідне того, щоб бути осудженим – бо такі вже всі людські справи: завжди в них могутньо позначалися людська сила і людська слабкість [7].

Оскільки ми неодмінно повинні бути продуктами колишніх поколінь, то ми є в той же час продуктами і їх помилок, пристрастей і навіть злочинів, і неможливо абсолютно відірватися від цього ланцюга. Якщо навіть ми засуджуємо ці помилки і рахуємо себе від них вільними, то тим самим не усувається факт, що ми пов'язані з ними нашим походженням.

За минулим в культурі закріплені "високі значення". Історія тлумачиться як "наставниця життя", минуле суттєво впливає на формування ідентичності, оцінку тих чи інших явищ, мотивацію цивілізаційного вибору суспільства. Розмова про минуле, звернення до історичної пам'яті займає суттєве місце в публічних дискусіях, де професійні знання, які отримуються в процесі спеціальної підготовки, сусідять з викривленими уявленнями. Майже весь наш історичний досвід є проблемою, а сфера загальноприйнятого – дуже нестійкою, а майже будь-яка теза про історію – провокацією дискусії.

Що для нас історія України: усталена конструкція минулого, непорушного і незмінного у своїй минувшині, чи вона несе у собі можливість несподівано і в негаданих ракурсах проростати в сьогоденні, ставючи запитом, докором, уроком нам і прийдешнім поколінням? Кожен новий крок у соціокультурному розвитку суспільства спонукає до визначення у ставленні стосовно своєї історії, того досвіду, що дістався нам у спадок від минулих поколінь, досвіду звершень і глибоких історичних травм. Історичну травму не можна ні згладити, ні замінити ніяким новим позитивним знанням про минуле, бо вона сама є необхідною умовою для його виникнення. Рани, зафіксовані в історичному досвіді, не заживають і продовжують конституювати зміст нових видів колективної ідентичності. На думку Ф.Р. Анкерсмита, наша колективна ідентичність в основному є сукупність шрамів в нашій колективній душі, шрамів, залишених вимушеною відмовою від колишньої ідентичності, шрамів, які ніколи не можна буде згладити повністю і які завжди викликатимуть в нас тривалий і нескінченний біль. Минуле слідуватиме за нами як любов, що пішла: відсутня, але саме через це завжди так украй болісно присутня в нас. Більш того, як підкреслює Анкерсміт те, як ми відчуваємо минуле, не менше, а, можливо, навіть більш важливо, ніж те, що ми про нього знаємо [8].

Історія органічно пов'язана з пам'яттю, яка долає невпинний час, долає забуття. В цьому непересічна культурна значимість пам'яті. Безпам'ятство – це невдячність перед минулим і безвідповідальність перед майбутнім. Щоб не помилятися в майбутньому, ми маємо пам'ятати про свої помилки в минулому. Пам'ять, помножена на моральну оцінку, породжує совість як внутрішню самокритику. Культура як світ нашого існування пронизана пам'яттю, що органічно вплетена в тканину сучасності. Будь яка соціокультурна трансформація (а саме таку ми переживаємо зараз) пов'язана зі зверненням до минулого. Кожен новий крок у соціокультурному розвитку суспільства спонукає до визначення у ставленні стосовно своєї історії, того досвіду, що дістався нам у спадок від минулих поколінь.

Подібно тому, як індивідуальна пам'ять людини є найважливішою умовою її самосвідомості і дієздатності, так і колективна соціально-історична пам'ять виступає структурною умовою духовної і культурної самосвідомості суспільства і основою його здатності згуртовано діяти і розвиватися. Проблеми соціального, духовного і культурного діалогу в полі збереження і перетворення місць, об'єктів, територій пам'яті в реальній практиці торкаються актуальних і гострих питань, таких, як знос або перенесення пам'ятників, руйнування або збереження історичних будівель, міських ландшафтів і вигляду історичних міст, відміна "старих" і введення "нових" святкових і пам'ятних дат, перейменування міст і т.д. Невидимими неозброєному оку шляхами ці ініціативи впливають на різні боки соціального життя: на процеси в лоні сім'ї, в лоні церкви, у сфері освіти, у сфері ділової активності та сфері, де розв'язуються питання розвитку міських територій і територій агломерації. Історія і пам'ять – не одне і те ж: у різних людей і груп – різне бачення історії і різна пам'ять. І українське суспільство в цьому значенні – не виключення. Як пов'язані пам'ять і ідентичність, такі проблематичні сьогодні і так високо поціновані в культурі? І та, і інша мають складне відношення до історії. Історія сама по собі не породжує колективну свідомість, національну ідентичність. І який зв'язок історії і нації? Функціонування колективної пам'яті піднімає питання виробництва, збереження і передачі історичної і іншої інформації, а також маніпулювання нею.

Історія не є усталеною конструкцією чи моделлю минулого, а сповнена буттєвості і як така наділена усіма характеристиками буття.

Перш за все, це вимір можливого, тобто здатності змінюватись. Точніше, вона потенційно сповнена можливістю і як така може "проростати" не лише в сучасному, але й майбутньому. Найбільш рельєфно це постає у вигляді сталих структур ставлення до світу, що складають підвалини нашого національного менталітету.

Формою такої усталеності, перш за все, постає традиція, яка за своєю суттю є не чим іншим, як минулим, включеним безпосередньо в життєві процеси сьогодення. Тема відношення до традицій особливо актуальна для України через неординарність історичного моменту, який переживає українське суспільство. У часи реформ, змін і криз увага суспільства звертається до культурної спадщини. Історичний і культурний досвід має і пов'язані з ним художні образи і твори займають важливе місце в масовій культурі нашого часу. Останнім часом проблеми колективної пам'яті, механізми її формування і збереження, а також передачі уявлень про минуле розглядаються в концепціях багатьох дослідників. На їх погляд, традиція постає як явище соціальної комунікації, завдяки якій культурний досвід передається від покоління до покоління і від одного народу до іншого. Змістом традиції може стати будь-який функціональний елемент культури, у тому числі і прийоми художньої творчості. Одним з чинників, що активно впливають на форми організації культурно-мистецького простору, і є феномен колективної соціально-історичної пам'яті. В 1990-і рр. представники німецької школи історичної антропології на чолі з Яном Ассманном [9], який розвинув ідеї соціолога М. Хальбвакса про колективну і соціальну пам'ять, розробив теорію культурної пам'яті, розуміючи останню як безперервний процес, в якому соціум формує і підтримує свою ідентичність за допомогою реконструкції власного минулого. Автор обґрунтував можливості нового наукового напрямку, предметом дослідження якого є "історія пам'яті". "Історія пам'яті" вивчає те минуле, яке залишилося в спогадах – в традиції (літературній, історіографічній, іконографічній і т.д.). І мета вивчення "історії пам'яті" – проаналізувати традицію як феномен колективної або культурної пам'яті.

Історична пам'ять є реалізацією історичної свідомості, що базується на цілком конкретних світоглядних підставах, у формуванні яких як на науковому, так і на буденному рівні бере участь і культурна політика. І якщо світогляд має стійкий характер, одного разу сформувавшись, він складно піддається трансформації, то рівень історичної пам'яті – це

рівень, який найбільш рухливий і такий, що трансформується. Що робить її об'єктом маніпулювання на користь тих або інших соціальних груп, політичних партій, державних інститутів. Елементи подібного маніпулювання ми зустрічаємо повсюдно: від псевдоісторичної і псевдонаукової літератури, розрахованої на широкого, на загал слабо підготованого читача, до численних телевізійних художніх і документальних фільмів, публіцистичних передач, в яких явно є видимим нічим не прикрите соціальне замовлення цілком певних владних еліт.

Як писав М. Хальбвас, індивід викликає в пам'яті свої спогади за допомогою рамок соціальної пам'яті. Іншими словами, різні групи, на які ділиться суспільство, у будь-який момент здатні реконструювати своє минуле. Але вони частіше за все одночасно і реконструюють, і деформують його. Зрозуміло, є немало фактів і деталей, які індивід забув би, якби інші не берегли пам'ять про них замість нього. Але, з іншого боку, суспільство може жити лише при тій умові, що між уворюючими його індивідами і групами є достатня єдність в поглядах. Суспільство прагне усувати з своєї пам'яті все, що могло б розділяти індивідів, віддаляти один від одного групи; в кожную епоху воно переробляє свої спогади, погоджуючи їх із змінними чинниками своєї рівноваги [10]. Свідоме звернення людини/соціальної групи до феномена історичної пам'яті в сукупності з тими етичними і аксіологічними постулатами, що встояли в традиційному соціумі, сприяє прогресивному просуванню суспільства. І навпаки, забуття, фальсифікована експлуатація історичної пам'яті в сукупності з популістськими або утопічними сентенціями веде суспільство по шляху регресу.

Історична пам'ять як особлива форма процесів організації і збереження минулого соціального досвіду, проектує його повторне використання в діяльності людей, є важливою функцією суспільної інституціоналізації. В своєму програмно-культурологічному інформаційному аспекті вона виступає як історично-сукупний соціальний досвід, що розвивається. Інший рівень, що проектує історичну пам'ять на сферу культурних феноменів, – це програми соціального життя, адресовані в майбутнє. Їх, безумовно, генерує культура за рахунок внутрішньої операції знаковими системами. Вказаний культурологічний зріз може виявлятися як в операційних структурно-семіотичних проектах, так і на рівні цілісних метафізичних систем з включенням світоглядних універсалій. Теоретичні знання, що виробляються в науці і викликають переворот в техніці і технологіях; ідеали майбутнього соціаль-

ного устрою, які ще не стали пануючою ідеологією; нові етичні принципи, що розробляються у сфері філософсько-етичних вчень і часто випереджають свій час – все це зразки програм майбутньої діяльності, передумови змін існуючих форм соціального життя. В цьому смисловому полі особливу значущість набувають екзистенційні мотиви історичної пам'яті, що переплітається з життєвими траєкторіями окремих людських долі, не дивлячись на те, що філософія останньої чверті XX ст. рясніє констатаціями "смерті суб'єкта".

В світовій науці все частіше дискутуються питання про те, які соціально-історичні і культурні цінності, витвори мистецтва, знання, зразки поведінки, елементи народної творчості повинні бути збережені і передані наступним поколінням для збереження і розвитку? Яка картина минулого запитана сьогодні? Таким чином, проблеми історичної пам'яті викликали і продовжують в даний час викликати інтерес вчених різних галузей гуманітарного знання. Це дозволяє стверджувати, що дане питання, займаючи міждисциплінарну позицію, є одним з якнайменше вивчених, особливо його соціологічний аспект.

У своїй діяльності традиція – це особливий культурний механізм передачі досвіду. Як така, вона зорієнтована на минуле як реальне у своїй смисловій наповненості, тому, безперечно, позитивна. Саме традиція формує цілісність та безперервну послідовність людського буття. Необхідною духовною умовою збереження і передачі традиції є пам'ять як індивідуальна психологічна здатність і як спосіб колективного утримання життєвого досвіду. У цьому плані наша історія не була "кумулятивною".

У нашій пострадянській ситуації, коли зруйновано час, який давав ідентичність, люди потрапляють в дивні метастабільні стани: я не знаю, хто я такий, і у мене немає машини ідентифікації, я не можу зрозуміти, що відбувається. Все змішується, і одне перетікає в інше, хай навіть саме немислиме: банкір – це бандит, бандит – це банкір, і це нормально. Одне легко перетікає в інше. І все це зв'язано з тим, що злам машин ідентичності і ідентифікації приводить до дивного стану: у нас немає "зовнішніх" інституційних, дисциплінарних структур, які підтверджували б ту або іншу форму ідентичності, або ж стає все більш явним свого роду параноїдальне замикання "об'єктивної", інституційної реальності на саму себе, звідси все більш знеособлені "інститути", байдужі до життя і "життєвого відчуття" Я.

І в цій ситуації розпаду і замикання інституцій раціональності на поверхню спливає розколена соціальна дійсність з дисциплінарними практиками, що розпалися, нормалізації свідомості, а тим самим ідентичності та ідентифікації у цілому. У результаті Україна, як і деякі інші пострадянські суспільства знаходиться в стані ідентифікаційного *intermezzo*. Знаходження "між" різними орієнтирами ідентичності виявляється тією територією, сегментом, де не спрацьовують раціональні структури і де ірраціональне, хоч би і в масці раціональності, здорового глузду, утверджує свої права. Це і є умовою можливості інтенсивної активізації саме як домінуючих етнічних сценаріїв ідентичності.

Отримання європейської ідентичності в пострадянській Україні є не розрив з минулим, не початок нового циклу з нульової історичної відмітки, а відновлення наступного зв'язку з цілком певною і виразно позначеною тенденцією. Труднощі реалізації ліберально-демократичного проекту в Україні сьогодні обумовлені не стільки її культурно-типологічними відмінностями від Заходу, скільки стадіальним відставанням від нього при непринциповості відмінностей, що збереглися. В тій міській культурі, яка формувалась на рубежі XIX–XX ст. немає тих бар'єрів, які блокували європеїзацію і її розповсюдження на народну більшість. Якщо ж привабливість ліберально-демократичного проекту кінця XX століття потьмяніла в сідомості частини населення, то причини треба шукати не стільки в "неготовності народу", скільки в особливостях пострадянської еліти. Адже реалізація політичного проекту, орієнтованого не просто на демонтаж комуністичного режиму та планової економіки, а на утвердження ліберально-демократичної правової державності, в пострадянській Україні не була послідовною і неперервною. Різкий поворот від комуністичного одержавлення до легітимації приватних і групових інтересів не супроводився, як і на початку XX століття, злагодженим рухом до усвідомлення загального інтересу не як їх альтернативи, а як їх рівнодіючої.

В результаті трансформаційні процеси уповільнюються, а в деяких моментах і мають тенденцію зворотнього руху.

Наслідком розпаду ідеології є надзвичайно швидка динаміка цінностей, які часто є реконструкцією зі зміною знака стереотипів старого мислення і старих цінностей, з'являються групи людей зі зруйнованими системами цінностей, які нічим не замінені. Наслідком цих явищ є розпад соціальних зв'язків і руйнування соціальних суб'єктів, криза особистих ціннісних орієнтацій, втрата ідентичності. В цих умовах ви-

никає спокуса "побудувати" якісно нову ідеологію, засновану чи на "національній ідеї" як функціонально конститутивній, чи ідеологію "відродження"; "розбудови держави" та ін., або створити нову наукову модель, в основі якої ідея модернізації суспільства за апробованими на Заході зразками. При цьому ідеологічна свідомість найчастіше і дотепер спирається на застарілі поняття, а тому наповнена старими ментальними схемами, часом зводиться до наклеювання старих ідеологічних ярликів, проголошення старих політичних заклинань. І це характерно не тільки для ліворадикальних рухів: Багато нових "правих" перейняли у своїх супротивників не тільки руйнівну політичну риторику, але і більшовицьку прямолінійність у поглядах на сучасне суспільство і на шляхи його ринково-демократичного реформування. Це, наприклад, характерно для позиції лібералів, що відкидають колишній радянський модернізаційний досвід, але на ділі реалізують характерний для радянської епохи тип модернізації навздогін.

Складність проблеми визначення специфіки ідентичності нашого суспільства обумовлена і тим, що пострадянське суспільство – це суспільство без традицій, а значить – без набору значень, що забезпечують зв'язок з минулим. Що є наша історія, слава, чим пишатися, чого соромитися? Суспільство з традиціями не потребує нагадувань про це – воно усвідомлює свою культурну безперервність і має відповіді на подібні питання. Ця самосвідомість не завжди укладається в логічно прояснені категорії, але присутня і у окремих членів суспільства, і у суспільства в цілому. Реалії українського суспільства демонструють широкий спектр позицій – від жорсткого протистояння окремих груп до розгубленості і ціннісної невизначеності "мовчазної більшості"- в тих випадках, коли йдеться про найбільш гострі та неоднозначні ситуації минулого, зокрема, голодомор початку 30-х років XX ст., ставлення до діяльності ОУН–УПА, оцінка радянського періоду історії України, та ін. Семантичне спустошення найважливіших по ціннісній навантаженості слів відображає ломку норм і ціннісних структур.

Існує достатньо тісний зв'язок між принципами інституційної організації і реагування, з одного боку, і фундаментальними культурними орієнтаціями – з іншого. Урахування цих зв'язків дозволяє більш конкретно визначити інституційні наслідки для забезпечення соціального порядку, що виникають з напруженості, що існує між організаційним рівнем суспільного розподілу праці і проблемою загальнозначущого визнання соціального порядку. Ця проблема особливо гостро виявля-

ється в умовах сучасного українського суспільства, де в процесі швидких соціальних змін інституціоналізація здійснюється як проект, зміст якого запозичений з іншого суспільно-історичного досвіду, і більшість інституцій почасти привнесені ззовні, а не обумовлені власними символічними чинниками. Невідповідність інституційних форм і досвіду, втіленого в символічних змістах, веде до непослідовності і різноспрямованості у виборі загальнонаціональних цілей, зайвої персоніфікації політичних платформ, виявленні в політичному житті значної ваги традиційного і харизматичного варіантів легітимації влади.

Забезпечення порядку, що створив би передумови успішного просування країни в напрямку демократизації і економічного розвитку, передбачає визначення його основоположних норм або параметрів. Такі основоположні норми символічно структурують середовище, обумовлюючи характер вирішення проблем, що виникають в процесі соціальної взаємодії. Вони забезпечують деяку передбаченість соціальної взаємодії в довгостроковій перспективі і надають певної загальнозначимості ухвалюваним рішенням при всіх суперечностях суспільного життя в сучасній Україні. Наявна ситуація вимагає також критичного аналізу системи моральних принципів і цінностей, а також вироблення теоретичних підходів до обґрунтування їхньої зміни, оскільки вирішення задач, що постають перед українським суспільством, можливо тільки на основі спільності етичних практик, спільного розуміння загального блага і уявлень про справедливість. Без такого розуміння, заснованого, з одного боку, на рівності учасників суспільного діалогу, що забезпечують взаємну довіру, з іншого боку, на визнанні наявних розходжень, неможливо спільне продуктивне просування в обраному напрямку.

Коли мова йде про вплив в умовах сучасної України символічних чинників на інституційні, слід враховувати ті особливості ментальності, які укорінені в пластах історичного досвіду, тяглість якого не обмежується лише радянським періодом, а має більш глибоке коріння. В суспільній свідомості досить помітна присутність постійної надії на владу, на те, що вона зробить якісь дії, які полегшать життя і корінним чином змінять ситуацію, присутня упевненість, що влада є абсолютним началом, від якого залежить все. Надія на владу закономірно змінюється розчаруванням, розчарування – новою надією. До речі, і надії, і розчарування в основному пов'язані з першою особою, яка хоч і позбавлена тепер сакрального статусу, що принципово міняє ситуацію у

порівнянні з часами докомуністичного і комуністичного самодержавства. Але, тим не менше, населення в масі своїй продовжує сприймати першу особу як відповідальну за все, що відбувається в країні, орієнтується в своєму виборі на харизматичного лідера, з яким пов'язує свої сподівання на швидкі позитивні зміни.

Нині немає недоліку в різних проектах нової ідеології, проте практично всі вони грішать умоглядністю побудов, або того більш – абсолютизацією власної соціальної (партійної, релігійної, національної) позиції. І навіть у тому випадку, коли автори, тільки намітивши контури майбутньої національної ідеології, прагнуть урахувати поліфонічність соціальних інтересів і форм існування різних груп, що становлять українське пострадянське суспільство, вони реалізують в своїх побудовах етацентристський підхід. Етацентризм, поза сумнівом, є відгомонам тієї епохи, коли соціально-політичні науки були зайняті теоретичним спогляданням (і легітимізацією) тієї ролі, яку радянська держава грала в становленні способу життя людей. Етацентризм, як теоретико-методологічний принцип, успадковував всі нині очевидні недоліки класичної соціальної теорії, особливі три її гріхи, що найбільш виразно утілилися в марксизмі: економізм, інституціоналізм і спекулятивність теоретичних побудов. Сьогодні, коли роль держави в суспільстві очевидним чином змінилася, значно зросла потреба в адекватному описі соціальних процесів, що відбуваються, назріла необхідність рішучого оновлення теоретичних підходів до вивчення явищ соціоструктуроутворюючого характеру.

Якщо спробувати виділити основні напрями трансформації історичної свідомості в пострадянській Україні, то очевидними є наступні. Сформувався на основі нових соціально-економічних і політичних реалій ліберальний трансформаційний варіант, в основі якого бачення перспективи як шляху до політичної нації з модерним типом історичної свідомості, що тяжіє до цінностей відкритого суспільства, входження в загальноєвропейський культурно-цивілізаційний простір, шукає в своєму минулому досвіді те, що свідчить про наявність в ньому споріднених з загальноєвропейським історичним контекстом компонентів. Умовно цей шлях маркірується як "європейський вибір", хоча прихильники цього вибору часто демонструють рудименти "радянської" історичної свідомості. Близькими до цього напрямку є погляди колишніх "шестидесятників", які еволюціонували в бік соціал-демократичної ідеології як однієї з течій європейського модерну та в ба-

ченні минулого схильні до вибіркового підходу в оцінках окремих явищ. Вони є прихильниками такого варіанту трансформації історичної свідомості, яка б зберегла в пам'яті наступних поколінь позитивний досвід соціалістичного будівництва, забезпечила реалізацію соціалістичного варіанту соціальної справедливості, гарантом якої має бути соціальна держава.

Особливе місце в мозаїці історичної свідомості сучасного українського суспільства належить націоналістично налаштованим верствам. Слід зазначити, що носії цих поглядів, як правило, є виразниками скоріше традиціоналістського світогляду, витоки якого слід шукати в етнічній свідомості. З приводу самоідентифікації можна сказати наступне. Від етнічності ми позбутися не можемо, із дуже простої причини: це на рівні несвідомого, на рівні тіла. Інше питання, якщо ми намагаємося самостверджуватися в цій зоні, це жакливо, тому що самоутвердження і орієнтація на виключно етнічну, національну ідентичність – це ситуація смерті для Я. Залишається тільки "Ми", і "Воно", щось безособове і комунальне. Будь-яка ідентичність – це взагалі-то прекрасне алібі: "Ми, росіяни, маємо тисячолітню культуру, яка зробила внесок в світову культуру". Я – росіянин, я при цій культурі, хай я нічого не читав і нічого не знаю, але я миттєво завдяки цій ідентичності виявляюся "властивим" цій культурі. А з другого боку, ідентичність завжди дає відповіді, накладаючи заборону на питання, тому я завжди знаю, як треба жити, не треба думати, є традиції предків, і цього достатньо. Етнізація національного завжди несе великі загрози. Тому що люди беруть на себе право з'ясовувати хто є Я. Якщо вони знають, хто такий істинний росіянин, вони говорять: "Ось повинен жити так, мислити так і так далі". Вони за мене вирішують, вони роботу цю вже зробили.

Ідеологічне обґрунтування цієї позиції можна віднайти в тій традиції, яка представлена різними версіями націоналізму галицького зразка. Загострюючи увагу на галичанських коренях цієї традиції слід взяти до уваги, що в період формування її засад в Галичині були необхідні для цього передумови: українське населення цього регіону в більшості свій, включно з елітами, було носієм традиційного, домодерного історичного досвіду, як і досвіду іноземного національного пригноблення. Для сучасних ідеологів цього світогляду сутність історичного шляху України – українсько-імперське протиборство. В межах цього сегменту історичної свідомості сучасного українського суспільства були

сформовані як моделі розвитку незалежної України концепти відродження та державотворення, що орієнтували на національно-етнічний варіант української державності, особливий статус титульної нації, а в радикальному варіанті – визнання домінації титульної нації над меншинами, утвердження домінування у всіх сферах життя, в тому числі і в культурі, української мови, навіть шляхом примусу, відродження традиційної культури, та чи інша міра русофобії, пошук зовнішнього ворога для пояснення трагічності української історії, апологетика українського села як носія національної традиції і національної автентичності, колиски українства тощо.

Досить значне поширення в суспільстві, особливо в середовищі старших поколінь, має радянська свідомість з усіма притаманними їй рисами, що виражаються з тією чи іншою мірою радикальності. Для носіїв цієї традиції характерна позитивна оцінка радянського минулого, яке оцінюється з позиції пієтету перед могутністю і особливою роллю у світі СРСР, неприйняття негативних оцінок тоталітарного режиму, прагнення до "жорсткого порядку", який асоціюється з постаттю Сталіна. В останні роки характерним для цієї верстви населення є посилення антиамериканізму, заперечення європейського вибору, нагнітання імперської демагогії про "націоналістичну небезпеку", орієнтація на зближення з Росією, причому аргументація такої позиції спирається не на раціональні аргументи, а має емоційне забарвлення і виражається в таких поняттях, наприклад, як "братські слов'янські народи" (маються на увазі чомусь лише російський і білоруський), "братські стосунки" як форма взаємин між державами тощо. Носіями подібних поглядів є люди, які мають проблеми з визначенням своєї національної чи культурної ідентичності, які скоріше визначають себе як "радянських". Вони звичайно важко пристосовуються до сучасних соціально-економічних реалій, навіть часто відторгають їх, шукаючи духовного прихистку в радянському минулому, для них далекими є цінності модерної національної культури, вони зорієнтовані на сприйняття російської масової культури.

Подолання негативних явищ в трансформації історичної свідомості в Україні як умова консолідації української модерної нації можливе лише на шляхах загальнонаціонального відкритого публічного дискурсу з історичних питань. Сьогодні можна спостерігати скоріше поборювання носіїв різних течій, не здатних почути один одного. Подолання суперечності у рівні консолідації соціальної і культурної спіль-

нот України, створення культурних передумов трансформаційних процесів передбачає перш за все формування на сучасній основі всіх складових історичної свідомості (нових національних міфів, які б говорили про той ідеальний образ нації, до якого треба прагнути, наукової, неідеологізованої історіографії, яка б забезпечила повноту і достовірність картини національної історії, сучасної філософсько-історичної теорії. Особлива роль належить мистецтву, високопрофесійній, національній масовій культурі, яка б відповідала запитам сучасної молоді тощо). Інституційні похідні від основоположних норм соціальної взаємодії можуть підтримуватися тільки постільки, поскільки еліти, що є активними партнерами в таких коаліціях, здатні утримувати контроль над цим процесом. Але такий контроль в якій-небудь соціальній взаємодії не дається наперед і не є забезпеченим. Фактично сама інституціоналізація основоположних норм – особливо на макросоціальному рівні – створює потенціал для конфліктів, напруженості та змін.

Особливу складність у розв'язанні конфліктів породжує та обставина, що мова соціального діалогу не має в нашому суспільстві скільки-небудь виразної традиції. Майже відсутня традиція публічного дискурсу з найважливіших життєвозначимих суспільних проблем. Створення такої традиції – справа наукових, культурних, політичних еліт. Мова соціального діалогу не виникає сама собою. Вона конструюється, створюється з урахуванням результатів соціального аналізу і далі коректується за рахунок зворотного зв'язку із змінним соціумом.

В будь-якому стабільному суспільстві соціальний діалог та адекватна йому мова суть плоди багаторічної взаємодії різних груп, що прагнуть до самореалізації. Інтереси цих груп звичайно співпадають лише частково. Наприклад, всі групи віддають перевагу мирному розв'язанню конфліктних ситуацій, а не силовим методам, але згода закінчується, коли зачіпаються життєві інтереси. І проте, якщо відповідні інтереси усвідомлені, то іншого виходу, ніж соціальний діалог, просто не існує, він необхідний хоча б ради виживання кожної групи.

Мабуть, набагато легше вирішувати проблеми, пов'язані з посттравматичним синдромом, якщо є кандидат на роль зовнішнього ката. Це показує приклад колишніх союзних республік, нині незалежних держав, у яких є хтось, кого вони визначили на роль зовнішнього ката. Тоді все гаразд. Є ці мерзотники, які звідкись прийшли, і ми їх можемо проклинати, лаяти і так далі. Коли ката знайти неможливо, проблема стає нескінченно складною.

Виникає і таке питання: чи є саме відплата головним елементом роботи з історичною пам'яттю? Ініціативи по збереженню пам'яті залишаються на локальному рівні, тоді як саме на рівні центральному можна проводити цілеспрямовану політику в цій області. При цьому, сьогодні певні владні інституції і політичні сили швидше прагнуть проводити політику забуття по відношенню до епохи сталінізму.

На наш погляд, суспільство зобов'язане подивитися на себе не тільки як на жертву, але і визнати власну часткову відповідальність за злочини тоталітаризму. Існують різні рівні відповідальності. Певним чином саме суспільство несе на собі частину відповідальності. Але той факт, що процес встановлення вини дуже складений, не повинен, як нам здається, служити мотивом для того, щоб цілком і повністю відмовлятися від пошуку істини про події, що відбулися. Але важливіше інше. Справа не стільки у спокуті і відплаті. Ніщо не може до кінця виправити те зло, яке вчинене. Але головним є встановлення істини, встановлення того, що було дійсно зроблено, як і ким, за яких обставин. Це могло б стати достатньо значимим уроком, який застерігає на майбутнє. Головне, це зберегти пам'ять, пам'ять про жертви. Треба пам'ятати про те, що була вчинена несправедливість, сліди якої завжди залишаються на місці і яку необхідно виправити.

1. Див.: *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 177.

2. *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории. – СПб., 1993. – С. 121.

3. Див.: Там само. – С. 124.

4. Див.: *Мангейм К.* Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. – М., 1994. – С. 82.

5. Див.: Там само. – С. 88.

6. Див.: *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 168.

7. Див.: Там само. – С. 177.

8. *Франклин Рудольф Анкерсмит.* Возвышенный исторический опыт. – М.: Издательство "Европа", 2007. – 612 с. – С. 31.

9. *Ассманн Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. – С. 368.

10. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина – М.: Новое издательство, 2007. – С. 336–337.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Губерський Леонід Васильович – доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Співки ректорів ВНЗ України.

Андрущенко Віктор Петрович – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, віце-президент Оксфордського клубу ректорів Європи.

Добронравова Ірина Серафимівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конверський Анатолій Євгенович – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кремень Василь Григорович – доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, президент НАПН України, президент товариства "Знання" України.

Кирилюк Федір Михайлович – доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Новіков Борис Володимирович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан факультету соціології та права Національного технічного університету України (КПІ).

Предко Олена Іллівна – доктор філософських наук, професор кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сидоренко Лідія Іванівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Третяк Олег Васильович – доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту високих технологій Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хилько Микола Іванович – доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хоменко Ірина Вікторівна – доктор філософських наук, професор кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шашкова Людмила Олексіївна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ярошевець Володимир Іванович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яцук Тамара Іванівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ТРАДИЦІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ, ІННОВАЦІЇ

Збірник наукових праць

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Підписано до друку 09.09.11. Формат 70х100^{1/16}. Вид. № Фл43. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 200. Ум. друк. арк. 25,8. Обл.-вид. арк. 20,1. Зам. № 211-5775.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; факс (38044) 239 31 28
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Біля Червоного корпусу...

Серед почесних докторів і професорів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

На засіданні ректорату...

На Шевченківських читаннях

Під час роботи приймальної комісії

Присвоєння звання "Почесний професор
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова"

**З ректором Московського державного університету
імені М. В. Ломоносова В. А. Садовничим**

З Президентом НАН України Б. Є. Патон

На сесії НАН України

З Президентом НАПН України В. Г. Кременем

На засіданні НАПН України

Делегація Казахстану
у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Делегація науковців Куби

Президія спеціалізованої вченої ради Д 26.001.17

На засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 26.001.17

Склад спеціалізованої вченої ради Д 26.001.17